A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

ORBÁN SÁNDOR

EGYHÁZ ÉS ÁLLAM

A KATOLIKUS EGYHÁZ ÉS AZ ÁLLAM VISZONYÁNAK RENDEZÉSE

1945—1950

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1962

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

BEVEZETŐ

Az állam és az egyház viszonyának rendezése nem szűkíthető le egyetlen vagy akár több jogi aktusra, hanem egyik sajátos harci területe volt a népi demokrácia győzelméért vívott politikai küzdelemnek. Ennek során a múlt egyik legsúlyosabb és legszívósabb maradványa: az egyházi reakció felszámolásának első döntő lépése történt meg. S bár e lépést újabbak követték és követik sorra, mégis már a történelmi vizsgálódás körébe vonható. Ugyanakkor, mivel ez az állam és az egyház között ma is fennálló viszonynak vetette meg alapját, s mert a politikai küzdelem, mely kisérője volt, nehezen csillapuló szenvedélyeket kavart fel, élők is e problémák. Tanulmányozásuk tehát politikai feladat is.

Eltekintve néhány alkalmi publicisztikai írástól és egy-két rövidebb tanulmánytól, e problémák átfogó tisztázására alig történt még kisérlet. Viszont annál inkább törekedtek a tények tudatos eltorzítására, hamis magyarázására. A nyugati világ tollforgatói – köztük a magyar emigránsok és disszidensek – könyvek és sajtócikkek sokaságában ontották rágalmaikat a magyarországi „egyházüldözésről". Főhősükké nemegyszer Mindszentyt, az azóta jelentéktelenné vált reakciós főpap figuráját választották. Ezeknek a rágalmaknak hazánkban ma már alig van visszhangja, mégis nem egy olyan nézettel lehet találkozni, amely az állam és az egyház viszonyának rendezéséért folyó küzdelem, valamint a megállapodás téves felfogásán alapszik.

E munka szerény hozzájárulás kíván lenni az ellenséges rágalmak leleplezéséhez, a tévedések kiigazításához. Nem vonta

be vizsgálódási körébe az összes egyházakat; ez nem egy tekintetben eltérő történelmi útjuk és ezzel kapcsolatban szerteágazó történeti forrásaik miatt is nehézségekkel járt volna. Csupán a legrégibb, a legnagyobb s a legkiterjedtebb gazdasági, politikai és kulturális befolyással rendelkező katolikus egyházzal, pontosabban: azzal a harccal kíván foglalkozni, amelyet a népi demokrácia erői a katolikus egyház reakciós köreinek elszigeteléséért és a megállapodásért folytattak. Ilyenformán tehát, ahol egyszerűsítés végett e munkában egyház olvasható, a katolikus egyház értendő.

A feldolgozás alapanyagát a párt, a Külügyminisztérium, a volt Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai, valamint a három érseki és néhány püspöki levéltár dokumentumai, továbbá a püspökkari konferenciák és a megállapodási tárgyalások jegyzőkönyvei, a püspöki körlevelek és a különböző röplapok, nem utolsósorban pedig a demokratikus és az egyházi sajtó szolgáltatták. Mindazoknak, akik kiterjedt anyaggyűjtésemben, valamint munkám megformálásában megértésükkel és tanácsaikkal támogattak, ezúton mondok köszönetet. Köszönettel adózom a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete újkori és legújabbkori kollektívájának, különösen pedig a tragikus körülmények között elhunyt Balázs Bélának, akit legújabbkori nemzeti történelmünk valóságos és legizgatóbb kérdéseinek kommunista történészhez méltó nyugtalan kutatásáért mindenkor tiszteletre és követésre érdemesnek tekintek.

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

Az állam és az egyház viszonyának rendezése során két, látszólag ellentétes, valójában azonban egymással szorosan összefüggő feladat nyert megoldást: az egyház elválasztása az államtól, valamint az állam és az egyház megegyezése.[1]

Az ellentétesség látszata onnan ered, hogy e két aktus klasszikus értelmezése valóban tagadása egymásnak. Az állam és az egyház elválasztása ugyanis történetileg a polgári forradalom feladatkörébe tartozik. A hatalomért harcoló burzsoázia osztályérdekei megkövetelték a feudalizmus felszámolását. Minthogy azonban a feudalizmus „nagy nemzetközi központja a római katolikus egyház" volt, mint Engels mondja: „Nem lehetett addig az egyes országokban és egyenként a világi hűbériséget megtámadni, amíg ezt a központi, megszentelt szervezetét le nem rombolták."[2] A haladó burzsoázia szükségképpen levonta ennek következtetéseit a tudomány és az iskola egyháztól való elválasztására vonatkozóan. A korai polgári forradalmak, amelyek valamennyi elnyomott nevében léptek fel a feudalizmus ellen, zászlaikra írták a demokratikus szabadságjogok megvalósítását, ezen belül a lelkiismereti sérelmek, a felekezeti megosztottság

[1] Ez a szembeállítás a megegyezést követő időszakban még pártmunkásoknál is előfordult, különösen vidéken. Bizonyos megrökönyödéssel sokan úgy értelmezték a megegyezést, mint valami „megbékélést" és teljes együttműködést. *[Lásd pl. MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának 1950. szeptember 19-i feljegyzését a megyei titkárok jelentéséről. PI Arch. K/6/70–4.]*

[2] Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Bevezetés az angol kiadáshoz. *Marx–Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 98. old.

felszámolását ígérő lelkiismereti szabadság kivívását, s mindezeknek legfőbb feltételét: az állam és az egyház különválasztását.[3] Hogy e jelszavak milyen mértékben valósultak meg, az a forradalmat vezető, illetve előrehajtó osztályok erejétől, következetességétől és az adott történelmi helyzettől függött. Nyugat-Európa ama országaiban, ahol fejlett volt a burzsoázia, lényegesen tovább mentek az állam és az egyház elválasztásában, a lelkiismereti szabadság biztosításában, mint Keleten, ahol a feudalizmusnak még erős pozíciói maradtak fenn. Azonban bizonyos, hogy még a legjobb esetben sem mentek túl sehol „a polgári lelkiismereti szabadság" megvalósításán, amely nem egyéb, mint „mindenféle *vallási lelkiismereti szabadságnak* eltűrése" – írja Marx, és hozzáteszi, hogy a munkáspárt e tekintetben éppen abban különbözik a burzsoáziától, hogy a „lelkiismeretet... meg akarja szabadítani a vallási babonától".[4]

Általánosságban az a jellemző, hogy a burzsoázia nem hajtotta következetesen végre az egyház elválasztását az államtól, vagy ha végrehajtotta, nem tartott ki töretlenül mellette. (Előbbi inkább a kelet-európai, utóbbi pedig a nyugat-európai országok burzsoáziájára jellemző.) Csakhamar ráeszmélt arra, hogy első számú ellenfele nem a feudális földesúri osztály, hanem a kapitalizmus fejlődésével egyre hatalmasabbá váló proletariátus. Így a burzsoázia mindinkább tegnapi ellenfeleire, különösen pedig az egyházra támaszkodott a munkásosztály ellen vívott harcában. Ha itt-ott kacérkodott is az antiklerikaliz-

[3] Az állam és az egyház különválasztásán a burzsoázia az uralkodó egyház államegyház jellegének megszüntetését, az iskolának az egyháztól való elválasztását, a hitoktatás kötelező voltának felszámolását, valamennyi felekezet államtól független magántársulássá nyilvánítását (tehát annak megszüntetését, hogy az egyház állami funkciókat gyakoroljon, s hogy az állam anyagi vagy politikai előnyt biztosítson bármely felekezet tagjainak), s ezzel kapcsolatban a felekezeti hovatartozás állami okmányokban való feltüntetésének mellőzését s minden egyes állampolgár szabad vallásválasztásának és gyakorlásának jogát értette.

[4] Marx: A gothai program kritikája. *Marx–Engels:* Válogatott művek. II. köt. 28. old.

mus gondolatával, mégsem ez volt jellemző, hanem az, hogy az egyház fokozatosan rászorult a vallás nyújtotta eszközökre. S mindez azért – miként Engels írja az angol burzsoázia kompromisszumáról –, „hogy természetes alárendeltjei lelkivilágát megdolgozhassa olyformán, hogy az isten kifürkészhetetlen akarata által föléjük helyezett kenyéradóik parancsait engedelmesen teljesítsék".[5]

Az állam és az egyház viszonyára vonatkozóan úgy vonták le mindennek végső következtetését a burzsoá politikusok, hogy megegyezést, konkordátumot kötöttek az egyházzal. E megegyezések biztosították az egyházat a különböző előjogokról és juttatásokról, cserében azért, hogy papjai a burzsoá államnak hűséges ideológiai és politikai őrtállói legyenek.[6]

Tehát az ilyen megegyezések végső soron az egyház és a kizsákmányoló osztályok közös eszméi, a munkásosztály, általában a dolgozó osztályok elleni közös érdekeik alapján jöttek létre. Ezért e megegyezések az elválasztással szemben tett engedmények jegyében születtek.

Ilyen körülmények között az állam és az egyház következetes elválasztását, illetve a különböző kompromisszumok következtében rárakódott sallangok eltávolítását a munkásosztálynak kellett és kell vállalnia. Mindenekelőtt a munkásosztály érdeke, hogy a fejlődés útjából eltávolítsák azokat a gátakat, amelyek szervezeti és ideológiai erősödését, a társadalmi haladást akadályozzák. Csak a feudális maradványok megszüntetése után – mint Lenin írja –, „a középkori penésztől megtisztított

[5] Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Bevezetés az angol kiadáshoz. *Marx–Engels:* Válogatott művek. II. köt. 101. old.

[6] Igen jellemző példa erre az olasz fasiszta kormány és a Vatikán 1929-ben kötött konkordátuma. Ebben kimondták a korábbi, 1871-es, sok tekintetben progresszív törvény érvénytelenségét, és biztosították a Vatikán önállóságát, valamint a katolikus vallás államvallás jellegét Olaszországban. *[Lásd Acta Apostolicae Sedis. 1929. június 7.]* Hitler-Németország és a Vatikán közt 1933-ban jött létre konkordátum. Csehszlovákiával, Romániával, Lengyelországgal ugyancsak hasonló konkordátumokat kötött a Vatikán a két világháború között. Utóbbival pl. 1925-ben, amelyben megerősítették az egyházi házasság kizárólagosságát és a kötelező hitoktatást. *[Sejnman: A Vatikán ideológiája és politikája az imperializmus korában. Szikra 1950. 100. old.]*

politikai rendben" nyílhat valóban kedvező lehetőség a munkásosztály harcához. Csak e követelmény megvalósítása után terjesztheti szabadon és sikerrel a proletariátus pártja ideológiáját a kizsákmányoltak körében. Ezen az alapon a felekezeti vagy hívő nem hívő megkülönböztetés felszámolásával lehet egységesen megszervezni a kizsákmányoltakat a burzsoázia ellen. A marxista munkásmozgalom mindennek tudatában volt, és programjában e követeléseket világosan meg is fogalmazta.

Már első pillantásra látható, hogy az, amit a munkásosztály e tekintetben vállalt, korántsem azonos a burzsoázia hajdani programjában fellelhető hasonló hangzású követeléssel. S bár a marxizmus klasszikusai nem foglalkoztak a hatalomra jutott proletariátus egyházzal kötendő megegyezésével, állásfoglalásaik alapján mégis megvilágíthatjuk ennek jelentőségét, minőségi különbségét a burzsoázia által kötött megegyezésektől.

Amikor a marxizmus klasszikusai elemezték az állam és az egyház elválasztását a demokratikus és szocialista forradalomban, valamint a vallás elhalásának objektív feltételeit a kommunizmusban, arra is utaltak, hogy mindez kemény harcokkal teli hosszú időt fog igénybe venni. Ugyanakkor másutt arról szóltak, hogy milyen áldatlan következményei lehetnek annak, ha a marxisták nem elég óvatosak e harc során. Ez az óvatosság nem „úgynevezett »taktikai« meggondolásokkal magyarázható, oly értelemben, hogy nem akarnak »elriasztani« stb. – mondotta Lenin. – Ellenkezőleg, a marxizmus politikai vonala ebben a kérdésben is kettészakíthatatlan kapcsolatban áll filozófiai alapjaival." Mindez azt jelenti, hogy a „vallás elleni harcot... össze kell kapcsolni annak az osztálymozgalomnak konkrét gyakorlatával, amely arra irányul, hogy a vallás társadalmi gyökereit eltávolítsa."[7]

E lenini elv ma is maradéktalanul irányadó. Csakhogy az „osztálymozgalom konkrét gyakorlata" más és más a különböző időkben. Az általunk vizsgált időszakban a proletárdiktatúra megteremtéséért és a szocializmus építésének elkezdéséért folytatott küzdelem volt napirenden. Magától értetődő, hogy az egyház és a vallás elleni harcot is a fő feladatnak, a proletárdiktatúra kivívásának, illetve a szocializmus építésének kellett alárendelni.

Lenin 1919-ben határozottan hangsúlyozta, hogy az Oroszországi Kommunista Párt nem elégedhet meg a korábban hangoztatott követeléssel, „az egyháznak az államtól és az iskolának az egyháztól való... különválasztásával, vagyis olyan rendszabályokkal, amelyeket a burzsoá demokrácia megígért, de... sehol a világon nem vitt végig. A párt arra törekszik – mondotta –, hogy teljesen megsemmisítse a kizsákmányoló osztályok és a vallási propaganda szervezete közötti kapcsolatokat, továbbá, hogy ténylegesen megszabadítsa a dolgozó tömegeket a vallási előítéletektől, s ebből a célból megszervezi a legszélesebbkörű, tudományos felvilágosító és vallásellenes propagandát."[8]

Lenin szavaiból teljes világossággal kiderül, hogy mi az a többlet, egyszersmind minőségileg is új, amely a munkásosztály hatalomrajutása után előtérbe kerül az államnak a valláshoz és az egyházhoz való viszonyában.

Míg a „tudományos, felvilágosító és vallásellenes propaganda" megszervezése az ideológiai harc körébe tartozik, s eleve kizár mindenféle közös platformot a két fél között, addig „a kizsákmányoló osztályok és a vallási propaganda szervezete közötti kapcsolatok" teljes felszámolása elsősorban politikai kérdés. Éppen ezért ez utóbbinál a politikai erőviszonyoktól függően bizonyos megegyezések lehetősége is fennáll, amelyekben a felek kölcsönös garanciát vállalnak: az állam a vallásszabadság feltételeinek biztosítására, az egyház pedig elismeri az új típusú államot, biztosítja azt lojalitásáról, és szakít a volt uralkodó osztályok, a belső és külső kizsákmányolók reakciós politikájával. Az ilyen megegyezések lehetőségét növeli, hogy az egyháznak is érdekében állanak, hacsak nem akar elszigetelődni a népi államhoz hű, vallásos állampolgároktól. Természetesen –

[7] Lenin: A munkáspártnak a valláshoz való viszonyáról (1909 május.) Lásd *Lenin–Sztálin:* A vallásról. Szikra 1952. 20–21. old.

[8] Lenin: Az OK(b)P programjának tervezete. Lásd *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 125. old.

a tapasztalat is arra tanít – naivság volna azt képzelni, hogy az egyház és a kizsákmányoló osztályok elválasztásáért folyó harcot helyettesítheti egy megegyezés, megállapodás. Egyáltalán nem. Csupán egy állomása lehet annak, és mind a megállapodás, mind a végrehajtás harci kérdés.

A proletariátus államának az egyházzal kötött megegyezése tehát távol áll mindennemű, a burzsoázia gyakorlatából ismert ideológiai egyezségtől, amelynek közös alapját a burzsoáziának és az egyháznak egy ugyanazon érdeke, a kizsákmányolt tömegek elnyomása veti meg. Ez a megállapodás arra szolgál, hogy a marxi–lenini eszmék szellemében, összhangban az állam és az egyház elválasztásával, előbbre vigye azt a küzdelmet, amely a szocializmus, a kommunizmus felépítésére, végső soron tehát a vallás társadalmi gyökereinek megszüntetésére irányul.

Az állam és az egyház viszonyának új típusú rendezésére a szovjethatalom szolgáltatta az első gyakorlati példát. Az állam és az egyház következetes szétválasztására első ízben Szovjet-Oroszországban került sor.[9] Kezdetben az egyház ellene szegült a szétválasztás végrehajtásának, és az intervenciósokat támogatta a szovjethatalommal szemben. Ebben a helyzetben az állam büntető intézkedéseket foganatosított a pravoszláv egyház reakciós papjai ellen. Amikor viszont a szovjethatalom helyzete megszilárdult, és az egyház belátta, hogy szembenállása csak elszigetelődéséhez vezet, közeledni kezdett az államhoz, és több alkalommal lojalitásáról biztosította. A szovjethatalom nem utasította vissza a közeledést, hanem anélkül, hogy engedményt tett volna,[10] jó viszony kialakítására törekedett. Mindez eredménnyel is járt, s megmutatkozott többi között a Nagy Honvédő Háború éveiben, amikor az egyház eleget tett hazafias kötelességeinek.[11]

[9] Az egyháznak az államtól és az iskolának az egyháztól való elválasztásáról szóló dekrétumot a Népbiztosok Tanácsa jóváhagyta és 1918. január 21-én (február 3-án) közzétették. *[Végrehajtásáról lásd M. M. Perszic: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az egyház elválasztása az államtól. Voproszi Isztoriji. 1954. II. sz.]*

[10] A Szovjetunió alkotmányának 124. cikkelye nemcsak „a vallás gyakorlatának szabadságát", hanem „a vallásellenes propaganda szabadságát" is biztosítja.

Sok tekintetben hasonlatos ehhez a népi demokratikus államok és egyházaik viszonyának alakulása. Azonban éppen a népi demokratikus átmenet sajátosságai miatt jelentős különbségek is mutatkoznak: egyrészt valamelyes fáziseltolódás általában az állam és az egyház viszonya (elválasztás és megegyezés) rendezésének egyes állomásai között, másrészt bizonyos fokozatosság érvényesülése, különösen az állam és egyház szétválasztásának folyamatában. Hogy az egyes népi demokratikus országokban milyen mértékben jelentkeztek ezek az eltérések, az a történelmi előzményektől és az adott politikai erőviszonyoktól függött.[12]

*

Magyarország azokhoz az országokhoz tartozott, ahol a polgári forradalom nem oldotta meg az állam és az egyház elválasztását.

Az 1848-as polgári forradalom vezetője nálunk a polgárosodó középnemesség volt. Bár ennek egyes baloldali képviselői eljutottak az állam és az egyház különválasztásának követeléséig, azonban nem volt elhatározó befolyásuk az egyházpolitikai események menetére. Ismét mások, akik elvben ugyan vallották az állam és az egyház elválasztását, tartózkodtak annak gyakorlati konzekvenciáitól. E tartózkodásban nem csupán bátorságuk hiánya, hanem az adott politikai erőviszonyok mérlegelése is közrejátszott. Ugyanis e kérdés felvetése és megoldása akkor nem használt volna a forradalom és a nemzeti függetlenség ügyének. Ha ezt az eljárást választottuk volna – írja Kossuth –, „oly megkérlelhetetlen harcot és háborút idéztünk volna elő, s oly hatalmas segédeket kergettünk volna hazánk szabad-

[11] Lásd Bolsaja Szovetszkaja Enciklopegyija. 34. köt. 1955. 361–362. old.

[12] Csehszlovákiában és Romániában pl. később jött létre a megállapodás, mint Magyarországon. A Német Demokratikus Köztársaságban még nem került napirendre egy általános megállapodás megkötése. Lengyelországban a magyarországinál néhány hónappal előbb, 1950 áprilisában történt meg az állam és egyház megállapodása.

sága, bécsi ellenségeinek karjai közé, hogy az egész átalakulási nagy munka veszélyeztetve lett volna. Nem mertük megtenni."[13]

Mindennek ellenére 1848 fontos állomás volt az állam és az egyház viszonyának fejlődésében is. Kimondotta a „bevett" felekezetek egyenlőségét, s egyúttal az unitárius vallást is bevetté nyilvánította. A feudális tulajdonviszonyok és szolgáltatások eltörlésével felszabadultak az egyházi birtokok úrbéres jobbágyai, és megszűnt a papi tized is. A felelős magyar minisztérium létrejöttével pedig megnövekedett az ország jogköre a főpapi kinevezések és az azzal járó javadalmak felett.

A polgári forradalom azonban – mint több más területen – az állam és az egyház viszonyában sem számolta fel teljesen a feudális kötöttségeket. Óriási csorbája maradt az 1848-as törvényeknek, hogy – bár kimondták a „bevett" vallásfelekezetek egyenlőségét, amely önmagában is kivételezés volt a többi, nem „bevett" felekezettel szemben – még formálisan sem deklarálták az állam és az egyház különválasztását, és érintetlenül hagyták az egyház igen fontos pozícióit, pl. nem államosították iskoláit. E feladatokat 1848 az utókorra hagyta örökül.

Az abszolutizmus éveit követő félévszázados dualista rendszer az állam és egyház viszonyának rendezésében mindössze annyit tett, hogy bevezette a kötelező polgári házasság és anyakönyvvezetés intézményét; kibővítette a bevett és elismert vallásfelekezetek körét.[14] A kötelező népiskolai oktatásról hozott 1868-as törvény az egyházi iskolák fejlesztése mellett az állami iskola-hálózat kiszélesítésére is törekedett. E lépésekben a fejlődő burzsoázia bizonyos igényeinek elkerülhetetlen kielégítése, nemegyszer az a törekvése mutatkozott meg, hogy elodázza a fennálló kormányzati rendszer válságát. Bár e vívmányok nem lebecsülendők, mégis távol álltak attól, hogy az állam és az egyház elválasztásának legfőbb kérdéseit érintsék. Ugyanakkor mindezekért más oldalon (pl. a papi kongrua kiegészítésével stb.) jelentős kárpótlásban is részesült az egyház.

[13] *Kossuth Lajos* iratai. VIII. köt. Budapest 1900. 340. old.

[14] Az izraelita vallást 1895-ben „bevett"-nek, a baptista vallást 1905-ben, az iszlámot 1916-ban „elismertnek" mondták ki.

A burzsoázia óvatosságával és kedvezésével az egyház helyzetének megszilárdítását, általa pedig saját kizsákmányoló rendszerének megerősítését kívánta elérni. „Két nagy alapon nyugszik az állam – hangoztatta az I. katolikus nagygyűlés szónoka –: az egyik az erkölcsi alap, az egyház hatalma..., e mellett áll a polgári hatalom... Ami az egyháznak hatalmát, uralmát, szabadságát gyengíti, lazítja, megrázkódtatja a polgári rend alapját is."[15] Amilyen világos a felkínálkozás, éppen olyan félreérthetetlen a válasz is, amellyel a kormány az egyház helyzetének megszilárdítását elősegítő intézkedéseit kommentálta. Azt szolgálják ezek az intézkedések – hangzik a lelkészi jövedelem állami kiegészítéséről szóló törvény miniszteri indoklása –, „hogy az... egyházak és lelkészek az egységes magyar nemzeti állam hűséges támaszai legyenek".[16]

Az egyes egyházpolitikai kérdések rendezése körül mutatkozó nézeteltérések nem érintették a lényeget, a burzsoá rendszer fenntartására irányuló közös törekvést. Így például az egyház kísérlete, hogy a polgári házasság és anyakönyvvezetés napirendre kerülésekor ún. „történeti" jogainak védelmezésére pártot szervezzen, nem szolgált mást, mint a rendszer támogatását egy újabb eszközzel. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az akkor alakult Néppárt reakciós programja és az egyházpolitikai helyzet változásától független fenntartása. Hogy aztán sem a Néppárt, sem a többé-kevésbé vele kapcsolatos keresztényszocialista szervezkedés nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, az ismét csak az egyház reakciós politikájával, kiváltságai fenntartásával függött össze. A nagybirtokos egyház képtelen volt olyan politikai és szociális pártprogramot adni, amely a tömegek várakozását kielégíthette volna. Még az akkor divatossá váló keresztényszocialista demagógiát is csak tompítva alkalmazta. Márpedig a századforduló idején, amikor éppen fellendülőben volt a munkásosztály harca a demokratikus szabadságjogokért, a paraszti és a nemzetiségi tömegek mozgalmai pedig az agrárkérdés és a nemzeti kérdés megoldását állították

[15] I. katolikus nagygyűlés. Budapest 1900. 58–60. old.

[16] Magyar Törvénytár. 1909. XIII. tc. miniszteri indoklása.

előtérbe – nem lehetett akármilyen szociális programmal a tömegek elé állni.

Ilyen körülmények között – bár a klérus szüntelenül szorgalmazta a különböző politikai és társadalmi szervezetek tevékenységét – az egyház fő eszközei a politikai, gazdasági és kulturális élet befolyásolására továbbra is az állammal való összefonódásból adódó előjogai (nagybirtok, részvétel a törvényhozásban, egyházi iskolák stb.), valamint a hitélet hagyományos formái maradtak. Mindennek fejlődésgátló szerepét csak súlyosbította, hogy a magyar felsőklérus rendkívül erős szimpátiával viseltetett a Habsburg uralkodó iránt.

A feudális egyház ellen irányuló követelések, amelyek elszórtan és ösztönösen feltűntek a dolgozó parasztság szervezkedésében vagy éppen a forradalmi demokraták, a polgári radikálisok körében, legkövetkezetesebben az akkori munkáspártok programjaiban öltöttek formát. Az Általános Munkásegylet 1869-es programja a „vallási szabadságot", „az államnak az egyháztól való elkülönítését" és „az egyházi javak állam általi átvételét" vallotta. A Magyarországi Általános Munkáspárt 1880-ban „az egyháznak az államtól legteljesebb mérvű elkülönítését" és „a vallásnak magánüggyé nyilvánítását" vette programjába. A Szociáldemokrata Párt 1890-es elvi nyilatkozata és az 1903-ban elfogadott programja az állam és az egyház elválasztását, „az egyházi birtokok elkobzását", a „felekezeti iskolák megszüntetését" és a vallástanítás eltörlését követelte.[17]

E követelések hazánkban első ízben a Magyar Tanácsköztársaság alatt váltak valóra. Az előkészítésben, az állam és az egyház összefonódásának fellazításában jelentős szerepe volt az „őszirózsás" burzsoá demokratikus forradalomnak. „Már-már úgy látszott – olvashatjuk a klérus vallomását –, hogy az egykor hatalmas katolikus egyház, az *avita et hereditaria religio* (az ősi és örök vallás – *O. S.*) tehetetlenül összeomlik, amelyet hívei is elhagynak, pásztorai sem tudnak fenntartani."[18] S való-

[17] Lásd Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. 1. köt. 1848–1917. Szikra 1954. 17., 30., 37. és 79. old.

[18] Katolikus Szemle, 1919 augusztus. 204. old. „Sorsdöntő idők."

ban, nemcsak a tömegek forradalmisága, évtizedeken át felhalmozódott antiklerikalizmusa, de az egyház tehetetlensége – éppen úgy, mint az uralkodó osztályoké – e területen is alkalmassá tették a helyzetet a radikális cselekvésre.

A Tanácsköztársaság maradéktalanul szétszakította azokat az erős kötelékeket, amelyek az államot és az egyházat egymáshoz fűzték. Alkotmányának XI. §-a világosan kimondotta, hogy „a dolgozók igazi lelkiismereti szabadságát azzal védi a Tanácsköztársaság, hogy elválasztja teljesen az egyházat az államtól, az iskolát az egyháztól".[19] Mindez azt jelentette, hogy „az összes egyházak és felekezetek magánfelekezeteknek tekinttetnek, s így velük sem kormányzati, sem közigazgatási szempontból nem foglalkozunk". Az állam és az egyház kapcsolatainak felszámolását, az egyház tevékenységének visszaszorítását a hitélet területére a vallásügyi hivatal végezte. Rendelet jelent meg a kötelező iskolai hitoktatás megszüntetéséről, továbbá az egyházi és valamennyi nem állami iskola köztulajdonba vételéről. Köztulajdonba vették az egyház ingatlanait is, amelynek végrehajtására külön likvidáló bizottságokat küldtek ki.

Nem kétséges, a Tanácsköztársaság következetesebben járt el az állam és az egyház elválasztásában, az egyház privilégiumainak megszüntetésében, mint azt bármely burzsoá forradalom tette. A proletariátus pártja nemcsak arra törekedett, hogy az egyház és a kizsákmányoló osztályok közti kapcsolatokat egyszer s mindenkorra felszámolja, hanem hatékony természettudományos felvilágosító és vallásellenes propagandát is szervezett. Bár e propaganda némelykor a szükségesnél nagyobb hangsúlyt kapott, és nem tudták mindig elejét venni, hogy helyenként bizonyos túlzásokat kövessenek el az egyházi kiváltságok, legfőképpen az egyházi javak felszámolásában, a párt elvi álláspontja, valamint az állam és egyház elválasztásában követett gyakorlata helyes volt, és mi sem áll távolabb tőle, minthogy kultúrharcot engedjen fellobbantani.

[19] Az alkotmány és végrehajtásának leírását lásd A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Sajtó alá rendezte Petrák Katalin és Milei György. Gondolat Könyvkiadó 1959. 5., 8., 24. és 203. old.

A Tanácsköztársaság alkotmánya az állam és az egyház elválasztása mellett határozottan leszögezte azt is, hogy „vallását mindenki szabadon gyakorolhatja". Félreértések elkerülése végett a Közoktatásügyi Népbiztosság – szemben azokkal, akik a vallás „megszüntetését" és a vallási rendeltetésű épületek elvételét hirdették – újólag is világosan kinyilvánította, hogy sem a hívőket, sem „a papokat vallásos ténykedésükben, vallásos szertartásaik elvégzésében senki sem zavarhatja", és a vallási célú épületek „ezentúl is kizárólag vallásos célokra fognak szolgálni". Mi több, e nyilatkozat azt is tartalmazta, hogy mindazok ellen, akik továbbra is hirdetik e rágalmakat, eljárást indítanak.[20] Miután az egyházi hatóságoknak érdekében állt az ilyen hírek terjesztése és a hívők megtévesztése, kötelezték őket ezen elvi jelentőségű nyilatkozat templomi kihirdetésére és megmagyarázására.[21]

Az egyház kezdetben defenzív és bizonyos tekintetben megértő magatartást látszott tanúsítani a Tanácsköztársasággal szemben. Csernoch esztergomi prímásérsek 1919 tavaszán a papsághoz intézett latin nyelvű körlevelében még azt hangoztatva, hogy „mindnyájan ugyanazon atya gyermekei vagyunk", s az egyház „mindig demokratikus volt", „politikai kérdéseknek a szószéken való taglalásától" „intette" a papságot.[22] Csakhogy e magatartás szülője korántsem valamiféle tényleges lojalitás, hanem az a kényszeredettség és taktikai óvatosság volt, amely – éppúgy, ahogy a kizsákmányoló osztályok egyes köreinek is, az egyháznak is – megcsappant befolyásából és felkészületlenségéből fakadt.

Az egyház, miután megszűntek jól bevált politikai, gazdasági és kulturális pozíciói, alig rendelkezett számottevő befolyással. Az állam és egyház elválasztásának megelőzésére és az

[20] Lásd Népszava, 1919. április 18.

[21] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 1837/1919. – A megyei direktórium által küldött rendeletpéldány felzetére maga az érsek vezette rá, hogy a templomokban húsvétvasárnap felolvasták azt.

[22] E körlevél a nyilvánosság előtt csak második közzététele után, 1945-ben vált ismertté. *[A „Magyar Kurir"-ban megjelent szövegét közli: Kis Újság, 1945. június 26.]*

egyházi javak és világi képviseletük megőrzésére korábban tervezett katolikus autonómia még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt meghiúsult. A háború és a forradalmak által megtépázott és szétszórt szervezetek (katolikus párt- és tömegszervezetek) sem szolgálhattak olyan bázisul, melyre bizton támaszkodhatott volna. Mindezeken túlmenően magában a hierarchiában, a főpapság és az alsópapság egy része között sem volt meg az egység. (Elég csak a számos kérdésben pozitív álláspontot elfoglaló Papi Tanácsra emlékeztetni vagy azokra az alsópapokra, akik szolidaritást vállalva a Tanácsköztársasággal tevékenyen támogatták, s közülük nem egy az ellenforradalom felülkerekedése után üldöztetést is szenvedett.[23]) S végül megnehezítette az egységes fellépést a hadihelyzet folytán az egyházi hatóságok között beállt bizonyos fokú izoláltság is.

Csakhamar bebizonyosodott, hogy az egyházi reakció távolról sem nyugodott bele kiváltságai elvesztésébe, és nem volt hajlandó visszavonulni a politikától. Mivel a hierarchia szervezetén kívül nemigen rendelkezett más eszközzel, elsősorban ezt kellett bevetnie a politikai harcba. Ilyenformán – bár az illegális szervezkedést is megkísérelték – mindenekelőtt a vallási és hitéleti tevékenység kereteit használták fel a Tanácsköztársaság elleni agitációra és propagandára. „A papság egy része ... – regisztrálta e tényt a Közoktatásügyi Népbiztosság április 17-i rendelete – a vallás szabad gyakorlásának ürügye alatt nyílt vagy leplezett ellenforradalmi mozgalmat szít, és vallásos összejöveteleken a Tanácsköztársaság rendje, szelleme és intézményei ellen izgat".[24] A legtöbb helyen már a nagyheti vallásos összejöveteleken ellenforradalmi propagandát űztek. Az egyházi szervezkedésben különösen fontos szerepe volt az egyházközségeknek. Ezeknek – mint azt már korábban is hangoztatták – a „gát" szerepét szánták a számukra oly „veszedelmes árral" szemben. Az egyházközségek voltak a „pap szemei, fülei, szája, lábai és kezei". Ezeken keresztül puhatolták

[23] A papság „helytállásának" értékeléséről lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1919. augusztus 22.

[24] A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. 22. old.

ki és szervezték azokat a híveket, akikre „még a kommunizmus alatt is számíthat" a plébánia papja.[25]

Ahogy a Tanácsköztársaság helyzete – az imperialista intervenció súlya alatt – egyre nehezebbé vált, úgy erősödött az ellenforradalmi erők, a reakciós egyházi vezetők aknamunkája is. Szűk társadalmi lehetőségeik folytán az egyházi vezetők sem a belső ellenforradalmi erőktől, hanem kívülről várták a Tanácsköztársaság megdöntését, s vele kiváltságaik visszaszerzését. „Mivel a kormány ennyire meggyengült – olvashatjuk Csernoch Vatikánba küldött, intervenciót és blokádot sürgető levelét –, azt hiszem, hogyha a hatalmak védnökségük alá akarnák vonni a magyarországi egyházat és intézményeit, a kormány nem állana ellent... Jól tudom, hogy a hatalmak nem vállalják az említett védelemnyújtást az egyház iránti szeretetből... A jelen esetben azonban különleges érdekről van szó, amely közös minden európai hatalom számára, tudniillik legyőzni a bolsevizmust."[26]

E várakozás augusztusra valósággá vált. Az imperialista hatalmak fegyveres csapatai leverték a Magyar Tanácsköztársaságot, és védnökségük alatt nemcsak a volt uralkodó osztályok, de az egyház is visszaszerezte kiváltságait és javait.

*

Az 1848-at követő csaknem háromnegyed század – a visszaesések és egyenetlenségek ellenére is – az állam és az egyház viszonya progresszív rendezésének korszaka volt. Ezt követték a proletárforradalom kiemelkedően jelentős vívmányai. A felszabadulást megelőző negyedszázados ellenforradalom azonban a legsötétebb reakció bélyegét hordta magán. E kegyetlen terrorban fogant rendszer a „keresztény nemzeti megújhodás" jelszavát írván zászlajára, nemcsak a proletárforradalom alkotásait

[25] A budapesti római katolikus egyházközségek első 10 éve. Budapest 1930. 73. old.

[26] Esztergomi Érseki Lt. 2910/1919. – Olasz eredetiből idézi *Balázs Béla*: A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza. Művelt Nép Könyvkiadó 1953. 29. old.

számolta fel, de még az azt megelőző polgári korszak igen-igen mérsékelt egyházpolitikáját is revízió alá vette.

Alig pár nappal a Tanácsköztársaság leverése után már közölte a Friedrich-kormány kultuszminisztere, hogy intézkedett „a volt Tanácskormány által kiadott egyházi vonatkozású mindennemű rendelkezések adminisztratív úton leendő legsürgősebb hatálytalanítása iránt".[27] Augusztus 18-án e kormány következő kultuszminisztere már kinyilatkoztatta, hogy az egyház és az állam közti viszony tekintetében a 1918. évi október 31-e előtt fennállott helyzet a mérvadó.[28] E rendelkezések alapján gyors ütemben folyt az egyházi vagyon, egyházi iskola, a kötelező hitoktatás visszaállítása, a főpapok közjogi funkcióinak újbóli bevezetése, a katolikus sajtó, párt- és tömegszervezetek újjászervezése. Jellemző a helyzet gyökeres megváltozására, hogy Esztergom csakhamar levette napirendről a számára korábban nélkülözhetetlennek mondott katolikus autonómia kérdését. Országos autonómia helyett – mint mondották – most csak a „hitközségi autonómia építését kívánja a püspöki kar".

Ilyen feltételek mellett érthető, hogy az egyház reakciós körei már kezdettől részt vettek a megtorlásban, a proletárdiktatúra híveinek üldözésében. Nemcsak az egyházi vezetés hatáskörébe tartozó személyek, a demokratikus irányzatú Papi Tanács több tagja és a néphez hű egyházi iskolai nevelők ellen indítottak „fegyelmi eljárást", de szigorú megtorlást követeltek mindazok ellen, akik valamilyen módon együttműködtek a Tanácsköztársasággal. „Sérelmeinkért készen vagyunk a bíróságnál is elégtételt keresni" – olvashatjuk Csernoch prímásérsek augusztus 6-i leveléből.[29] „Ne legyen kímélet a megátalkodott kommunisták büntetésében" – visszhangozta a prímási szava-

[27] Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium eln. 1919/4816. Idézi: Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. Szerk.: Nemes Dezső. Szikra 1956. II. kiad. 123. old.

[28] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 2336/1919. – A kultuszminiszter levele az egyházi főhatóságoknak.

[29] Esztergomi Érseki Lt. 2282/1919. – E levelét a Peidl-kormány egyik, a tanácskormánytól átvett miniszteri tanácsosához küldte, de közben megbukott a kormány.

kat Mátéffy Viktor pap felszólalása az Esztergom megyei közgyűlésen.[30] A fenyegetések beváltása nem maradt el. Az általuk oly sokat hirdetett keresztényi megbocsátás és kegyelem erényét alig csúfolták meg valaha is jobban, mint éppen a fehérterror idején.

Az ellenforradalmi terror oly magasra hágott, hogy a külföldi haladó körökben is megbotránkozást váltott ki. Amikor ezt hivatalosan tudtára adták a Friedrich-kormánynak és Csernochnak, ez utóbbi az elsők között igyekezett a külföld előtt mindent eltussolni. Azzal védekezett, hogy „a kormány hivatalosan nem alkalmaz terrort", és a kommunistákat „nem politikájukért", hanem közönséges vétségeikért állítják bíróság elé. „Különben – írja Anette párizsi érseknek – a sokat panaszolt pogromok inkább kevésbé veszedelmes elverések voltak, mint öldöklések(!)." Végül is – folytatódik a levél – „szigorúságra szükség van, mikor . . . rendcsinálásról van szó."[31]

Az egyház reakciós körei által oly híven támogatott „rendcsinálás" azonban egyedül nem oldotta meg az uralkodó osztályok valamennyi problémáját. Állandó és egyre kínosabb ellentétek merültek fel az uralkodó osztályokon belül is. Megoszlottak a vélemények a tekintetben is, hogy a rendszer végül milyen formában konszolidálódjék. Helyreáll-e a királyság, s a jogfolytonosság alapján újból a Habsburgok töltik-e be az uralkodói széket, avagy valami más megoldást kell keresni?

Az egyház vezető körei számára természetesen a legkedvezőbb az lett volna, ha a Habsburg-királyság visszaáll. A nagybirtokos arisztokráciával együtt úgy vélték, hogy a fehérterror egyik vagy másik csoportja, illetve vezetője nem tölthet be vezető szerepet az ellenforradalmi rendszerben, hanem csupán csak átmeneti eszköz lehet a legitim királyság visszaállításához. A pápa is kifejezetten támogatta ezt az álláspontot, gondolva, hogy a háborúval és a forradalmakkal szétszórt Habsburg-birodalom feltámasztása képezhetné a forradalom terjedésével szemben a legbiztosabb védőbástyát.

[30] Esztergom vármegye törvényhatósági bizottsága rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. 1919. október 23. Esztergomi Áll. Lt.

[31] Esztergomi Érseki Lt. 2385/1919. (szeptember 3.)

Hiába volt azonban minden. A királyság restaurálásának előkészítésén fáradozó Friedrich-kormánynak távoznia kellett. Az antant-államokat ugyanis nem lehetett meggyőzni a monarchia visszaállításának „előnyeiről". De a hatalmat megkaparintó Horthy sem kívánt osztozkodni a Habsburgokkal. A restauráció esélyei tehát egyre rosszabbak lettek. Előbb-utóbb a magyar főpapoknak is, a Vatikánnak is le kellett mondania a terv közvetlen megvalósításáról. De „elvi legitimizmusukat" nem adták fel. Arra számítottak, hogy a történelem – ha évtizedek múlva is – újra megteremti a Habsburgok trónrakerülésének feltételeit. A pápa is tudomásul vette a reális helyzetet, s „különleges áldását küldte a kormányzónak . . ." Ezt rövidesen követte a püspöki kar Horthy kezébe letett esküje. A hercegprímás külön levélben biztosította Horthyt a klérus támogatásáról, hogy „bizalommal és tisztelettel" viseltetnek iránta, és a „magyar konszolidáció biztos oszlopát" látják benne. „Ne kedvetlenítsék el Főméltóságodat múló hangulatok – hangzik az engesztelő levél –, Főméltóságod kormányait készségesen fogjuk támogatni."[32]

Úgy is történt. Az egyház negyedszázadon át hűséges támasza volt Horthy kormányának, az ellenforradalmi rendszernek. Ez volt az ára annak, hogy visszakapták az 1918–1919-es forradalmak eredményeként felszámolt kiváltságaikat, s újra birtokon belül élvezhették javaikat.

Az ellenforradalmi rendszer vezetői úgyszólván minden megnyilatkozásukban kifejezték, mennyire nélkülözhetetlen számukra az egyház támogatása.[33] „Soha, amióta Magyarország fennáll, nagyobb szükség nem volt arra, hogy az állam és az egyház . . ., az erkölcsi és a testi erő együttműködjenek" – hangoztatta Bethlen, az ellenforradalmi konszolidáció vezetője.

[32] Esztergomi Érseki Lt. 3511/1921. Idézi *Balázs Béla:* Id. mű, 134. old.

[33] A felsorolt megállapításokat lásd Nemzeti Újság, 1929. november 19.; Esztergomi Érseki Lt. 469/1920. – Horthy levele Csernochhoz; Nemzeti Újság, 1927. szeptember 10. Valamennyit idézi *Balázs Béla:* Id. mű, 360., 117. és 341. old.

Horthy szerint ugyancsak „nem képzelhető el az egyház hathatós támogatása nélkül" „a leromlott tekintély", „a munkakedv reneszánsza". Zichy János, az ellenforradalmi földbirtokos arisztokrácia egyik fő képviselője pedig egyetemes érvényűvé tette a ráutaltságnak e gondolatát, hangsúlyozva, ha „az államok és társadalmak mai keretekben fenn akarják magukat tartani, akkor mindenáron szövetkezniük kell a katolikus egyházzal". E megállapítások újra meg újra emlékeztetnek Lenin ama tételére, hogy „minden elnyomó osztálynak, uralma fenntartása érdekében, két társadalmi funkcióra van szüksége: a hóhér és a pap funkciójára".[34]

A magyar uralkodó osztályok fokozott egyházrautaltságának konkrét oka a fasiszta jellegű ellenforradalmi rendszer létrejöttében gyökeredzett. E rendszer a proletárdiktatúra leverése után véres tömegterrorban született. Ilyenformán alkalmatlan volt arra, hogy – az olasz vagy a német fasizmushoz hasonlóan – széles tömegbázissal rendelkező pártot hozzon létre. Enélkül pedig nem lehetett egypártrendszeren nyugvó fasiszta diktatúrát meghonosítani, és az egyház politikai és tömegszervezeti befolyását mellőzni. A magyar ellenforradalmi rendszernek, ugyancsak az előbbi ok miatt, minden olyan szociális demagógiától tartózkodnia kellett, amely – mint az Olaszországban is, Németországban is tapasztalható volt – valamiféle hazug látszatát kelthette a „forradalmi átalakulásnak". Éppen ellenkezőleg, miután fegyveresen verték le a proletariátust, a legkisebb forradalmi izzást és harci lendületet is ki akarták oltani az egész dolgozó népből.

A szovjet-oroszországi és a magyar proletárdiktatúra tapasztalatai arra figyelmeztették az uralkodó osztályokat, hogy a terror fokozása mellett sokkal nagyobb gondot kell fordítaniuk a tömegek eszmei nevelésére, szervezésére. Az ellenforradalmi rendszer ideológusai tevékenységük történeti megalapozásaként nemcsak a kommunizmus eszméit kárhoztatták, de azt a korábbi szabadelvűséget is, amelynek talaján – szerintük – az előbbiek szabadon fejlődhettek. Kifejezésre juttatták, hogy az uralkodó osztályok eszmei passzivitása, a tömegek ideológiai nevelésének elhanyagolása „nem immunizál a forradalommal szemben". A nyílt terror állandósítása mellett arra törekedtek, hogy olyan ideológiával oltsák be a tömegeket, amely legalkalmasabb a haladó eszméktől való távoltartásukra. „A kommunizmus réme elmúlt – hangoztatta 1924-ben a pápa küldötte –, de a kommunizmus, amely le van verve, nem halt meg. Eszmét támadni és leverni pedig csak más eszmével lehet."[35]

Eszerint olyan ideológiára volt szükség, amely rágalmazza és tagadja a forradalom eszméjét, elhomályosítja a tömegek tisztánlátását, valamint tudatlanságukra és legalantasabb ösztöneikre apellálva hamis irányba fordítja érdeklődésüket, energiájukat. Erre a funkcióra mi sem volt alkalmasabb, mint az egyház, amely, mint a püspöki kar Horthynak írta – „a vallás erejével a híveket természetfeletti célokra irányítván, megtisztítja azoktól a szenvedélyektől, amelyek az állami és társadalmi rendnek megbontói lehetnek".[36] Ugyanakkor az egyház reakciós körei, amelyek több százezer holdjuk elvesztését gyászolták Trianon következtében, első helyen álltak a nacionalista-revizionista ideológia terjesztésében is. Igen jellemző Klebelsberg ama vallomása, amely szerint „nálunk is a kommunizmus összeomlása után, ha sikerült a nacionalizmust a magyar tömegekbe belevinni, ebben nagy része van a lelkészkedő papságnak és hitoktatóinknak".[37]

Az ellenforradalmi rendszer mindennek következtetéseit abban vonta le az állam és az egyház viszonyára nézve, hogy azt még az 1918–1919-es forradalmakat megelőző időszakhoz képest is szorosabbra fűzte. Horthyék – szemben a korábbi törvényhozás szellemével – eleve elvetették az állam és az egyház elválasztásának még a gondolatát is, mi több, éppen úgy, mint az antiklerikális és ateista megnyilvánulásokat, üldözték ezt a

[34] Lenin: A II. Internacionálé csődje. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 227. old.

[35] Nemzeti Újság, 1924. október 14.

[36] Esztergomi Érseki Lt. 469/1920. Idézi *Balázs Béla:* Id. mű, 116. old. – A püspöki kar levele Horthyhoz.

[37] *Klebelsberg Kunó:* Neonacionalizmus. Budapest 1929. 188. old.

polgári demokratikus eszmét is. Minthogy „az állami eszközök nem elégségesek a lelki rekonstrukcióra – jelentette ki Klebelsberg –, azért vagyunk ellensége az egyház és állam elválasztása tanának".[38] Külön konkordátum – amilyeneket a szomszéd országok kötöttek az egyházzal, illetőleg a Vatikánnal – nem jött ugyan létre, azonban Horthy kormánya – mint az a magyar állam vatikáni követségének irataiból kiderül – messzemenően biztosította a Vatikánt, hogy „elődjénél (ti. a forradalmak előtti kormányzatnál – *O. S.*) még nagyobb jóindulatot tanúsít a katolikus egyház, annak papsága és intézményei iránt".[39] Egyszersmind ez a „jóindulat" volt a feltétele annak is, hogy a Vatikán elismerje a protestáns kormányzó főkegyúri jogát arra, hogy elhatározóan beleszóljon a főpapi kinevezésekbe és az egyházi javadalmak betöltésébe.[40]

Az ellenforradalmi rendszer messzemenően biztosította, sőt kiszélesítette az egyház jövedelmi forrásait. A konszolidációt elősegítő Nagyatádi-féle „földreform", megkülönböztető kivételezései folytán, jóformán nem is érintette az egyházi nagybirtokokat. Ugyanakkor kedvező fogadtatásra talált a nagybirtokos egyház térhódítása az ipari vállalkozások és a pénzüzlet területén. Egyre több nagyobb pénzintézetben és ipari vállalatban lett érdekelt az egyház, nem egy vállalatban vezető szerephez jutott, vagy megvásárolt és alapított vállalatokat. Így pl. 1923-ban a Nemzeti Hitelintézet főrészvényese lett. Bővült az egyházmegyei takarékpénztárak száma is. A hivők terhére is újabb kedvezésben részesült, amennyiben a párbérrendszer fenntartása mellett rendeletileg lehetővé tették az egyházi adók közadók módjára való kezelését, illetve behajtását. Végül nem jelentéktelen mértékben növelték az egyháznak nyújtott állami segélyek összegét is. Joggal mondhatta Glattfelder püspök,

[38] Nemzeti Újság, 1924. október 15.

[39] Küm. Irattár. pol. 703/1949. – Velics római követ 1948. szeptember 30-i jelentése a volt vatikáni követség iratainak átnézése alapján.

[40] A főkegyúri jog gyakorlásával kapcsolatos 1920-as és 1927-es titkos megegyezésről lásd A vallási és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye. Vallásügyi igazgatás. II. köt. Budapest 1943. Különös rész.

hogy meghajtja „az elismerés zászlaját a magyar állam és kormánya előtt", mert a különböző segélyek összege „oly dotáció, aminőben a magyar katolikus egyház évszázadok óta nem részesült".[41]

Ugyancsak nagy teret nyert az egyház a közjogi, politikai élet befolyásolásában is. A főpapok 1926-ban újra helyet kaptak a Horthyék által feltámasztott felsőházban.[42] Az 1937:XIX. tc. pedig egy egészen új lehetőséget nyújtott az egyháznak: a kormányzói tiszt megüresedése esetén olyan „országtanács" felállítását rendelte el, amelynek a miniszterelnök és a két ház elnöke mellett a hercegprímás a negyedik tagja. A felsorolást még lehetne folytatni Vass József prelátus miniszteri és a főpapok hosszú sorának titkos tanácsosi kinevezésével stb.[43]

A fokozott gazdasági kedvezés, a közjogi és politikai funkciók kiszélesítése csak közvetve szolgálták az egyházi, vallás-erkölcsi ideológia térhódítását. Az egyházi iskolák és az egyház reakciós társadalmi szervezkedése határozottan és közvetlenül ennek az ideológiának terjesztésére volt hivatva. Márpedig az egyház előretörése, különösen az iskolák területén, nem volt jelentéktelen. A kormány titkos megállapodásokban biztosította a Vatikánt, hogy „a katolikus iskolák számát céltudatosan növeli, vezetésüket pedig valamelyes állami ellenőrzés leszámításával teljesen a püspökökre bízza".[44] Az állami és felekezeti iskolák közötti arány alakulásában valóban komoly el-

[41] Nemzeti Újság, 1927. október 18.

[42] Az Országgyűlési Almanach (1939–1944) kimutatása szerint 28 katolikus főpap volt a felsőház tagja.

[43] Igen jellemző az egyház politikai, közjogi térhódítására, hogy 1940 körül már a polgári házasságról szóló törvény revízióját is felvetették. Különösen az Actio Catholica és Mindszenty szorgalmazták ezt. *[Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1942. március 12.; Nemzeti Újság, 1944. február 13.]* A budai jezsuita Manréza igazgatója, ismervén a náluk lelkigyakorlatra megjelenő képviselők véleményét, ezt a kérdést egy későbbi, a Vatikánnal megkötendő konkordátum-terv keretébe javasolta felvenni. *[Lásd Esztergomi Érseki Lt. 5772/1941. – P. Révai Manréza-igazgató levele.]*

[44] Küm. Irattár. pol. 703/1949. – Velics római követ jelentése.

tolódás mutatkozott az egyház javára.[45] A gyakorlat itt minden tekintetben tükrözte Klebelsberg kultuszminiszternek azt a felfogását, hogy a „népoktatás terén az állami iskola" nem más, mint „kisegítő iskolafajta". Ugyancsak az ellenforradalmi rendszer törvényhozása (1935:VI. tc.) biztosította az állami felügyeletet teljesen formálisra csökkentő autonómiát a katolikus iskolák számára. Úgyszólván teljesen egyházi kézbe került a kultuszkormányzat is,[46] és egyre kevésbé lehetett megkülönböztetni az állami és egyházi iskolák szellemét.

Nem volt ilyen egyszerű a helyzet az egyház társadalmi szervezkedésénél. Míg az iskolák esetében az ellenforradalmi rendszer újabb és újabb területeket intézményesen adott át, addig az egyház társadalmi szervezkedése, eredményessége elsősorban magán az egyházon múlt. Mindazonáltal nem lehet azt mondani, hogy az állam akadályokat gördített vagy akár csak versenytársként is jelentkezett volna e társadalmi szervezkedésben, inkább támogatta ezeket. Ha volt is arra példa, hogy jelentősebb állami intézmény született (pl. levente), a „lelki nevelés" feladatát itt is az egyház végezte el. Ilyenformán az sem véletlen, hogy míg Olasz- és Németországban a fasizmus uralomrajutásával sorra feloszlatták vagy legalábbis háttérbe szorították a különböző nem állami jellegű szervezeteket, nálunk jó részük még a nyilasterror időszakában is fennmaradt. Míg ott attól tartottak, hogy e szervezetek esetleg a különböző antifasiszta elemek tömörüléseivé fognak válni, itt eredendően alkalmatlanok voltak ilyenre.

Az egyház a legkülönbözőbb osztályhelyzetű, foglalkozású, korú és mindkét nemű lakosságot be kívánta vonni a szervezkedésbe. Éppen ezért ama közös célkitűzés mellett, hogy mindegyik a „keresztény nemzeti" eszmék terjesztője legyen, a különböző társadalmi csoportokban más-más módon végezte a

[45] *Kornis Gyula:* Magyarország közoktatásügye a világháború óta (Budapest 1927.) és *Somogyi József:* Hazánk közoktatásügye a második világháborúig (Budapest 1944.) adatai nyomán.

[46] Pap ült a VKM kultuszállamtitkári, az Országos Közművelési Tanács elnöki, a minisztérium nevelési főosztályának vezetői és számos tankerületi főigazgatói székben.

szervezést. A dolgozók és az ifjúság táborában bizonyos szociális demagógiával, a kommunizmus rágalmazásával, soviniszta-irredenta propagandával, az uralkodó osztályok, a vagyonosok táborában pedig elsősorban az ún. „karitatív" munkára, alamizsnálkodásra ösztönözve igyekezett hatni. Előbbieknél a demokrácia erőinek megbontására és ellensúlyozására a tömegszervezeti jelleg volt döntő, utóbbiak körében a keresztény közéleti és gazdasági tényezők „pártok feletti" összetartozását ápolva, inkább a társas-köri szervezeti forma volt a gyakori.

Rendeltetésüknek megfelelően nagy számban és tarka sokféleségben jelentkeztek e szervezetek. Számuk már az ellenforradalom első esztendeiben megnövekedett. Némi túlzással az új katolikus szervezetek, egyesületek „légiójáról" beszélt az akkori hercegprímás. További szaporodásuk a gazdasági válságot követő időben, a háborús előkészületek esztendeiben figyelhető meg. Míg a 20-as években inkább a diákság, értelmiség, ezúttal elsősorban az agrárifjúság (KALOT és KALÁSZ) és a munkásság (EMSZO) körében kívántak terjeszkedni. A háború éveiben különösen nagy szerepet szántak e szervezeteknek a hátország, vagy ahogy ők mondották, „Krisztus frontjának" megerősítésében. „Idehaza Krisztus frontját kell kiépítenünk és erősítenünk, hogy 1918 és 1919 újra meg ne ismétlődhessék"[47] – olvashatjuk a társadalmi és tömegszervezeteket behálózó Actio Catholica 1942-es jelszavai között. „Ami húszegynéhány év előtt történt, annak nem szabad megismétlődnie" – inti a püspöki kar az 1941. évi körlevelében a katolikus tömegszervezetekben egyesített ifjakat.

Az egyház reakciós társadalmi szervezeteinek erejét, befolyását nem lehet számszerűen lemérni. Az azonban bizonyos, hogy jelentősebb volt, mint korábban, már csak azért is, mert a klerikális közszellem kedvezőbb talajt nyújtott számukra. A kétkezi dolgozók, különösen a munkásság körében azonban nem sikerült frontáttörést elérniük. Ha évtizedekkel előbb a keresztényszocialista mozgalom azért volt kudarcra ítélve, mert vezetése, programja nem felelt meg a tömegek elemi igényei-

[47] Actio Catholica budapesti csoportbizottságának jelentése. 1942. 14. old.

nek, most e szervezetek az ellenforradalmi rendszer bevallott támogatása miatt nem válhattak népszerűvé a tömegek között. Bár az általuk terjesztett ideológiai mákony nagymértékben éreztette kártékony hatását, említésre méltó politikai bázisra csak egyes, az államtól közvetlenül is függő rétegek körében, továbbá a bizonytalan egzisztenciájú kispolgárok és az ifjúság – főképpen a tanulóifjúság – táborában tettek szert.

Hasonló okok játszottak közre az egyház reakciós köreinek politikai szervezkedését szolgáló hajdani Néppárt utódjának hanyatlásában is. Bár ez a Tanácsköztársaság leverése után még nagy reménységet ébresztett a püspöki karban, mégis mint önálló politikai párt nem tett szert nagyobb jelentőségre. Virágkorában is (1927) mindössze csak 33 mandátummal dicsekedhetett. Kezdetben az ellenforradalom vezető pártjával egyesült, később pedig a jelentéktelen keresztény elnevezésű pártok és legitimista pártcsoportok gyűjtőhelye lett. Ázsiója csak akkor nőtt meg valamelyest, amikor az ellenforradalmi rendszer hajója elmerülőben volt, és úgy látszott, hogy a történelem újra napirendre tűzi e párt programjában szereplő „elvi" legitimizmus gyakorlati megvalósítását.

A vázlatos kép, amely az egyház és az állam, az egyház és a tömegek viszonyáról az olvasó elé tárul, arról árulkodik, hogy a kettőt nem lehet egyféleképpen megítélni. Márpedig azok, akik az ellenforradalmi korszakkal kapcsolatban az egyháznak valamiféle „reneszánszáról" szeretnek beszélni, szívesen figyelmen kívül hagyják ezt a kétféleséget.

Nem kétséges, az ellenforradalom idején sokat erősödött az egyház. Ennek legbeszédesebb bizonyítéka az egyház személyi apparátusának felduzzasztása. Az ellenforradalmi korszak első 16 évében a katolikus lakosság számának növekedése még a 15 százalékot sem érte el, a katolikus egyházi személyek száma pedig megközelítően 70 százalékkal gyarapodott. Így állhatott elő az a helyzet, hogy a katolikus egyház, amely a híveknek kb. 65 százalékát tudta magáénak, személyi apparátusát tekintve négyszer akkora volt, mint a többi egyház együttvéve. Különösen feltűnő a szerzetesrendek tagságának növekedése: 4457-ről

(325 rendház) majdnem kétszeresére, 8790-re (535 rendház) emelkedett.[48]

Ámde „reneszánszról" beszélni mégsem lehet abban az értelemben, mintha az egyház erősödésének a hívek száma vagy vallásosságuk növekedése lett volna az oka. Ennek forrása valójában abban rejlett, hogy az uralkodó osztályok fokozottan felhasználták az egyházat hatalmuk megszilárdítására. Ezért halmozták el kiváltságokkal és vették körül védőbástyákkal az egyházat, s aki ennek ellene szólt, azt egzisztenciális megfélemlítéssel, sőt nemegyszer parancsszóval hallgattatták el. De ez az erősség, mint később bebizonyosodott, kétes értékű volt.

Felmerül a kérdés, hogy tekintette a reakciós egyházi vezetés annak a rendszernek az összeomlását, amelynek negyedszázadon át oly sok mindent köszönhetett, s amelynek oly hűséges szövetségese, támasza volt. Vajon látták-e a bukás bekövetkezését, és levonták-e ebből a következtetéseket jövendő politikájukra vonatkozóan?

Az egyház reakciós körei nemcsak az ellenforradalmi rendszer létrejöttében és fenntartásában játszottak kiemelkedő szerepet, hanem a szovjetellenes háború támogatásában is. Ettől várták a rendszer további megszilárdulását, terjeszkedését. Számukra a háború a „keresztény nemzeti" eszme és politika jegyében végzett tevékenységük gyümölcsét, végső beteljesedését ígérte: leszámolást a Szovjetunióval, leszámolást a kommunizmussal. „Nem volt egyetlen cselekedetük, amelyet nagyobb őszinte együttérzéssel kísértünk volna, mint a kommunizmus ellen megindított harcot" – hangoztatta pártja nevében Közi Horváth plébános a német agresszió másnapján.[49] Mindszenty zalaegerszegi apátplébános a „honfoglalás útjának" nevezte e háborút, amelyben elpusztulni „a harcos élet koronája". Alig akadt számottevő egyházi személy, aki ne sietett volna megnyilatkozni és egyetértését kifejezni a szovjetellenes háborúval kapcsolatban. És bár jól voltak tájékozódva a háborúban bekö-

[48] A Magyar Statisztikai Évkönyv 1919., 1935. évfolyamainak adatai alapján.

[49] Képviselőházi Napló, 1941. június 23.

vetkezett fordulatról, a tömérdek áldozatról, mégis, a kilátástalanság ellenére, újabb és újabb áldozatok vállalására buzdítottak. „Ezeknek (ti. a szovjet csapatoknak – *O. S.*) utat engednünk nem lehet és nem szabad – szólít fel a hercegprímás „szigorúan bizalmas" értesítésében. – Tehát bárminő nehéz, fájdalmas és veszteséges is ez a küzdelem, nem adhatjuk fel a védekezést, mert az pusztulásunkkal lenne egyenlő."[50]

Az egyház fő politikai vonala mellett azonban előfordult, hogy egyes papok és egyházi szervezetek elítélték a nácizmust, az értelmetlen háborút. Így foglaltak állást egyes alsópapok, akik a tömegek elkeseredettségét nap mint nap közvetlenül tapasztalták és egyes, az egyházi nagyjavadalmaktól független tudós papok is. De a különböző tekintélyes katolikus közéleti férfiak figyelmeztetése és annak ellenére, hogy az ellenállási mozgalom szélesre tárta kapuit a hozzá közeledő egyházi személyek előtt is, igen-igen kevesen jutottak el a cselekvő ellenállásig. Igaz, volt olyan egyházi személy, aki még üldöztetést is szenvedett, sőt életével fizetett szembenállása miatt. A nagy többség azonban megmaradt a passzív várakozás álláspontján, amely legjobb esetben is bizonyos fokú együttérzés megvallásában nyilvánult meg az ellenállási mozgalom hőseivel vagy – mint az gyakrabban előfordult – a nácizmus áldozataival szemben.

Hogy ez így történt, abban nagy része volt a hivatalos egyháznak, amely hangsúlyozottan tiltotta az ilyen megnyilatkozásokat és akciókat. Jellemző, hogy a Vatikán propagandaszervezetei még a különböző egyházi sérelmeket is elnézték Hitlernek. A hallgatás álláspontjára helyezkedtek, hogy – mint a szentszéki magyar követ jelentette – még a látszatát is elkerüljék annak, hogy a háború sikerét veszélyeztetik.[51] Ugyanilyen meggondolásból tette szóvá a hercegprímás is, hogy „figyelmeztessék" a papságot arra, hogy „szentbeszédeikben tartózkodjanak minden olyan kijelentéstől, amely az ország szövetségeseit

[50] Esztergomi Érseki Lt. 1043/1943. – Értesítés a papság számára.

[51] Lásd OL VKM iratai. I. 8–4434/1942. – Szentszéki követ jelentése. (Másolat.) Az iratok 1956-ban elpusztultak. (Továbbiakban: elp.)

kritizálja".[52] Végül az egyes papoknál jelentkező helyes tendenciákat visszatartotta az a klérus körében elterjedt illúzió, hogy a kormánytól függetlenül az egyház vezetésének is megvan a kilábalási terve a háborúból.

Valóban, a vezető reakciós egyházi körök is próbáltak valamilyen kiutat keresni a kilátástalan helyzetből. Csakhogy ez alig különbözött a Horthy–Kállay-féle elképzelésektől. Egyik is, másik is a szovjetellenes háború folytatását és a belső antifasiszta, háborúellenes mozgalom felszámolását tekintette fő feladatnak. Ez utóbbiban egyébként teljes egyetértés mutatkozott az uralkodó osztályok valamennyi csoportjában. Amíg azonban a Horthy–Kállay-féle vezetés az angol–amerikai orientációt és a Hitlertől való fokozatos elszakadást tervezte Horthy dinasztikus törekvéseinek fenntartásával, a reakciós egyházi körök a Habsburg-restauráció megvalósítását szerették volna elérni. Vezető egyházi körökben úgy ítélték meg a helyzetet, hogy a fasiszta Németországot ért kudarc után lehetőség nyílik erre. Maga a hercegprímás egy háború alatti helyzetértékelő feljegyzésében megállapította, hogy angolszász győzelem esetén arra lehet számítani, hogy a „győző valószínűleg királyra bízza az ország kormányzását". Ugyanott többszörösen utalt arra is, hogy „új dinasztiáról szó sem lehet", egyedül csak a Habsburgok jöhetnek számításba. Ezzel az elképzeléssel lényegében egyetértett a Vatikán és a magyar arisztokrácia is. Elég ezzel kapcsolatban a Habsburg-barát Mindszenty „kiemelésére" és veszprémi püspökké kinevezésére utalni, vagy az arisztokraták szorgalmazásával és közreműködésével újjáélesztett Néppárt nyilvános kiállására emlékezni, mely szerint „Magyarország másképp, mint alkotmányos királyság alapján, történelmi szerepét nem töltheti be".[53]

A háború menete azonban úgy alakult, hogy mind a

[52] Esztergomi Érseki Lt. 10649/1942. – A hercegprímás feljegyzése Horthy István kormányzóhelyettes halálával kapcsolatos fejleményekről.

[53] Nemzeti Újság, 1943. november 17. – Zichy János gróf beszéde a párt választmányi ülésén.

Horthy–Kállay-féle vezetés tervei, mind a reakciós egyházi vezető körök elképzelései teljesen irreálissá váltak.

Így a háború vége az egyház reakciós vezető köreit a Hitlerék szövetségében folytatott háború, a demokrácia ellenségeinek oldalán – egyes papokat kifejezetten a nyilasok mellett – találta. Mindez szükségszerűen következett az állam és az egyház közti évszázados szövetségből, melyet a felemás magyar polgári átalakulás szétszakítani nem tudott, s a levert proletárforradalmat követő negyedszázados ellenforradalmi rendszer pedig kifejezetten erősített. A világi hatalom és az egyház összefonódottsága vezetett oda, hogy az egyház a burzsoá és földesúri osztályokkal együtt menjen és segítse a nemzetet is katasztrófába taszítani. Hagyományos és mély antidemokratizmusa tette lehetetlenné, hogy felismerje és csatlakozzon ahhoz az erőhöz, amely a háborúból való kilábalás valóságos útját járta. Ha magatartásának veszedelmes következményei néha-néha meg is villantak egyes széleshorizontú vezető előtt, a gyakorlati következtetéseket akkor is képtelenek voltak levonni. Kudarcuk tehát elkerülhetetlen volt.

A jelentős mértékben kompromittált egyházi vezetés a háború végén súlyos helyzetbe került. Nemcsak feudális eredetű, hanem fasiszta jellegű ellenforradalmi kötöttségek is súlyosbították helyzetét. Hogy milyen ütemben lábal ki ebből, elsősorban saját magán múlott. Azon, hogy levonja-e, ha késve is – de még mindig nem későn – e katasztrófa és saját útjának, helyzetének tanulságait, megszabadul-e politikai szerepéről táplált illúzióitól, és megtalálja-e a helyes viszonyt a felszabadulás után kialakult népi demokratikus rendszerrel.

AZ ÁLLAM ÉS A KATOLIKUS EGYHÁZ VISZONYÁNAK ALAKULÁSA A MUNKÁS-PARASZT DEMOKRATIKUS DIKTATÚRA IDEJÉN

(1945–1947)

1. A FELSZABADULÁS ÉS A KATOLIKUS EGYHÁZ

A felszabadulással hatalmas fordulat bontakozott ki országunk történetében. A szovjet hadsereg, amellett, hogy kiűzte hazánk földjéről az idegen elnyomót, lényegében megsemmisítette a magyar burzsoá és nagybirtokos osztályok fasiszta államhatalmát is. Ezzel a fejlődés óriási távlatai nyíltak meg. A magyar munkásság és parasztság élt a lehetőségekkel, és kezébe vette a hatalmat. Megszületett az új, demokratikus állam, amelyben ugyan jelen voltak még a burzsoá, sőt a horthysta körök képviselői is, mégis a munkásosztály és a dolgozó tömegek növekvő túlsúlyát tükrözte. A hatalomban elhatározó szerepet betöltő munkásosztály és vezető pártja, a Kommunista Párt, szervezte és vezette a feudális, a fasiszta maradványok elleni harcot, és mindama demokratikus vívmányok megvalósításáért folyó küzdelmet, amelyek elengedhetetlen feltételei voltak a szocialista forradalomba való átmenetnek.

Magyarországon a polgári átalakulás egyik súlyos adóssága volt az állam és az egyház alapjában feudális viszonyának demokratikus rendezése, mindenekelőtt az egyháznak az államtól való elválasztása. A felszabadulás után létrejött demokratikus hatalom e feladat megoldásában mégsem azt az utat követte, amelyen évtizedekkel előbb a Tanácsköztársaság járt. Mindez nem a véletlen játéka volt, s nem azért történt így, mert a forradalmi munkásosztály napirendre tért a kérdés fölött. A demokratikus átalakulás és hatalom sajátosságai, valamint a negyedszázados ellenforradalmi korszak hagyatéka az állam és az egy-

3*

ház viszonya rendezésének, a kettő egymástól való elválasztásának is újszerű megoldását tűzték napirendre.

Az új, demokratikus hatalom nem polarizálta olyan mértékben az erőket, mint a Tanácsköztársaság, éppen ellenkezőleg: az a nemzeti erők antifasiszta és háborúellenes összefogása alapján jött létre. Legsürgősebb feladatai a fasizmus megsemmisítése, a politikai és anyagi lét elemi feltételeinek biztosítása, a demokratikus átalakulás és az újjáépítés elindítása voltak. Ezeket a követeléseket fejezte ki a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944 őszi programja is. Igaz, ez az összefogás súlyos ellentéteket hordozott magában, mégis e program, mivel valamennyi résztvevőjének legégetőbb érdekeit tartalmazta, igen komoly összetartó erő volt. Az állam és az egyház gyökeres különválasztásának követelése, ha mégannyira burzsoá demokratikus feladat is, nem segítette volna elő ezt az összefogást, sőt esetleg ellenkező irányba hatott volna. Ugyanakkor a Kommunista Párt nemcsak mint pótlandó hiányt fogta fel az állam és az egyház különválasztásának elmulasztását, hanem mint olyan eszmei és politikai tehertétel létrehozóját is, amely most éppen a radikális elválasztás ellen szólt.

Ismeretes, a reakciós egyházra támaszkodó ellenforradalmi rendszer a kommunisták üldözése mellett intézményesen gátat emelt minden haladó, különösképpen antiklerikális törekvés elé. Az állammal szorosan összefonódott reakciós egyház befolyása azzal a következménnyel járt, hogy súlyosan visszavetette a tömegek eszmei fejlődését, politikai öntudatának növekedését. Ezt táplálta a háborús csapásokkal járó súlyos helyzet is, amely a vallásosság ideiglenes elmélyülését vonta maga után. Mindezt nem lehetett egyszerre megváltoztatni. A fasiszta elnyomás alóli felszabadulást nem követhette azonnal az ellenforradalmi rendszer „keresztény nemzeti" ideológiai fertőzésének megszűnése. Ilyen történeti előzmények után a tömegek – amelyekre a vereséget szenvedett uralkodó osztályoknak még jelentős befolyása volt – az egyháznak az államtól való radikális elválasztását nem a politikai demokrácia posztulátumának, hanem a kommunisták „vallásellenes" lépésének tekintették volna. Mindez igen nagy károkat okozott volna a demokrácia, végső soron a szocializmus ügyének.

Ilyenformán, bár egyes pártok és politikai csoportok fenntartották mint aktuális programot az állam és az egyház különválasztásának, valamint a lelkiismereti szabadság követelését (mint például a Polgári Demokrata Párt),[1] a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front nem tette ezt magáévá, hanem – mint kimondotta – a „teljes vallásszabadság" alapján állt.[2] A Kommunista Párttal összhangban ezt vallották külön-külön a koalíció többi pártjai is, vagy éppen nem foglalkoztak e kérdéssel programjaikban.[3] A legfőbb demokratikus szerv, az ideiglenes nemzeti kormány ugyancsak leszögezte és az állam és egyház viszonyában szabályozó elvnek tekintette a vallásszabadságot.[4] A vallásszabadságot egyébként hasonlóképpen deklarálták a felszabadító szovjet hadsereg katonai hatóságai is.[5] S hogy ez mennyire így volt, maguk az egyes főpapok, mi több, a főbb egyházak képviselői – mintegy felszabadulás előtti rágalmaik revideálásaként – külön is elismerték.[6]

A vallásszabadság mérsékelt polgári jelszó, s kevesebbet jelent a burzsoá forradalmak által kivívott lelkiismereti szabadságnál, amely általában feltételezi az egyháznak az állam-

[1] A Polgári Demokrata Párt programja 1945. Lásd Világ, 1945. június 21.

[2] Lásd Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. V. köt. 1939 szeptemberétől 1945 áprilisáig. Szikra 1955. 242. old.

[3] A Kisgazdapárt programja ebben a kérdésben azonos volt a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programjával. *[Lásd Kis Újság, 1945. április 10.]* A Szociáldemokrata Párt és a Parasztpárt nem rendelkezett külön programmal e kérdés megoldására.

[4] Lásd Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Budapest 1946. 23. old.

[5] Lásd Felszabadulás. Dokumentumok. Szikra 1955. 6–7. old.

[6] A vallásszabadságot tanúsítja a kalocsai érsek 1944. november 18-i körlevele, valamint az egyházak képviselőinek a miniszterelnökhöz küldött 1945. június 30-i levele. *[Lásd Egri Érseki Lt. 1383/1945. (Másolat.)]*

tól való elválasztását. A vallásszabadság nem vonta ezt maga után, csupán egyoldalú biztosítékot nyújtott arra vonatkozóan, hogy valamennyi egyház és hívő akadálytalanul, szabadon végezheti vallásos tevékenységét. Ugyanakkor nem vetett gátat az elválasztás irányába tett egyes lépések megvalósításának, mindenekelőtt az egyház politikai és gazdasági privilégiumai fokozatos megszüntetésének. A magyar demokráciának ez az elv – *a fokozatos elválasztás irányába haladás,* az egyház feudális eredetű kiváltságainak fokozatos megszüntetése – felelt meg leginkább.

A magyar burzsoá fejlődés, különösen pedig az ellenforradalom, nemcsak egy sor feudális maradvány felszámolását, köztük az egyháznak az államtól való elválasztását és az egyház feudális eredetű kiváltságainak megszüntetését testálta a demokratikus átalakulásra, de rá várt a fasizmus maradványainak megszüntetése is. Bebizonyosodott, hogy a hivatalos egyház, kiváltképpen pedig egyes intézményei, papjai tevékeny szerepet vállaltak az ellenforradalmi rendszer katasztrofális politikájának támogatásában, káros ideológiájának megalapozásában és terjesztésében. Jóllehet a demokrácia távol állt attól, hogy az egyházat mint testületet vonja felelősségre, az azonban elkerülhetetlen volt, hogy a fasizmus maradványainak felszámolásáért folyó harc ne érintse egyik-másik egyházi személyt vagy intézményt. E harc tehát arra is irányult, hogy az egyház minél előbb megtisztuljon, illetve elszakadjon az ellenforradalom és a fasizmus maraványaitól. Ilyenformán a fiatal demokratikus állam és az egyház viszonyában kettős feladat hárult az előbbire: egyik a feudalizmus, a másik a fasizmus maradványainak felszámolása.

Mindezek nyomán a felszabadulás után jelentősen megváltozott az egyház helyzete. Bár az állam nem foganatosított mindjárt olyan intézkedéseket, amelyek tételesen, közvetlenül az egyház kiváltságainak megszüntetését célozták (a földreform-rendelet sem ilyen volt, az állam és az egyház különválasztására irányuló lépések pedig később születtek), mégis a demokratikus állami berendezkedés létrejöttével gyakorlatilag megszűntek az egyház által élvezett és gyakorolt közjogi, politikai funkciók. Például a prímásérsek nem élhetett azzal a jogával (cenzúra jog), hogy előzetesen véleményt, esetleg vétót mondjon az egyes készülő állami törvényekre, rendeletekre.[7] Megszűntek a legfőbb zászlósúri, az örökös főispáni, a koronatanács-tagsági, a titkos tanácsosi és a hasonló címek, illetőleg az e címekkel járó főpapi jogok. Különösen jelentős volt a felsőház felszámolása, amelynek következtében az egyház mint intézmény kívülrekedt a törvényhozáson.[8] Hasonlóképpen alakult a helyzet az egyház képviseletével a különböző törvényhatóságokban.

Az ellenforradalmi, fasiszta maradványok felszámolásával kapcsolatos intézkedések közül is nem egy jelentős mértékben érintette az egyházat. Az igazolási eljárás csakúgy kiterjedt az egyházi személyekre, mint a világiakra. A háborús bűntettekben részt vett és a nyilasok oldalán exponált papi személyeket éppen úgy népbíróság elé állították és becsukták, mint a többi politikai bűnöst.[9] Betiltották az ellenforradalmi keresztény párt utódjának és más egyházi vezetés vagy befolyás alatt álló jobboldali tömegszervezetek (pl. EMSZO) működését. Megakadályozták az egyház reakciós központi sajtópropaganda-szervének (Központi Sajtóvállalat) feltámasztását is.[10]

E felsorolt kezdeti intézkedések teljesen összhangban voltak a vallásszabadság elvével, közülük egy sem érintette az egyház vallási tevékenységét. Általuk csak az egyház feudális

[7] Esztergom megkérdezése nélkül készült pl. a földreform-rendelet, a házassági törvény módosításáról szóló rendelet, a választási törvény stb.

[8] Ezt csak 1947-ben foglalták törvénybe. (XXII. tc.)

[9] Ezek között voltak a fegyveres kivégzésben részt vett Kun páter; Horthy tábori püspöke és Szálasi felesketője: Zadravetz püspök; Nyisztor, Csík és más, nyilasok oldalán exponált papok. *[Lásd Szabad Nép, 1945. március 30., április 20., május 31.; Kis Újság 1945. április 13. és 18.]*

[10] A fasiszta jellegű sajtó és tömegszervezetek megszüntetését már az ideiglenes nemzeti kormány programja is követelte, majd rendeletileg is rögzítette.

előjogai, valamint politikai intézményei – jelentéktelen mértékben személyi állománya – szenvedtek csorbát. Mindezek együtt kétségkívül megnehezítették az egyház helyzetét. A gyökeres változást mégsem egyszerűen az egyes intézkedések okozták, hanem az az új viszony, amely a demokratikus hatalom megjelenésével kibontakozóban volt az állam és az egyház között. Valójában ennek voltak megnyilvánulásai az egyes intézkedések is. Az új viszony végső soron az új hatalom demokratikus jellegéből fakadt, abból, hogy az a munkásságra, a parasztságra és a lakosság más haladó elemeire támaszkodott. Mint ilyennek, eleve nem volt szükséges és lényegével nem fért össze, hogy az egyház támogatását igényelje. És ha az ellenforradalmi állam azzal biztosította magának e támogatást, hogy őrizte és gyarapította az egyház kiváltságait, a munkás-paraszt diktatúra nem folytathatta e politikát. Éppen ellenkezőjét tette. Annak ellenére, hogy nem fosztotta meg valamennyi kiváltságától egy csapásra az egyházat, és nem választotta el azonnal az államtól, mégis az egyház kezdettől állami gyámság nélkül maradt. A burzsoáziának azok a hatalomban részes csoportjai, elemei, amelyek vállalták volna e gyámságot, egyre kevésbé rendelkeztek befolyással az állam és az egyház viszonyának alakulására.

Az egyház ezekben az intézkedésekben rendszert, a rendszerben pedig egy új, a régi tradíciókkal szakító hatalom céltudatos megnyilatkozását látta. Eddig az egyház – konstatálja e tényt a klérus belső lapja – „nem az életért küzdött, inkább csak tiszta napjai derűjét élvezte . . . És íme, váratlanul örvénybe került. A biztos talaj kicsúszott alóla”.[11] „A védettség, a biztonság kora lejárt – hangzik a „Vigilia” egy későbbi cikke. – Az egyház így a szilárd bástyák mögül, a sokszor kényelemre, tunyaságra kísértő biztos fedezékből Isten szabad ege alá került . . . állami pártfogás helyett híveinek védelme alá kell húzódnia.”[12]

Az egyház tehát maga is érezte e válságos helyzetet, mely

[11] Egyházi Körirat, 1945. november 12.

[12] Vigilia, 1948. 15. old. „Új utak középiskolai valláspedagógiánkban”.

abból eredt, hogy az államhatalom helyett a hívekre kényszerült építeni. Ez, előzmények híján, súlyos nehézségekbe is ütközött. Korábbi kedvező, kiváltságos helyzete folytán képtelen volt berendezkedni arra, hogy híveire támaszkodva szervezett, egységes politikai erőt képviseljen az államhatalom támogatása nélkül, illetőleg azzal szemben. Ugyanakkor hasonló okokból nem volt birtokában az egyes nyugati országokban jól ismert „modern” katolikus rugalmasságnak és szemléletnek sem, amely alkalmassá tette volna arra, hogy új módon politizálva közeledjen a tömegekhez.

Vajon levonta-e az egyház az új körülmények következtetéseit? Akadtak olyan egyházi, sőt a felső klérushoz közelálló katolikus körök, amelyek megtették ezt. Már a háború végén is elhangzott egy-egy „mea culpa” arról, hogy „nagy mulasztások terhelik” a klérust, és – mint írták – „többet kellett volna tennünk nekünk, katolikusoknak, az elnyomottakért”.[13] Voltak olyanok is, akik már akkor szigorú kritikával illették az egyes egyházi intézmények vezetőinek, az egyház sajtójának jobboldali politikai irányát. „Az egyháznak ezek meglehetősen nagy tehertételeket” jelentenek, és „súlyosan kompromittálják az egyházat a jövőben, amikor is Hitler kétségtelen bukása után erősen baloldali helyzet fog előállni az országban”.[14]

A felszabadulás után gyakoribbak lettek a kritikai hangok és a különböző programadási kísérletek. A Sík Sándor piarista professzor által szerkesztett „Vigilia” és íróköre (köztük a még akkor katolikus útitársaknak számítható Benedek Marcell és Szabolcsi Bence) eljutott az ellenforradalmi idők szigorú kritikájáig, és nem zárkózott el a demokratikus haladás elől. Következtetéseikben azonban nem jutottak tovább a haladás egyik-másik jelének „megkeresztelésénél”, ezáltal az állami támasz nélkül maradt egyház befolyásának megőrzésénél. Ennél to-

[13] A Szív, 1944. november 25.

[14] Veszprémi Püspöki Lt. 4708/1944. (Másolat.) Eredetijét 1944 szeptemberében küldték el a hercegprímásnak. A memorandumot Szekfű Gyula, Gerevich Tibor, Szladits Károly stb. írták alá.

vább lépett Szekfű Gyula, amikor határozottan vallotta, hogy ha az egyház nem akarta támogatni az „országot veszejtő politikát... egyetlen természetes garanciának látszott a sajtó és az intézmények vezetőinek kicserélése, elküldvén azokat, akik cselekvésben vagy gondolkodásban az előző korszaknak meghajoltak, s helyükbe olyan katolikusokat téve, akik ilyennel nem kompromittálták magukat".[15] Ezt sürgeti Szekfűnek egy másik, a felszabadulást követő napokban Grősz József kalocsai érsekhez írt levele is.[16]

Egy másik, papi tollból származó, Esztergomba küldött memorandum arra figyelmeztet, hogy helytelen egy újabb nemzetközi konfliktusra és ezzel kapcsolatban az ellenforradalom győzelmére várni, mert így az egyház kívül marad az eseményeken, elveszítheti tömegeit, és teljesen a reakció menedékévé válhat. A memorandum szerzője szerint az egyháznak nem szabad beérnie eddigi „minimális" szociális programjával, mert a tömegek oda mennek, ahol többet kapnak. „A keresztény politika... – hangzik a memorandum – a mai és a holnapi tűzokot eladta a tegnapi verébért." Majd így folytatódik: „aki az egyház érdekeit védi, az ma már nekünk ad igazat, aki azonban a vagyont védi, az most is fordulatra számít".[17]

Végül voltak olyan egyházi személyiségek, akik az új helyzet következtetéseit levonták közvetlen gyakorlati politikai tevékenységükre nézve is, és szerepet vállaltak a demokratikus közéletben. Nem volt ritkaság, hogy pap tagja, sőt elnöke lett a nemzeti bizottságoknak. Például Révész Imre református püspökkel együtt Bánáss László katolikus prépost is bekapcsolódott a Debreceni Nemzeti Bizottság munkájába.[18] A Debrecenben megalakult ideiglenes nemzetgyűlésben hét pap vett részt, s a nemzetgyűlés kibővítésekor e szám 16-ra növekedett. Mások (Balogh István, Varga Béla) felelős tisztségeket vállaltak a demokratikus hatalom legfelsőbb szerveiben. Akadtak olyanok is, akik beléptek a baloldali pártokba. Az alsópapság köréből számosan, akiknek nevét nem őrzi írás, támogatták a különböző demokratikus pártokat vagy népi szerveket.

[15] *Szekfű Gyula:* Forradalom után. Budapest 1947. 99–101. old.

[16] Lásd Kalocsai Érseki Lt. 990/1945.

[17] Esztergomi Érseki Lt. 712/1945. – Drahos János esztergomi érseki helynök feljegyzése szerint az ismertetett memorandum P. Jánossytól származik. P. Jánossy ahhoz a csoporthoz tartozott, amely bírálta az egyház jobboldali politikai tevékenységét.

[18] Lásd *Révész Imre:* Az ideiglenes nemzetgyűlés és az ideiglenes nemzeti kormány megalakulása Debrecenben. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Akadémiai Kiadó 1955. 138. old.

Az egyes egyházi személyek, mint később kiderült, nem ugyanazon célból közeledtek az új hatalomhoz. Leginkább abban voltak egységesek, hogy nyomban megértették: az egyház nem folytathatja korábbi vagy legalábbis korábbi módon politikáját, ugyanakkor nem helyezkedhet a meddő tagadás, a kívülállás politikájára sem. Így néhányan csupán azért mutattak vonzódást az új hatalom felé, mert mindenképpen ennek burzsoá jellegét szerették volna erősíteni. Varga Béla esetében világossá vált, hogy a királyság visszaállításának lehetőségét sem tartotta kizártnak. Mások, különösen egyes alsópapok számára a hatalom népi jellege jelentett ígéretet valamiféle „igazságos" társadalmi (és egyházi) rend megvalósulására. Voltak olyanok, akik következetlenné váltak, ismét mások kitartottak demokratizmusuk mellett.

Mindenképpen helytelen lenne azt hinni e személyek és körök közeledéséről, mintha a katolikus egyházon belül jelentkező egységes áramlat lett volna. Még kevésbé volna helyes a magyar katolicizmus eme képviselőit a „haladó katolikus" táborba sorolni, akárcsak mint ennek epigonjait is. A haladó katolicizmusnak nálunk nem volt előzménye, tradíciója. A lojalitás híveit ugyanakkor az állam és az egyház megegyezése szempontjából sem tekinthetjük még számításba jöhető partnernek. Erre a szerepre nemcsak azért voltak alkalmatlanok, mert nem volt elhatározó befolyásuk az egyház vezetésére, de maguk sem voltak egységesek. Nem lehet természetesen figyelmen kívül hagyni, hogy az állam részéről sem értek meg az egységes elvi alapon nyugvó, tartós és általános megegyezés feltételei, amíg a hatalom kérdése nem dőlt el. A demokratikus erők ilyen közvetlen célt még nem is tűztek maguk elé. Csupán a demokráciá-

val és intézményeivel szembeni lojalitást, a politikai harcban való semlegességet várták az egyháztól. Nem kétséges, ebben az értelemben a békés viszony feltételei már kezdettől adva voltak. A tágan értelmezett vallásszabadság, az állam és az egyház elválasztására irányuló, továbbá az egyházat érintő intézkedések foganatosításában követett fokozatosság és türelmesség nemcsak a tömegek – esetleg egyes egyházi személyek – megnyerését segítették elő, hanem az egyháznak mint intézménynek is lehetővé tették, hogy könnyebben szakítson a volt uralkodó osztályokkal és békében éljen a munkás-paraszt hatalommal. A hivatalos egyházi vezetésen múlott, hogy mindez, több helyes terv és némelykor egyes egyházi körök részéről mutatkozó jó szándék ellenére sem valósulhatott meg.

Az egyház hivatalos köreit korántsem az jellemezte, hogy kritikusan szemlélték a történteket, és a megváltozott, új helyzetből valamiféle megközelítően helyes következtetést vontak volna le. Az esztergomi érseki helynök ugyan megismételte Csernoch érseknek a Tanácsköztársaság megalakulásakor tett nyilatkozatát, miszerint „a katolikus egyház minden fenntartás nélkül szabadon és őszintén elfogadja a demokratikus államformát". Ám ennek most éppen annyi értéke volt, mint 1919-ben. Hiányzott e nyilatkozat aranyfedezetét képező kritikus önvizsgálat a múltra és az okulás a jövőre nézve.

Míg más egyházak a felszabadulás után eljutottak addig, hogy feltárják felelősségüket a múltra, különösen pedig a második világháborúra vonatkozóan, sőt személyi változtatásokat is eszközöltek,[19] a katolikus egyház hivatalos körei éppen az ellenkezőjén fáradoztak. Mindenképpen be akarták bizonyítani, hogy a múltban helyesen jártak el, nincs miért változtatni magatartásukon. Arra a kérdésre, hogy „vesztettünk-e utat?... Mulasztottunk-e valamit, amiért bűnhődnünk kellene?" – így felelnek számvetésükben: „... a múltból igazán semmit sem

[19] Lásd A magyar protestantizmus öt éve. 1945–1950. 16–17. old.

kell sajnálnunk. Utaink jók voltak, irányt nem tévesztettünk, nincs törés, nem kell eldobnunk s újra kezdenünk mindent."[20]

A múltnak ilyen, enyhén szólva kritikátlan szemlélete mindvégig megtalálható a katolikus egyház reakciós köreinél. Állandóan visszatérő állításuk, – s nem véletlen, hogy ezt éppen a demokratikus állammal szemben hangsúlyozzák –, hogy a „katolicizmusnak" mindenkor „független önálló léte és élete volt és van", és az nem nőtt össze „semmiféle politikai korszak vagy rendszer politikai alépítményével vagy felépítményével".[21] S a végkövetkeztetés az, hogy minden maradhat a régiben, semmi szükség sincs megújulásra. „A püspöki kar nem vállalja a felelősséget azért – válaszolta a kalocsai érsek Szekfű említett sürgető levelére –, hogy a múltban érdemes munkát végzett embereket kivégezzen teljesen bizonytalan előnyökért, és ezzel az egész ügyet kátyúba vigye."[22] Sőt, amikor az Actio Catholica vezetői a „hercegprímási széken beállott változásra" való tekintettel önmaguk nyújtották be a lemondást, a püspöki kar akkor is – „tekintettel ezek érdemeire" – úgy döntött, hogy nem nevez ki másokat helyükre.[23]

A püspöki kar minden alkalmat megragadott „kimutatni, hogy az egyházi intézmények nem húzódnak vissza a mágnás világ képviselőitől".[24] Az egyház tehát ahelyett, hogy igyekezett volna megszabadulni múltból hozott tehertételeitől, inkább azt választotta, hogy ezeket tovább hurcolja. Az egyház nem tette meg azt az első lépést, amely legelemibb feltétele lett volna a beilleszkedésnek. Jogos keserűséggel állapította meg az egyház sorsáért is aggódó Szekfű Gyula, hogy „mindezekből a tervekből (ti. a múlt kritikus megvizsgálása, személyi változások eszközlése stb. – *O. S.)* nem is lett semmi". Levonva a kö-

[20] Egyházi Körirat, 1945. október 2. 1. old. „Számvetés". – A cikk különösen kiemeli a tömegszervezeteket és a katolikus sajtót, amelyek szerinte igen jó úton jártak.

[21] Új Ember, 1948. április 4. „Amit a magyar katolicizmus jelent."

[22] Kalocsai Érseki Lt. 990/1945.

[23] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1945. október 17.

[24] Esztergomi Érseki Lt. 3577/1945. – Egri érsek levele a Szt. István Társulat vezetőjével kapcsolatban.

vetkeztetést azt írta: „A változáskor a hatalom új embereit a tények nem győzték meg arról, hogy bármi változás történt a katolikus tömegek politikai vezetésében... a magyar katolicizmus... az új világban éppenséggel nem tűnhetett fel megbízható partnernek."[25]

Ilyen múltra nem épülhetett pozitív program. Ámde az egyház nemhogy ilyennel, de kezdetben mégcsak olyan programmal sem rendelkezett, amely új helyzet lehetőségeit valamelyest is számításba vette volna, s amelynek végrehajtására egységesen összpontosíthatta volna megmaradt, egyelőre szervezetlen politikai erőit. Miután a Szovjetunió szabadította fel és védelmezte az országot mindennemű fegyveres beavatkozással szemben, most – 1919-cel ellentétben – reménye is megcsappant a kívülről jövő restaurációt illetően. Azt sem voltak képesek áttekinteni, mennyiben vannak meg a feltételei valamiféle belső restaurációnak. Az egyház reakciós körei számára – mint később Mindszenty elmondotta – a felszabadulás után közvetlenül még nem volt világos, hogy „a helyzet, ami akkor kialakult a hatalmak közt, maradandó lesz-e vagy sem".[26] Egyes egyházi vezetők nem egy alkalommal tanújelét adták annak, hogy szívesen vennék a nyugati hatalmak beavatkozását. Némelyek viszont arra gondoltak, hátha mégis állandósul a demokratikus rendszer, és az egyház legfőbb feladata, hogy készüljön fel az állam és egyház elválasztásából fakadó nehézségekre.[27] Bizonytalan elképzeléseikre jellemző, hogy kezdetben nemigen hozakodtak elő a háború végén felkapott és csak külső segítséggel megvalósítható Habsburg-restauráció programjával sem.

E kezdeti bizonytalanságban és a teljes szervezetlenség állapotában az egyház reakciós körei csak a tagadásban voltak egységesek. Ez volt az az alap, amelyen szerteágazó elképze-

[25] *Szekfű Gyula:* Id. mű, 101–103. old.

[26] Mindszenty József a Népbíróság előtt. 1949. 70. old.

[27] Az Actio Catholica igazgatója, a Mindszenty köréhez tartozó Mihalovics Zsigmond egy május 25-i felterjesztésben pl. a francia szeparáció tanulmányozását, a katolikus szülők tömörítését, valamint egy katolikus népegyetem felállítását javasolja, ahol a „harcos katolicizmus világszemléletével" vérteznék fel a katolikus tömegek vezetőit. *[Esztergomi Érseki Lt. 714/1945.]*

léseik találkoztak, és egy egységes, népi demokrácia-ellenes programmá kezdtek összeállni. Egyelőre azonban mindez legfőképpen a felszabadulás tényleges jelentőségének tagadásában és a demokratikus hatalom egyes intézkedéseivel való szembenállásukban mutatkozott.

Minthogy a felszabadulást az ellenforradalmi rendszer negyedszázadon át gátlástalanul hirdetett szovjet- és kommunistaellenes propagandája előzte meg, a tömegek egy része sem értette annak valóságos jelentőségét. Az egyház reakciós körei erre az elmaradottságra, valamint a háborúban tönkretett ország szomorú állapotára apellálva igyekeztek mételyezni a tömegek tudatát. Azon fáradoztak, hogy az ellenforradalom bukását a nemzet egészének tragédiájává fessék át, és a lélharangot, amelyet kiváltságaik felett húzott meg a történelem, az egész ország felett kongassák. A jövőbe vetett bizalom helyett a sivár kilátástalanság és a „nemzeti gyász" hangulatát terjesztették. „Az emberi bölcsesség csődöt mondott" – olvashatjuk az egyik püspök tavaszi körlevelében.[28] Mindszenty felszabadulás utáni első körlevele pedig a tatár, török csapásokhoz hasonlítja a történteket, és a „bűnhődést", a „halált" hirdeti.[29] „Muhi, Mohács, Majtény, Világos után nem volt vigasság magyar földön – írja következő körlevelében –, 1945 sem a vigasság ideje. Annyira nem, mint majdnem a másik négy fájdalomkorszak együttvéve nem."[30] Nem szorul kommentálásra, hogy a püspök a fasizmus bukását kívánta a nemzet hajdani tragédiái közé sorolni. S a háborús csapásoktól fáradt, fásult tömegek körében akadtak olyanok, akik a vallásban, a valláson keresztül az egyházban megnyugvást találva mégis alkalmasnak mutatkoztak az ilyen hangulatok befogadására.

Ami az egyház vezető köreinek a fiatal demokrácia egyes intézkedéseivel való szembenállását illeti, az úgyszólván esetről esetre megmutatkozott: hol a közvetlen tiltakozás, hol az egyes intézkedések kijátszása, hol pedig az ellenük való hangulatkel-

[28] Szombathelyi püspök körlevele. 1945. március 16.

[29] Lásd Veszprémi Püspöki Lt. 203/1945.

[30] Veszprémi püspök körlevele. 1945. június 24.

tés formáját öltötte magára. E különböző formák kombinációja s egyben a legnagyobb ellenállás és összecsapás, a népi demokrácia egyik legjelentősebb intézkedése, a földreform körül bontakozott ki.

2. AZ EGYHÁZI NAGYJAVADALMASOK A FÖLDREFORM ELLEN

A feudális eredetű nagybirtok fennmaradása, valamint a nagybirtokos arisztokrácia gazdasági és politikai befolyása egy évszázadon át súlyosan gátolta a társadalmi fejlődést. E nyomasztó teher megszüntetésének gondolatát nemcsak a haladó közvélemény tette magáévá, de – ha másképpen nem, legalább mint demagóg ígéretet – még az egyes reakciós irányzatok is hangoztatták. A cselekvés feltételei azonban – az 1919-ben levert proletárforradalom után – csak a felszabadulással, a demokratikus hatalom megszületésével értek meg. S ha az egyház és az állam elválasztásában türelmességet parancsoltak a körülmények, itt éppen fordítva: semmiféle halasztást nem tűrt a történelem. A fasizmus megsemmisítése, a demokratikus hatalom alapját képező munkás-paraszt szövetség megerősítése, valamint a mezőgazdaság újjáépítése, a termelés beindítása egyaránt sürgette a nagybirtok felszámolását.

A Kommunista Párt 1944 novemberében határozottan leszögezte, hogy a demokratikus átalakulás egyik legfőbb feltétele a földreform. Ezt az álláspontot magáévá tette a Nemzeti Függetlenségi Front, majd az ideiglenes nemzetgyűlés és a kormány is. Amíg azonban a konkrét intézkedés megszületett, sok vita zajlott le a földreform mértéke és végrehajtásának módja körül. E viták kimenetelére alig lehettek befolyással az egyházi nagyjavadalmasok. A földreform-rendelet megjelenése után viszont annál élesebben állást foglaltak ellene, mi több, szabotálták annak végrehajtását.

Az 1945. március 18-án közzétett földreform-rendelet[31] kimondotta, hogy „nagyságra való tekintet nélkül el kell kobozni a hazaárulók, a nyilas, nemzetiszocialista és egyéb fasiszta vezetők, a Volksbund-tagok, továbbá a háborús és népellenes bűnösök földbirtokait", „teljes egészében igénybe kell venni az 1000 kat. holdat meghaladó minden mezőgazdasági birtokot", és 100 kat. holdig az 1000 kat. holdon aluli úri birtokokat is. A rendelet végrehajtásának letéteményese maga a juttatásra jogosult parasztság volt. E rendelet főbb intézkedéseinek korántsem volt külön egyházellenes éle. Sőt az állam kivételes helyzetet biztosított az egyháznak, amennyiben minden egyházi nagyjavadalmas számára 100–100 kat. hold birtok meghagyásáról intézkedett.

Az egyház reakciós vezetői számára nem volt kérdéses, hogy a nagybirtok mellé álljanak-e. A nagybirtokos osztály történetileg és politikailag első számú szövetségese és hatalmi bázisa volt az egyházi nagyjavadalmasoknak. S ha már kénytelenek voltak nélkülözni a reakciós államhatalmat, legalább azt a szövetségest védték, amelyben e hatalom visszaállításának legfőbb letéteményesét látták. De a föld felosztásának főképpen azért voltak ellene, mert maguk is több mint 800 000 kat. holddal voltak érdekelve a földreform során igénybevett 5,5 millió kat. holdat meghaladó ingatlanterületben.[32] Marx annak idején joggal jegyezte meg az „angol magas egyházról", hogy inkább hajlandó azt megbocsátani, „ha 39 hitcikkelye közül 38-at megtámadnak, mintha pénzbeli jövedelmének 1/39-ed részét támadják meg". Fokozottan vonatkozott ez a magyar egyházi nagyjavadalmasokra, akiknek ezúttal jövedelmük nagyobb részétől kellett megválniuk.

Az egyházi nagyjavadalmasoknak csupán az jelentett problémát, miként tudják népszerűtlen álláspontjukat a tömegek előtt álcázni. Mindvégig bizonyos kettősség mutatkozott (egyrészt a kormány, másrészt a tömegek előtti) megnyilatkozásaik-

[31] Ideiglenes nemzeti kormány 600/1945. sz. rendelete. Lásd Magyar Közlöny, 1945. március 18.

[32] Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adatai alapján. Lásd VKM Lt. eln. 14419/1948. (elp.) – Az 5,5 millió kat. holdba beletartozik mind a kiosztásra került 3 258 798 kat. hold, mind az állami tulajdonba került 2 340 867 hold föld.

ban, de számukra a központi kérdés a földreform meghiúsítása volt.

Már kezdeti fellépéseikben a földreform törvényességét támadták, s ezzel a földbirtokos osztály egészének védelmére keltek. Először csak a korábbi külföldi és belföldi földreformok „megalapozottabb" voltára hivatkoztak.[33] Ám csakhamar kiderült, megalapozottság hiányán azt értik, hogy nálunk a földreformot rendeletileg mondták ki, s végrehajtását a tömegekre bízták, holott – mint az esztergomi káptalani helynök írta a kormány több tagjának – erre a törvényhozás lett volna hivatott.[34] A kalocsai érsek – mintegy összegezve az egyházi nagyjavadalmasok véleményét – a miniszterelnöknek írt levelében megállapítja, hogy a földreform-rendelet, amely az ideiglenes kormány nyilatkozatára és „az ideiglenes nemzetgyűléstől kapott felhatalmazásra hivatkozik", nem tekinthető törvényesnek, mert sem az egyik, sem a másik nem fogadható el „jogforrásnak".[35] Az egyház vezető intézménye, a püspöki kar konferenciája pedig még ennél is tovább ment, amikor a földreform-rendelettel kapcsolatban, „egyéb igazságtalanságai mellett", a „törvénytelenséget" hangoztatja, és a kormányt a „demokratikus elv felrúgásával vádolja".[36] „Törvénytelenség", „rablás", „anarchia" – visszhangzott a főpapok ajkáról. „Ezen nem lesz Isten áldása – hirdették. – Isten verése kíséri érte az államot, de igen gyakran az egyeseket is."[37]

Alaki kifogásaikkal – amelyben a földreform jogosságát és ezen keresztül az ideiglenes kormány és az ideiglenes nemzetgyűlés jogalkotó képességét tagadták – valójában a demokratikus hatalom törvényességét vonták kétségbe. Földreform elleni

[33] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 992/1945. – Az egri érsek március 31-i levele a kultuszminiszterhez. (Másolat.)

[34] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 992/1945. – Április 23-án kelt levél a kultuszminiszterhez, a földművelésügyi miniszterhez, a miniszterelnökhöz, az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz, Balogh István államtitkárhoz.

[35] Kalocsai Érseki Lt. 334/1945. (április 4.)

[36] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. május 24.

[37] Veszprémi Püspöki Lt. 2366/1945. (október 13.) – A kalocsai érsek levele a miniszterelnökhöz.

támadásukban tehát végső soron a népi demokrácia ellen üzentek hadat. Nem véletlen, hogy az egyház vezetői e nagy vívmánnyal együtt a népi demokráciát sem ismerték el még hosszú időn keresztül.

A „törvényesség" vitatása mellett bizonyos „humánus", „termelési" és egyéb „érveket" is felsorakoztattak. Különösképpen elmarasztalták a földreformot azért, mert „egyedül a fizikai munkásoknak és sokszor érdemtelen, önálló földműveléshez alkalmatlan egyéneknek kedvez, de azokkal a tulajdonosokkal, haszonélvezőkkel, szellemi munkásokkal, akik eddig a földből éltek . . ., a legkevésbé törődik".[38] S íme, ők, a hajdani cselédtartó „humanisták", most vállukra veszik az összes volt cselédtartók gondját, s ha akkor hallgattak a sokak keservéről, most – mint írják – „nem hallgathatnak", mert hiszen „jórészben a magyar történelmi osztályok tagjai szenvednek".[39] „Nem helyeselhetjük az olyanfajta szociális reformokat – mondja a hajdani kereszténypárti szónok, Közi Horváth –, amelyek az egyik vagy másik . . . társadalmi osztály felemelése címén tönkre akarja tenni a másikat . . ., a mi válaszásunk – folytatja egy feltűnően új állítással – csak a mindenkori elnyomottak és üldözöttek melletti kiállás."[40]

Ami „termelési" érveiket illeti, különösen az feltűnő, mennyire lebecsülték a juttatottak szakértelmét, szorgalmát. A kalocsai érsek szerint „a mezőgazdasági munkásság nem akar dologhoz állni, hanem gyűlésezik, földet mér . . ."[41] jóllehet a mezőgazdasági termelés megindításának éppen az volt a feltétele, hogy földet mérjenek, azaz a paraszt magáénak tudja azt, amit megdolgoz. A földreform gyors végrehajtása – egyebek mellett – éppen azért nem tűrt halasztást, hogy a háború befejezésekor kifosztott ország élelme biztosítva legyen, mégis

[38] Kalocsai Érseki Lt. 334/1945. – Az érsek április 4-i levele a miniszterelnökhöz.

[39] Veszprémi Püspöki Lt. 4150/1945. – A kalocsai érsek május 27-i levele a miniszterelnökhöz.

[40] Egyházi körirat, 1945 október. „Közéleti kiskáté".

[41] Kalocsai Érseki Lt. 334/1945. – Április 4-i levél a miniszterelnökhöz.

a püspöki kar konferenciája azt vetette a demokrácia szemére, hogy a „földosztás gondolatával" „egy fenyegető éhínség küszöbén... alaposan megzavarták a mezőgazdasági munka menetét".[42] Ugyanitt azt a rágalmat is megkockáztatták, hogy a parasztság „nem reagált" a földosztásra, ennek ellenére „erőszakkal keresztülhajtották azt, és odaadták a földet olyanoknak, akiknek a megmunkáláshoz sem tudásuk, sem anyagi erejük nincs".

Amint „humanizmusuk" a nagybirtok védelmének csupán egyik takarója volt, éppen úgy „termelési" érveiknek sem volt semmi köze a valósághoz. Rágalmaik abból a lebecsülésből és gyűlöletből fakadtak, amely évszázadok során alakult ki bennük a dolgozó parasztsággal szemben. Maga a történelmi valóság cáfolta meg őket, amely mintegy szimbólumként hagyta az utókorra azt az újgazdává lett cselédet, aki igavonó barom híján magát fogta eke elé, hogy családjának és országának kenyere legyen.

Az egyházi nagyjavadalmasok azonban rágalmaikat, tiltakozásaikat és „érveiket" nem a nyilvánosságnak szánták. Tisztában voltak azzal, hogy a földreform nyílt ellenzésével, a nagybirtok egészének védelmezésével csak taszíthatják a tömegeket, mindenekelőtt a földosztásban érdekelt paraszti rétegeket. Éppen ezért szélsőséges ellenvéleményüknek csak egymás között és a kormány előtt adtak hangot.

A nyilvános fórumon már igyekeztek mértéktartóbbak lenni. Addig azonban sohasem mentek el – még a közvélemény kedvéért sem –, hogy fenntartás nélkül elismerjék a földreformot. Olyan formulát kerestek, amely mentes volt a nyílt kihívástól, de ugyanakkor követeléseiket változatlanul magába foglalta. A „célvagyon" lett az új varázsszó, amellyel a kellő hatást el akarták érni. Célvagyonon az egyházi vagyon egészét értették, amely – mint mondották – az egyház működésének elemi feltétele.

Egyes főpapok megnyilatkozásaikban, leveleikben már kezdettől sem az egész nagybirtok védelmét, hanem csak a

[42] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. május 24.

„célvagyon" mentését hangsúlyozták. Sőt, ahogy múlt az idő és egyre inkább eredménytelenebbnek látszott a nagybirtok egészének érdekvédelme, lehet, hogy taktikából – talán az egyetlen Mindszentyt kivéve –, mindannyian a célvagyonnak mondott egyházi birtok, ezen belül is főleg az erdőbirtokok megmentésére korlátozták akciójukat. A célvagyon hangoztatásával olyan hangulatot igyekeztek kelteni, mintha az egyházi nagyjavadalmasokat nem érdekelné általában a nagybirtok megszüntetése, s az egyházi nagybirtok felosztásával a népi demokrácia az egyházi, a vallási tevékenység legfőbb feltételeit szüntette volna meg. „A püspöki kar fájdalommal" állapítja meg tavaszi nyilvános körlevelében, hogy a földreform „válságos helyzetet teremt intézményeink életében, megfosztván azokat létük anyagi alapjától".[43] „Ezeknek a földieknek a célja nem földi volt – hangoztatta Mindszenty prímási székfoglaló beszédében –, hanem a tisztítótűz lelkeinek enyhülete imádságban és szentmiseáldozatban; a rövidséget tehát ők szenvedték."[44]

Az egyházi nagybirtok célvagyon jellegének hangoztatása roskatag érvelés volt. Ugyanis az egyház – enyhén szólva – nem éppen a „tisztítótűz lelkeinek enyhületével" szoros kapcsolatban álló célok érdekében használta fel vagyonát.[45] Emellett nem egy olyan egyház van, amely nagybirtok nélkül működött és működik, s nem egy olyan ország létezik, ahol a katolikus egyház, bár százezer holdakkal nem rendelkezik, mégis fenntartja magát. Mindezeken túlmenően az egyház még kivételes elbánásban is részesült a földreform során. Amellett, hogy tőkés jellegű vállalkozásai és hagyományos egyházi pénzforrásai részben megmaradtak, bizonyos mértékben az állam is kárpótolta őket. Míg az 1000 kat. holdon felüli nagybirtokokat tel-

[43] A kalocsai érsek körlevelében közzétéve: 1945. május 24.

[44] Esztergomi Érseki Lt. 992/1945.

[45] A Katolikus tanulmányi- és vallásalap vagyonáról olvashatjuk, hogy állandóan harcolni kellett azellen, „hogy jövedelmének tekintélyes részét ne az állami vezetők előtt kedves részvényvásárlásokba és zárszámadási brillírozásra alkalmas manőverekbe fektesse, hanem teljesítse egyetlen hivatását, a szegény templomok, iskolák, zárdák, plébániák segélyezését". *[Új Ember, 1945. augusztus 26.]*

jesen igénybe vették, a kivételes elbánás alapján az egyes telekkönyvi egyházi tulajdonosok (érsekségek, püspökségek, káptalanok, szerzetesrendek, papneveldék stb.) számára különkülön 100 kat. hold megtartását engedélyezték, sőt az egyes, arra rászoruló egyházközségeket, plébániákat 30 kat. holdig terjedő juttatott területben részesítették. Két egyházi nagyjavadalmas (Mindszenty veszprémi és Shvoy székesfehérvári püspök) 300–300 kat. hold külön területet is megtarthatott magának. Ha mindehhez hozzáadjuk a földreform hatálya alá nem eső különböző egyházi földingatlanokat, akkor kiderül, hogy az egyház nem kevés, összesen közel 100 000 kat. hold földterület felett rendelkezett még a földreform után is.[46]

Az egyház tőkés jellegű vállalkozásainak hozama, nem kétséges, jelentős mértékben megcsappant. Tényleges jövedelmüket még hozzávetőlegesen sem lehet felmérni, így csak a legismertebbek felsorolására szorítkozhatunk. Nagybirtokain épült ipari üzemeinek egy részét elvesztette ugyan, de a megmaradtak jövedelme mellett még tovább is valamelyes pénzforrást jelentettek számára az egyházmegyei takarékpénztárak, a Nemzeti Hitelintézet, a Nemzeti Bank, a Stephaneum Rt., a Pallas Rt. részvényei, valamint a bérházak, bankbetétek és nem utolsósorban a különböző bányaterragiumok.[47] Bizonyos jövedelem származott még a földreformmal igénybe vett egyházi erdőkben

[46] A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adatai alapján. Lásd Művelődésügyi Minisztérium Irattára (Továbbiakban: It.) VKM iratai, eln. 14419/1948.

[47] Megmaradt ipari üzemei: a tégla-, mész- és kendergyárak, tőzegtelepek, malmok. Egyházmegyei takarékpénztárak: Eger, Kalocsa, Pécs, Székesfehérvár, Szombathely, Vác és Veszprém. A zirci cisztercitáknak bankja is volt. A Nemzeti Hitelintézet részvényeinek 41 százaléka a Katolikus tanulmányi és vallásalapok birtokában volt. Egyébként a vallásalap holland támogatással a részvénytöbbséget is meg akarta szerezni. *[Lásd Vallásalapi Ellenőrző Bizottság 1945. november 16-i jkv. OL VKM I. üo. iratai. 60485/1947. (elp.)]* Bérházaik Budapesten a Pálffy téren, a József utcában és a Kárpát utcában voltak. Bankbetétje úgyszólván minden egyházi intézménynek volt: az esztergomi érsekségnek pl. öt helyen. *[Lásd OL VKM I. üo. iratai. 28169/1945. – Érsekség levele a VKM I. üo.-hoz (elp.)]* A zirci ciszterciták már a háború végén nagyobb összegeket csempésztek külföldi bankokba. *[Lásd PI A 12. 531/1942/4.]* Bányaterragiumot a csolnoki és padragi bányáktól kaptak.

1946. január 1-ig engedélyezett fakitermelésből is. Végül ide sorolhatók a különböző külföldi segélyek, és az ezek által lehetővé vált valutaügyletekből származó pénzbevételek.

A legismertebb hagyományos egyházi pénzforrások, mint a stóladíj, az egyházi adó és a gyűjtések, teljesen érintetlenek maradtak, sőt – a stóladíj kivételével – ideiglenesen még növekedtek is. Az egyház ugyanis, nagybirtokainak elvesztésére hivatkozva, növekvő anyagi igényekkel jelentkezett hívei körében. A püspöki kar már májusi körlevelében bejelentette, hogy fokozottan kíván támaszkodni hívei „áldozatkészségére". A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a hivatalos egyházi adó mellett egyes helyeken külön „megajánlást" róttak ki a katolikus lakosságra. „Tisztviselőktől évi fizetésüknek, szabad pályán működőktől évi jövedelemüknek egy százalékát, órabér szerint keresőktől 12 órabérüknek megfelelő összeget vár és kér az egyházközség"[48] – olvashatjuk az egyik miskolci plébánia körözvényében. A gyűjtések, különösen a szerzetesrendek gyűjtési akciói olyannyira elszaporodtak, hogy maga a püspökkari értekezlet volt kénytelen foglalkozni megrendszabályozásukkal.[49]

E fokozott ráutaltság nem mindig volt megalapozott, különösen pedig olyan formában nem, ahogyan azt az egyház az állami támogatás teljes hiányára hivatkozva indokolta. Az állam ugyanis, hogy az egyházi nagybirtok igénybevételét részben kárpótolja, bizonyos támogatást nyújtott az egyháznak. A pénzügyi kormányzat 1945-től jövedelemkiegészítő államsegélyt, illetőleg tiszteletdíjat folyósított a segédlelkésztől az érsekig, minden egyházi vagy egyházi oktatásban, igazgatásban működő személynek.[50] Az egyetlen Mindszenty kivételével – aki ezúttal is dokumentálni akarta „tiltakozását a földbirtok-rendelet jogtalanságával szemben" – a püspöki kar elfogadta a tiszteletdíjat

[48] Országos Széchenyi Könyvtár. Aprónyomtatványtár. 1945.

[49] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1947. február 25–26. és 1947. december 10.

[50] Míg 1945 második és 1946 első felében az infláció miatt szükségszerűen kisméretű volt e segély összege, addig – az állami költségvetés adatai szerint – 1946/1947-ről 1947/1948-ra csak a lelkészi illetményekhez való hozzájárulás 14 millió forinttal emelkedett.

azzal a kikötéssel, hogy ezt nem „kártalanításnak", hanem csupán amolyan „ à conto előlegnek" tekinti.[51] Végül állami költségvetésből fedezték nemcsak a dologi kiadásokat, de – eltérően a korábbi gyakorlattól – a nyugdíjakat és a kispapok tartásdíját is.[52] Mindez lényegében érvényben maradt 1948 végéig.

Valójában tehát a felszabadulás után nem szűntek meg az egyház tevékenységének anyagi feltételei. A nagyjavadalmasok nem egyházuk létfeltételeit, hanem saját gazdasági és politikai hatalmukat védték. S ha most az egyházi nagybirtokot egyszerre célvagyonnak nevezték is el, sem a demokratikus kormány, sem a tömegek nem voltak hajlandók tudomásul venni a kivitelezésre irányuló igényeiket. A vezetők tudatosan, a tömegek pedig ösztönösen készek voltak különbséget tenni az egyház és a vallás érdekei, valamint az egyházi nagyjavadalmasok vagyoni érdekei között, arra azonban semmi okuk nem volt, hogy az egyik nagybirtokot a másiktól alapvetően megkülönböztessék.

Az egyházi nagyjavadalmasok tehát nem érték el a kívánt hatást, még a tömegekkel kapcsolatban levő lelkészkedő papság nagyobb részét sem tudták szembeállítani a földreformmal. Különösen azok, akik juttatásban részesültek, passzívak maradtak vagy jobb esetben helyeslően foglaltak állást a földreformmal kapcsolatban. A juttatottak tömegei között pedig igen-igen kicsi volt azoknak a száma, akiknél az egyházi nagyjavadalmasok próbálkozásai akárcsak megtorpanást is idéztek volna elő. Olyan talán nem is akadt, aki ilyen érvek hatására lemondott volna a juttatott földről. Ennek oka természetesen korántsem valamiféle antiklerikalizmusban, hanem a tömegek elemi földigényében és az ezzel kapcsolatos évszázados nagybirtok-ellenességben található. Szekfű Gyula, ha enyhe megfogalmazásban is, de igen helyes érzékkel, abban foglalja össze a tömegek egyházi nagybirtok iránti részvétlenségének okát, hogy „a mi egyházunk – írja – nagybirtokos korában nem gyökerezett olyan mélyen a népben, hogy attól támogatást várhatott volna birtoka megvédésében".[53] Valójában tehát nemcsak egyszerűen nagybirtokaik elvesztésével érte csapás az egyházi nagyjavadalmasokat, de a földosztó tömegek radikális ítélethozatalával is. Bár ismételten hangsúlyozni kell, hogy ez korántsem egyház- vagy valláselleneségben gyökerezett, mégis jellemző Mindszentynek az a megállapítása, amelyben a klérust az újgazdák fokozott kézbentartására figyelmeztetve írja: „... az újgazdák ... azt hiszik, megvagyonosodtak, nincs szükségük istenre sem".[54] Vajon ez nem annak a kudarcnak a közvetett beismerése, amely a reakciós egyházi vezetők földreform-ellenes kísérleteit érte?

A földreform tehát valóság lett. Bár az egyházi nagyjavadalmasok az elszenvedett kudarcokba nem nyugodtak bele, mégis egyelőre arra kényszerültek, hogy a törvényadta lehetőségekkel élve a maguk erejéből, ügyességéből és ravaszságából igyekezzenek mennél nagyobb területet megszerezni, illetve mentesíteni a földosztás alól. Azonkívül, hogy a rendeletben előírt maximális területet biztosították, s a megengedett 30 kat. hold területen belül az egyházközségek és plébániák egy része is igényelt kiegészítést, általános akciót indítottak annak érdekében, hogy külön-külön tulajdonosnak ismerjék el – és ily módon külön-külön 100–100 kat. hold megtartásáról biztosítsák – az eddig törvényesen egy jogi személynek számító különböző egyházi személyeket és intézményeket.[55] Ez gyakorlatilag azt jelentette volna – amint az esztergomi székesfőkáptalan igényléséből kiderül –, hogy például az esztergomi kanonoki testületnek összesen 100 hold helyett minden egyes (kb. 20) kanonoknak 100–100 holdat kellett volna meghagyni.[56]

[51] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. október 17.

[52] Lásd *Kubinszky Lajos:* A vallás- és közoktatásügyi igazgatási jog vázlata. Budapest 1947.

[53] *Szekfü Gyula:* Id. mű, 103. old.

[54] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. október 17.

[55] A VKM I. üo.-nak az egyházi nagyjavadalmasok nevében a kormányhoz benyújtott előterjesztése tartalmazza ezeket, valamint olyan követeléseket is, hogy pl. az állam „megfelelő értékű vagy hasznú ipari üzemet vagy házingatlant" biztosítson az igénybe vett egyházi birtok fejében. *[Esztergomi Érseki Lt. 358/1945.]* Az egyes plébániák földigénylésének sürgetéséről lásd pl. Mindszenty felszólítását papjaihoz. *[Veszprémi Püspöki Lt. 530/1945.]*

[56] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 992/1945. – Drahos káptalani helynök április 23-i levele a kormány több tagjához.

Az Országos Földbirtokrendező Tanács és a földhöz juttatottak egyértelműen visszautasitották az egyház kísérleteit, s megakadályozták, hogy egyes nagyjavadalmasok a legkülönbözőbb jogcímen (pl. a zirci cisztercita-apátság jószágkormányzói, plébániai és állatorvosi juttatások címén[57]) a megengedettnél nagyobb területet tartsanak vissza.

A földreform-rendelet kijátszásában különösen Mindszenty „jeleskedett". Arra számítva, hogy úgysem tudja az egyik földosztó bizottság, hogy mit cselekszik a másik, egyszerre különkülön, hat helyen is visszaigényelte a számára engedélyezett 300 hold földterületet.[58] Mi több, egyházi tekintélyével és kapcsolataival visszaélve nem egy földbirtokost segitett a megengedettnél nagyobb birtok visszaszerzéséhez. Ennek érdekében „igazoló nyilatkozatot" adott pl. a gömöri alispánnak és más földbirtokosoknak arról, hogy a háború alatt „ellenzékiek" voltak.[59] Máskor meg Varga Bélát, a Kisgazdapárt egyik vezetőjét, a nemzetgyűlés politikai bizottságának tagját kérte fel, hogy egy Zala megyei földbirtokos család tagjainak Lökösházán külön-külön 100 kat. hold területet biztositsanak.[60] Ismét más esetben pedig a nemzetgyűlés elnökénél és a kormány több tagjánál járt el, hogy az egyik földbirtokosnak, tekintettel nagynevű ősére, 500 kat. holdat hagyjanak meg.[61] Intervencióinak eredménye nem ismeretes. Az azonban bizonyos, hogy annak a néhánynak is, amelynek papirforma szerint eleget tettek, egyáltalán nem vagy csak átmenetileg sikerült érvényt szerezni. A juttatottak igazságérzete hatalmasabb döntőbírónak bizonyult Mindszentyéknél.

[57] Hagyó Kovács Gyulának, a zirci apátság jószágkormányzójának beadványáról lásd Szabad Nép, 1945. május 19.; A zirci apát kultuszminiszterhez írt levelét lásd OL VKM I. üo. iratai. 33290/1945. (augusztus 7.) (elp.)

[58] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 5279/1948. – A levélmásolatok, amelyeknek eredetijét egy időben küldte el a sümegi, sümegcsehi, bazsi, tapolcai, farkasgyepüi és városlődi földosztó bizottságokhoz, mind 1945. április 24-én keltek.

[59] Lásd Veszprémi Püspöki Lt. 1165/1945. (július 6.)

[60] Lásd Veszprémi Püspöki Lt. 3548/1945. (ősszel.)

[61] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 3257/1945. (nyáron.)

A földreform végső mérlege az egyházi nagyjavadalmasok erkölcsi, politikai vereségét mutatja. A parasztságban, amely meggyőződött arról, hogy az egyházi nagyjavadalmasok ellenségei a földreformnak, megcsappant az egyház reakciós vezetőinek politikai befolyása. S mindez éppen akkor következett be, amikor az egyház fokozottan a tömegekre lett utalva.

A reakciós egyházi vezetés csak késve ismerte fel a helyzet ellentmondásosságát, hogy nem lehet egyszerre a földreformot ellenezni és ugyanakkor a tömegekre is számítani. A pápai nuncius, bár nem helyeselte a földreformot, már a rendelet megjelenése után igen tanulságosan megjegyezte, hogy mindez hasonnal is járhat az egyházra nézve: „legalább nem fog szemet szúrni a sok egyházi latifundium és jobban fognak a lelkekkel törődni a magyar püspökök".[62] Ez azonban akkor nem talált visszhangra az egyházi nagyjavadalmasok körében. Csak amikor a földreform már lezajlott, és minden kísérletük hiábavalónak bizonyult ellene, nyilatkoztak itt-ott olyanformán, hogy a földreform, végtére is, az ő szempontjukból sem haszon nélküli. Fenntartásokkal ugyan, de feltették a kérdést, hogy vajon nem a „papi jómód" megszüntetése „fogja-e megteremteni híveinkben az igazi együttérzést, papokban az igazi szolgáló szellemet, s nem lesz-e majd szíveinkben több hely olyan kincsek számára, amikből néha-néha szegénynek találtak bennünket?"[63] „Nagy kincs a szegénység – olvashatjuk az „Egyházi Körirat"-ban – még akkor is, ha nem szándékkal választottuk, hanem erőltetetten csöppentünk bele ... Közelebb vagyunk külsőleg is az apostolokhoz."[64]

Lehet, hogy egyesek mindezt így is gondolták. De mert

[62] Esztergomi Érseki Lt. 193/1945. – A nuncius e kijelentést Pakots Károly szatmárnémeti kanonok előtt tette, aki erről április 2-i levelében beszámolt az esztergomi érseknek.

[63] Egyházi körirat, 1945 október. Kiss István: „Számvetés".

[64] Egyházi körirat, 1945 november. Városi István: „Örvényben".

sem a történtek, sem jövő elképzeléseik[65] nem emelték a mondottak hitelét, alig voltak alkalmasak arra, hogy szolidaritást ébresszenek a tömegekben, és az egyház köré vonják őket.

3. AZ EGYHÁZ REAKCIÓS ERŐINEK ÉS TÖMEGBÁZISÁNAK ÚJJÁSZERVEZÉSE

Azok a változások, amelyek a második világháború befejezése nyomán a nemzetközi erőviszonyokban végbementek, világszerte a demokrácia erőinek előnyomulását segítették elő. Mindez kedvezően hatott a magyar népi demokrácia fejlődésére is. Azonban a háború befejezése után rövidesen – amint az nemzetközi méretekben is tapasztalható volt – hazánkban is kiéleződtek az ellentétek a burzsoázia és a népi erők között. A kezdeti aléltság után magukhoz tértek a volt uralkodó osztályok, és szervezni kezdték erőiket. Miután lekerültek a napirendről azok a legfontosabb feladatok (a fasizmus fegyveres leverése, a demokrácia megteremtése), amelyek összetartották a Függetlenségi Front erőit, súlyos ellentétek támadtak a koalíción belül is. A népi és a burzsoá erők közti ellentét és harc valójában a körül támadt, hogy milyen irányban haladjon tovább az ország. A munkásosztály a népi demokrácia továbbfejlesztését, a kizsákmányoló osztályok a kapitalista viszonyok fenntartását akarták. Célkitűzéseik megvalósítására mind az előbbiek, mind az utóbbiak megszervezték és mozgósították erőiket.

Ebben a harcban az egyház reakciós körei is felvonultatták erőiket a kizsákmányoló osztályok oldalán. „Vajon nézhetjük-e ölbetett kézzel ezt a körülöttünk végbement folyamatot?" – teszi fel a kérdést a pápa 1945 tavaszán. És mindjárt választ is ad arra, hogy mit kell tenni: „. . . a mai társadalmi berendezkedés romjain összefogni . . . és ünnepi fogadalmat tenni, hogy nem nyugosznak addig, míg nem nő hadsereggé azoknak a csapata, kik elhatározták, hogy visszavezetik a társadalmat az isteni törvény megingathatatlan súlypontjához".[66]

A pápai csatariadót a magyar egyház reakciós vezetői sem értették félre. A korábbi bizonytalanságot és az ezzel kapcsolatos szervezetlenséget, a történtekkel szembeni meddő tagadást náluk is újjászervezkedés és határozott aktivitás váltotta fel. Tevékenységük mindenekelőtt a hierarchia mozgósítására irányult. Mindez annál inkább kézenfekvő volt, mert a hierarchia tagjai – kevés kivétellel – változatlanul helyükön maradtak, és alapjában megőrizték befolyásukat a lakosságra. Számukat időközben még növelni is próbálták. Erre – mint olvashatjuk az egri főegyházmegyei előterjesztésben – „a most folyamatban levő földreform nyújt" jó lehetőséget, mivel „az önálló lelkészi állások javadalmazására ingatlan igényelhető, és sok helyen lelkészlak is szerezhető".[67] „A budapesti munkás-lelkipásztorkodás intenzívebbé tételéhez" „munkáslelkészségeket" szerveztek.[68]

A felszabadulás után az egyházi szervezet mintegy 16 000–17 000 személlyel rendelkezett.[69] Az egyházi hierarchia nemcsak a demokratizmust zárta ki, de e hatalmas szervezet teljesen alárendelt helyzetben volt vezetőitől, végső soron egyetlen vezető akaratának kellett engedelmeskednie. Az egyházi vezető gárda, a püspöki kar, úgyszólván teljesen azonos volt az ellenforradalmi időszakéval. S ha történt is személyi változás a felszabadulás után, az korántsem a helyzet javítását, hanem további súlyosbítását, sőt nem egy esetben katasztrofálissá tételét eredményezte.

[65] Ami a jövőre vonatkozó elképzeléseiket illeti, elég idézni a püspöki kar egy későbbi állásfoglalását: a győri káptalannak arra a kérdésére, hogy „reméljhetünk-e a földreform után még valami rendezést vagy már helyezkedjünk a hívekkel való eltartás alapjára", a püspöki kar válasza az volt, hogy „még ne". *[Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1946. április 2.]*

[66] XII. Pius pápa szavait idézi A Szív, 1945. május 19.

[67] OL VKM I. üo. iratai. 75391/1945. – Levél a VKM I. üo.-nak november 7-én. (elp.)

[68] OL VKM I üo. iratai. 75527/1945. – A VKM értesítése november 19-én a hercegprímásnak arról, hogy 10 munkáslelkészi kongruát biztosít. (elp.)

[69] A papok és a kispapok száma meghaladta a 6000-et, ugyanakkor a férfi és női szerzetesek pedig 10 000-nél is többen voltak. *[Annuario Ponteficio (hivatalos pápai évkönyv) 1947. évi adatait közli: Új Ember Almanachja, 1948. Budapest 1947.]* Az adatok nem teljesek.

Magyarországon a háború végére három főpapi állás ürült meg: az egyik az országból eltávozott tábori püspök, a másik a győri püspök, a harmadik az esztergomi prímásérsek helye volt.[70] Amint a korábbi és későbbi gyakorlat is mutatta, az állam és az egyház viszonyának alakulását illetően – éppen az egyház hierarchikus felépítése miatt – különösen sok múlott azon, hogy ki tölti be a hercegprímási széket. Ez tehát mindkét fél számára igen jelentős politikai kérdés volt.

A népi demokratikus kormány úgy tekintette e kérdés megoldását, mint az állam és az egyház közeledése személyi feltételeinek elősegítését. Ennek megfelelően a kormány „a jelöltek személyében megállapodott, és elhatározta, hogy az általa alkalmasnak vélt személyek nevét a római Szentszék tudomására hozza".[71] A jelöltek egyházi szempontból mindenképpen elfogadhatók voltak. Maga a jelölés módja is teljesen összhangban volt a magyar állam korábbi eljárási módjával. A Vatikán azonban nem vett tudomást a jelölésről. Elutasító magatartását diplomáciai-jogi köntösbe öltöztette. Arra hivatkozott, hogy a Vatikán közvetlen diplomáciai kapcsolata megszakadt Magyarországgal, ezért megszűntnek tekinti a magyar állam hagyományos jogát, miszerint a kormány javaslattal, illetve vétóval élhet az egyes főpapok, így az esztergomi érsek kinevezése esetében.

A Vatikánnak ez az álláspontja önkényes és ellenséges volt. A magyar állam nem szakította meg a diplomáciai kapcsolatot, csupán az történt, hogy a nyilas kormányhoz akkreditált vatikáni nunciusnak, Angelo Rottának – mint hasonló esetben más követeknek is – a fegyverszüneti egyezmény értelmében el kellett hagynia az országot. Ugyanakkor a demokratikus magyar kormány a Szövetséges Ellenőrző Bizottságon keresztül továbbra is kapcsolatban volt a Vatikánnal. Kilátásba helyezte

[70] A katonaság alacsony létszáma miatt kisebb jelentőségű tábori püspökséget Folba Jánossal, a győri püspökséget Papp Kálmánnal töltötték be még 1945-ben.

[71] OL VKM I. üo. iratai. 6430/1945. – VKM május 31-i levele a külügyminiszterhez. (elp.) A jelöltek sorrendben: Bánáss László prépost, debreceni plébános helynök, Márton Áron gyulafehérvári megyés püspök és Kelemen Krizosztom bencésrendi főapát voltak.

a vatikáni nuncius fogadását, és kifejezte szándékát, hogy „élni kíván azzal a joggal", amely „a magyar kormányt ... az 1927. évi ... levélváltásban foglalt és az azóta folytatott szakadatlan gyakorlat által is megerősített megegyezés értelmében is megilleti".[72] De ekkor még maga a Vatikán sem kívánta teljesen felszámolni kapcsolatait Magyarországgal.[73] A diplomáciai és jogi érvekkel alátámasztott elutasítás mögött tehát a demokratikus magyar kormány el nem ismerése, valamint az a szándék húzódott meg, hogy tűzzel-vassal keresztülvigye saját jelöltjének prímásérseki kinevezését.

A Vatikán jelöltje a zalaegerszegi apátplébánosból alig egy esztendje veszprémi püspökké kinevezett Mindszenty József volt. A Vatikán nem véletlenül ragaszkodott jelöltjéhez. Természetesen korántsem arról volt szó, hogy Mindszenty valamiféle rendkívüli papi vagy emberi érdemekkel rendelkezett, amelyek különösen alkalmassá tették az ország első főpapi tisztének betöltésére. Jellemzése, amelyben „indulatos természetéről", alantasainak „felsőbbséggel és túlságos szigorúsággal" való kezeléséről, valamint arról olvashatunk, hogy „senki sem szereti", sőt sokan „határozottan ellenszenvvel viseltetnek vele szemben",[74] hercegprímási elődjének tollából származik. Serédi e jellemzést nem másnak, mint Rotta nunciusnak és rajta keresztül a Vatikánnak készítette, miután a Vatikán a veszprémi püspökség betöltésére javasolt személyek helyett kifejezetten Mindszenty után érdeklődött. S bár Serédi végső konklúziójaként

[72] OL VKM I. üo. iratai. 6430/1945. – VKM május 31-i levele a külügyminiszterhez. (elp.)

[73] A Vatikánban Rotta nuncius és Verolino nunciaturai tanácsos – akik 1945 áprilisáig Budapesten működtek – továbbra is „magyar ügyekkel foglalkoztak, ugyanakkor a Vatikán továbbra is tűrte és érintkezést tartott fenn Luttor Ferenccel, a Sztójay-kormány, majd Szálasiék ügyvivőjével. *[Lásd Tóth László jelentése 1947. június 15-i római küldetéséről. Küm. Irattár. 258/1947. pol. res.]*

[74] Esztergomi Érseki Lt. 9369/1944. – Serédi olasz nyelvű levele Rotta nunciushoz 1943. december 23-án. (Fogalmazvány.) „Rossz természete van – írja 1948-ban egy hajdani paptársa is –, gőgös, merev, erőszakos ember. Mindenkivel, még velünk, paptársaival is folyton éreztette a hatalmat. Hányszor hallottam tőle: »Én méltóságos úr vagyok«." *[PI Arch. K/6/1–63.]*

leszögezte, hogy „Mindszenty kinevezése pedig veszedelmes lenne", mert – mint írja – „egyházmegyéje papsága valószínűleg elégedetlen lenne vele", Rotta nuncius nyomására a pápa mégis őt nevezte ki 1944 elején veszprémi püspöknek. Hercegprímási kinevezése is nagyrészt Rotta nuncius műve volt, aki úgy vélekedett, „hogyha kényszerülne elhagyni Magyarországot, akkor senki sem volna érdemesebb és hűségesebb, aki képviselhetné Rómát".[75] Feltehetően kinevezésében része volt az akkor még a Vatikánban tartózkodó Mindszenty-barát Luttor Ferencnek, a nyilas kormány vatikáni ügyvivőjének is.[76]

Mindszenty legfőbb érdeme a Vatikán előtt politikai hitvallása volt. Ennek történeti megalapozását XVIII. századi püspökelődjéről s egyben történelmi példaképéről, a hajlékony habsburgiánus és kegyetlen katolizátor Padányi Bíró Mártonról írott könyve tanúsítja.[77] Gyakorlatilag mindez pedig a Habsburg-restauráció érdekeinek hű kiszolgálásában mutatkozott. Különösen kitűnt ez a háború vége felé, amikor a fasizmus napja leáldozóban volt.[78] A leendő érsek használhatóságát csak fokozta, hogy összeütközve Szálasi veszprémi főispánjával, a nyilasok őrizetében is volt.[79]

Mindszentyt végül a Vatikán anélkül nevezte ki esztergomi érsekké és Magyarország hercegprímásává, hogy a demokra-

[75] *Boér Miklós:* Cardinal Mindszenty. London, 1949. 26. old.

[76] Erre vall Apor Gábor korábbi vatikáni magyar követ 1946. január 29-i levele is, amelyből arról olvashatunk, hogy Mindszenty – aki kinevezését követően a Vatikánban járt – Luttor által informálódott és kísértette magát. *[Lásd Küm. Irattár. 21/1946. eln. res.]*

[77] Lásd *Mindszenty Pehm József:* Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg 1934.

[78] Mindszenty önéletrajzában alapvetően legitimistának vallotta magát. 1943 végén és 1944 elején csendőrségi jelentések számolnak be a Mindszenty által űzött királypárti propagandáról. „Királyt akarok – királyért harcolunk..." stb. felírású íveket terjesztett aláírásra. *[1944. március 18-i csendőrségi jelentés. Lásd PI A. XXII. 531/1944/14.]*

[79] Az összeütközés a püspöki palota igénybevétele és a Mindszenty által felhalmozott kincstári holmi felderítése miatt történt. Ugyanakkor a nyilas hatóságok arról is tudtak, hogy Mindszenty a Habsburg-restauráció alapján képzeli el a jövőt. *[Lásd Mindszenty-bűnügy okmányai. Budapest 1949. 11–12. old.]*

tikus magyar kormány beleegyezését adta volna ehhez. A kormány eltekintett a tiltakozástól, mert se az egyházzal, se a Vatikánnal nem akarta kiélezni a helyzetet.[80]

Még jóformán meg se nyilatkozott Mindszenty az új tisztségében, máris remény csillant azok szemében, akik a restaurációt áhították. Ezek nyomban a restauráció bajnokát ünnepelték az új érsekben. Nem az ország első főpapját, hanem „az elmerülni készülő nemzet... kormányosát" üdvözli a fasiszta hangú cikkeiért vizsgálati fogságát töltő Nyisztor páter, azt a vezetőt – mint írja –, aki a nemzetet „szerencsés kézzel vezeti ki a biztos romlás veszélyéből".[81] „Magyarország hercegprímása az első zászlósúr" – szögezi le az egyik püspök, és bár belátja, hogy „régiesen hangzik ez a fogalom", mégis hiszi, hogy ez újra „kegyelemteljes valóság lesz".[82] Endrédy zirci apát – a korábbi 46 000 hold ciszercita birtok ura – szinte önfeledt pátosszal és reménykedéssel tekint Mindszentyre, midőn üdvözlésében azt kívánja, hogy „erős, biztos egyéniségének erejében sarjadjon elő... egy újabb tüneményes ciszercita álom: egy darab középkori Magyarország".[83] „Itt valóban emberfeletti erőre, eszközökre van szükség – írja Mihalovics prelátus, az Actio Catholica igazgatója –, hogy a lelki, szellemi, közjogi és közéleti status quo megőrizhető legyen." A Vatikán – folytatja – „ezért küldötte a Magyar Sion hegyére Mindszenty Józsefet", aki „a rendkívüli történelmi hivatás jogán és annak fölényes tudatával »destruit et aedificat« [rombol és épít], s a bomlásból is össze tudja szedni a megmaradt... erőket és új erőket tud támasztani".[84]

Mindszenty hiába próbált tetszelegni a meghurcolt „ellen-

[80] Lásd Magyar Nemzet, 1948. szeptember 19. Balogh István írása.

[81] Esztergomi Érseki Lt. 3678/1945. – Levél Mindszentyhez szeptember 29-én.

[82] A szombathelyi püspök 1945. október 11-i körlevele.

[83] Veszprémi Püspöki Lt. 4188/1948. ad 1945. – Levél Mindszentyhez 1945. szeptember 19-én.

[84] Egyházi Körirat, 1945 október. Mihalovics Zsigmond: „Ecce sacerdos Magnus". – Egyébként az egyházi személyek nagy részétől, valamint a jobboldali politikusoktól kapott üdvözlésekből egyaránt az előbbiekhez hasonló várakozás hangja csendül ki.

álló" mezében, az alól kezdettől kisötétlett padányi Bíró Márton csuhája. S ha a Habsburg-lojális padányi Bíró csak a protestantizmus üldözésében, Mindszenty demokráciaellenessége mellett Habsburg-restaurátori tevékenységében is anakronisztikus figurája volt korának.

Új tisztségét kezdettől politikai küldetésnek tekintette. Mindez programjából is kiderül, amelynek sarkalatos tétele, hogy ezúttal neki kell pótolni mindazokat a politikai tényezőket, amelyeket a felszabadulás és a demokratikus átalakulás elsodort az ország éléről. „Közjogi örvényben élünk... hiányzik nem egy alkotmányos tényezőnk – mondotta első prímási beszédében –, de az elődök helyén van már az országnak prímása... mint pontifex, mint hídverő, és több mint 900 év jogán az ország első zászlósura, a Ti érseketek, az ország prímása is ott lesz közjogi életünk helyreállításában és továbbvitelében."[85]

Az akkori miniszterelnök és nemzetgyűlési elnök gratulációjára mint „az ország első közjogi méltósága" válaszolt, aki országa „rendelkezésére áll".[86] S hogy ezt a felfogást általánossá kívánta tenni az egész papságra vonatkozóan, annak bizonyságára álljon itt a vezetése alatt lefolyt első püspökkari értekezleten elhangzott bejelentése, miszerint ugyan a „pasztorációt" állítja az egyház „programja előterébe", de nagy fontosságot tulajdonít „a közéletben való részvételnek is".[87]

Az a tény, hogy Mindszenty mind magának, mind az egyháznak közjogi, politikai szerepet szánt és igényelt, már önmagában szembenállást jelentett a népi demokratikus állam törvényességével. Mindszenty azonban tovább ment ennél. Programjában kifejtette, és több ízben utalt arra, hogy mint „közjogi" tényező miképpen szándékozik az általa „közjogi örvénynek" nevezett helyzetet áthidalni és az ország jövendőjét eligazítani. Abból indult ki – mint olvashatjuk az említett püspökkari értekezleten tartott „elöljáró beszédéből" –, hogy az új helyzet, a népi demokratikus rendszer olyan „lecsúszást" jelent, amely már tavaly óta (a nyilas rémuralom óta – *O. S.*) folytatódott lefelé".[88] Bár elítéli az „idegen gondolatvilágok utánzását", megoldásként a „nyugati demokrácia" példáját tartja követendőnek.[89] S hogy ennek történeti indoklása se hiányozzon, az ország „ezeréves misszióját" hangoztatja. „Nyugat békéjének, kultúrájának, gazdaságának" védelme nélkül nem „maradhatott" volna „az élet kapujában".[90] Nem kell hangsúlyozni, hogy e „misszió" valójában a szovjetellenesség és a nyugati imperialisták érdekvédelmének jelszava.[91]

A nyugati demokrácia ködös megfogalmazása ebben az esetben csak a nyilvánosságnak szólt. Jóllehet a nyilvánosság előtt is célozgatott arra, hogy az „alapok maradjanak azok, amelyeket a Szent Jobb vetett", s hogy a „szent Király olyan alapot vetett... amelyen és akin kívül nincs is más alap",[92] mégis a királyság középkori intézményének restaurációs programját csak szűkebb körben hangoztatta. Mint a zirci cisztercita apátnak írt leveléből kiderül, e programot – a címzettel egyetértve – „egy darab középkori Magyarország felépítésében" jelölte

[85] *Mindszenty József:* Igazság és szeretet. A Katolikus Főiskolák Baráti Körének kiadása. 1945–1946. 4. old. 1945. október 7-i beszéd.

[86] Veszprémi Püspöki Lt. 2311/1945. (október 13.)

[87] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. október 17.

[88] Veszprémi Püspöki Lt. 2367/1945. (október 13.) – Mindszenty körlevél-tervezete.

[89] *Mindszenty József:* Igazság és szeretet. 6. old. 1945. október 14-i beszéd. – Hogy ez a felfogás nála mennyire ellentmondásos, jól mutatják ugyanott elhangzott szavai, amelyekben az ország háborúba lépésének okát elsősorban „földrajzi helyzetünkben", a „történelmi balszerencsében" jelöli meg.

[90] Esztergomi Érseki Lt. 3390/1945. „Szent István nyomában".

[91] E „misszióról", az egyház és Mindszenty hivatásáról hasonlóképpen írtak a különböző nyugati és disszidens szerzők is. Egyebek mellett pl. *Gary MacEoin* „Der Kampf des Kommunismus gegen die Religion" *[Aschaffenburg 1952.]* című munkájában Magyarország nagy „védőbástya" tradícióira hivatkozva sajnálkozását fejezi ki afelett, hogy ezeknek vége szakadt a második világháború után, amikor a kommunizmus számukra is közvetlen veszély lett. *[9., 128. és 133. old.]* „Itt tombol a harc Közép-Európáért, a harc, amelyet nem dönt el atombomba" – írja *Kovách Aladár* A Mindszenty-per árnyékában című művében. *[Innsbruck 1949. 144. old.]*

[92] Veszprémi Püspöki Lt. 4188/1948. ad 1945.

meg.[93] Hogy ez már kezdettől fogva vezérlő szempontja volt cselekedeteinek, arra bizonyság önéletrajzi vallomása, amelyből megtudjuk, hogy „már a felszabadulástól kezdve" igyekezett „az ország belpolitikai életét a legitimista célkitűzéseknek megfelelően irányítani".[94]

Íme, a „közjogi" szerep igénylése, a rendszer tagadása így kerekedett egységes politikai akcióprogrammá az új prímásérsek kinevezésével. Mindszenty, aki a felszabadulás előtt csak egyik buzgó sáfárja volt a legitimizmus ügyének, most zászlaja, szimbóluma lett. Mindez nem személyi varázsából, hanem a hierarchiában elfoglalt magas pozíciójából eredt. Ez tette lehetővé, hogy reakciós nézetei az egyház vezető köreinek fő politikai programjává legyenek. Elvei átplántálását nem bízta a spontaneitásra, még a hierarchia áttételes közvetítésére sem. Céltudatosan törekedett arra, hogy mind a püspöki kar egyes tagjainak, mind a legfontosabb területeken működő papoknak közvetlen sugalmazója, az egyház egészének pedig – akár fegyelmi eszközök árán is – ellentmondást nem tűrő hangadója legyen. A prímási szék birtokában személyes tulajdonságai is alkalmassá tették Mindszentyt erre a szerepre.

A vezető pozícióból adódó lehetőségek felismerése már első prímási leveleiben tükröződik. E levelek egyik állandóan visszatérő motívuma, a „felsőbb akaratra" való hivatkozás – írja –, „amely előtt meghajolva vállalkoztam magas tisztem viselésére".[95] A másik pedig valamiféle „elhivatottság" hangoztatása, amelynek jogán kiosztja kinek-kinek – mindenekelőtt az egyes szerzetesrendeknek – a maga feladatát. „Támogassanak szent küzdelmemben" – hangzik az egri főkáptalannak írt levél. A bencésrend főapátjának meg így írt: „Kiterjed... rended munkája olyan térre is, ahol új méltóságomban is mellettem állhattok... gondolok itt iskolai működéstekre. Segítsetek ezentúl

[93] Veszprémi Püspöki Lt. 4188/1948. ad 1945.

[94] Mindszenty-bűnügy okmányai. 17. old.

[95] Veszprémi Püspöki Lt. 4188/1948. ad 1945. – A továbbiakban idézett, a prímási kinevezéssel kapcsolatos gratulációkra küldött válaszlevelek fogalmazványai e szám alatt találhatók.

még fokozottabban. Célomat csak úgy tudom elérni, ha szavaimnak visszhangja támad az ország minden katolikusának szívében." A zirci cisztercita apáthoz írt levelében pedig azon óhaját fejezi ki, hogy szeretné, ha a kapcsolata vele „országossá szélesedne", és valamennyien segítenék közös programjuk megvalósítását. „A mód és eszköz kezetekben van – írja. – Akié az ifjúság, azé a jövő. Eddig is ezt tettétek, ezentúl még fokozottabb mértékben kérem." Hasonló céllal mozgósítja a premontrei-rend szerzetestanári gárdáját, amikor „hithű, igaz fiatal magyarok" nevelését követeli tőlük, akiknek legfőbb erénye, hogy „hallgatnak Magyarország első főpapja szavára".

Mindszenty politikai céltudatossága nemcsak a papsággal kialakuló kapcsolatában tükröződött, hanem a nagybirtokosokhoz, a nagytőkésekhez való viszonyában is. Mindszenty, mint mágnes a vasat, vonzotta és szervezte maga köré a restauráció különböző híveit. A letűnt világnak jóformán egyetlen olyan jelentősebb figurája sem akadt, aki valamilyen módon ne kapcsolódott volna hozzá. „Magyarország új hercegprímásának szüksége van az ország legjobbjainak támogatására – írta báró Rubidó-Zichy Iván volt földbirtokosnak, a »legjobbak« egyikének. – Éppen ezért számítok rá, hogy találkozunk... Nagyméltóságod széles látóköre, sokoldalú tapasztalata olyan értékek, amelyeket országunk lábraállításában kamatoztatni kell a közeljövőben."[96] Veres János honvédelmi minisztert, a volt horthysta tisztet is a „jó magyarok" együttműködésére hívja fel, utalva arra, hogy kezében „igen nagy nemzetnevelő tényező van letéve". Herceg Esterházy Pál és báró Ullmann György, ifjú Pallavicini György gróf, Payr Hugó és más hasonlók sietve keresték fel az új prímást. Mindez hovatovább már annyira feltűnő lett, hogy az „Új Ember" című katolikus lap vállalkozott arra, hogy a közvélemény előtt eloszlassa a Mindszenty kapcsolatait illető jogos gyanút. „A kisgazda származású hercegprímás, aki mint főpásztor és lelkiatya mindenkit szeretettel fogad – hangzik a lap mentegető hangú közleménye –, ebből az ese-

[96] Veszprémi Püspöki Lt. 4188/1948. ad 1945. – Ugyanitt található a Veres Jánosnak küldött levél fogalmazványa is.

tenként jelentkező arisztokratákat és volt földbirtokosokat sem zárhatja ki."[97]

Az új prímás személye tehát nem a hivatalos egyháznak az államhoz való közeledését, hanem ahelyett az ellentétek fokozódását mozdította elő. Mindennek ellenére a kormányzat álláspontja nem változott. Továbbra is a békés viszony kialakításán fáradozott. Ez azonban nem valósulhatott meg, mert az egyházi vezetés ellenállása, ha átmenetileg is, de több esztendőn keresztül rányomta bélyegét az egész hierarchiára.

*

Nem nehéz ezek után elképzelni, hogy milyen irányzat jellemezte az újjászervezett társadalmi és politikai szervezeteket. „Katolikus egyesületeinkre nagy hivatás vár" – hangsúlyozta már a felszabadulás után az esztergomi káptalani helynök.[98] Az egyházi vezetésnek a klérus mellett ezek jelentették azt a szervezeti bázist, amelyen keresztül lehetőség nyílt a lakosság egy részének politikai befolyásolására. Önmagában a társadalmi szervezetek felhasználásában semmi új nincs. Csakhogy míg e szervezetek a felszabadulás előtt arra voltak hivatva, hogy járulékos kisegítői legyenek az ellenforradalmi rendszernek, most kifejezetten az lett a feladatuk, hogy az egyéb legális szervezkedési lehetőségek megcsappanásával egyik legfontosabb politikai fedezékül szolgáljanak a volt uralkodó osztályok restaurációs törekvéseihez.

A megnövekedett politikai feladatoknak megfelelően még a korábbinál is határozottabb politikai arculatot öltöttek e szervezetek. „A polgári társadalom nem mer kiállni" – mondta Strecke Ernő a Katolikus Népszövetség egyik megbeszélésén –, ezért a tömegek „irányítása", a „hangadás" most fokozottan a katolikus szervezetek feladata, tevékenységük ezért legyen „ki-

[97] Új Ember, 1946. február 10. – Illetékes egyházi hely nyilatkozata.

[98] Esztergomi Érseki Lt. 904/1945. – Levél a Katolikus Lányok Országos Szövetsége vezetőjéhez.

mondottan pártpolitikai" tevékenység.[99] Ugyanott Közi Horváth azt tervezte, hogy a Katolikus Népszövetséget „politikai előiskolává" kell átalakítani. Hasonló a helyzet a KALOT-nál is. A falusi ifjúsági tömegszervezetet vezetői politikai pártként, „katolikus pártként" ajánlják a demokratikus koalícióba.[100] Ugyanakkor mások, pl. a püspöki kar körei, a leventeifjúság szétbomlott kereteinek pótlását várják a KALOT-tól.[101] Az „Új Ember" pedig nyíltan megírja, hogy a „paraszti tömegek politikai megszervezését" tervezi.[102]

Ámde éppen azok a körülmények, amelyek fokozottan szükségessé tették, egyszersmind meg is nehezítették ezt az újjászervezkedést. Az új, demokratikus államban e szervezetek nélkülöztek minden „erkölcsi" és anyagi támogatást, és eltérően a korábbi gyakorlattól, egzisztenciális lehetőséget sem jelentett a hozzájuk való tartozás. Ugyanakkor, mivel programjuk és vezetésük nem szakított a múlttal, az új körülmények között egyre kevésbé gyakoroltak vonzó hatást a tömegekre. A régiek helyett általában „nem ildomos most ... másokat kineveznünk" – hangzik a püspöki kar állásfoglalása e szervezetek megújításának szóbakerültekor, és „tekintettel a fogságban levők érdemeire, a helyettesek megbízása mellett dönt".[103] Még a megérdemelten lecsukott Nyisztor Zoltán és Wünscher Frigyes helyett sem szabad másokat kinevezni – volt Mihalovics Zsigmond véleménye, mert ez azt a látszatot keltené, hogy még az Actio Catholica is „elejtette őket".[104]

E szervezeteknek viszont előnyükre vált, hogy döntő részben megőrizték tevékenységük folytonosságát, és korábbi kere-

[99] Esztergomi Érseki Lt. 799/1945. – Strecke Ernő feljegyzése a Népszövetség május 28-i megbeszéléséről.

[100] Új Ember, 1946. július 28.

[101] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1945. október 17.

[102] Esztergomi Érseki Lt. 3426/1945. (október 27.) „Új Ember" ankéttervezete.

[103] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. október 17.

[104] Esztergomi Érseki Lt. 3679/1945. – Levél október 29-én a hercegprímáshoz.

teiket átmentették a felszabadulás utánra. Az „Actio Catholica – írta Mihalovics – új szervezeteket éppen azért nem létesített, mert meglevő, jól működő szervezeteket talált".[105] Miután a demokratikus kormány feloszlatta ezek közül a legveszélyesebbeket, nem folyt kellő harc a megmaradtak eszméi, politikai és szervezeti befolyásának visszaszorításáért. Ugyanakkor pedig a dolgozó tömegeknek a háború és az infláció folytán átmenetileg leromlott szociális helyzete kedvezett ezek befolyásának megerősödéséhez. Míg a demokratikus erők éppen a nehéz szociális és gazdasági helyzet megváltoztatására, az újjáépítésre mozgósították erejüket, addig e tömegszervezetek a „fennálló elkeseredettség felhasználásával" indítottak offenzívát a „közvélemény" „gyors és katolikus" megszervezésére. „A közelkeseredés hajtószíján keresztül kapcsoljuk össze az erő- és munkagépet – mondotta Czettler Jenő. – Fontos azonban, hogy mikor. Sem túl korán, sem túl későn."[106]

A legnagyobb figyelmet az ifjúság körében végzett munkára fordították. Az elemi iskolások körében a Szívgárda; a középiskolásoknak a kongregáció és a Katolikus Diákszövetség; egyetemeken, főiskolákon az Emericana és a MEFHOSZ; a városi iskolán kívüli ifjúság táborában a KIOE és a KLOSZ, vidéken pedig a KALOT és a KALÁSZ tevékenykedtek.[107] Ezek – eltekintve néhány helyi szervezet feloszlatásától – állami jóváhagyással működtek. Az egyik püspök bátorításul még azt a félrevezető kijelentést is megkockáztatta a KALOT-ról és a KALÁSZ-ról, hogy jóváhagyásuk nemcsak működésük engedélyezését jelenti, de „elismerése annak a küzdelemnek, amelyet

[105] Egri Érseki Lt. 467/1945. – Levél április 7-én az egri érsekhez.

[106] Esztergomi Érseki Lt. 799/1945. – Strecke Ernő feljegyzése a Katolikus Népszövetség május 28-i megbeszéléséről.

[107] MEFHOSZ = Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége.
KIOE = Katolikus Ifjak Országos Egyesülete.
KLOSZ = Katolikus Leányok Országos Szövetsége.
KALOT = Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Tanácsa.
KALÁSZ = Katolikus Agrárifjúsági Lányszövetség.

magyarságunkért folytattak a múltban".[108] Különösen a KALÁSZ tevékenységével volt elégedett az Actio Catholica igazgatója, amely „intenzíven folytatja működését". A KLOSZ-ról is azt írja, hogy „Budapesten és vidéken is . . . egész szépen és eredményesen dolgozik... A KIOE részéről is mozgás tapasztalható".[109] Általában az egyház reakciós vezetői megelégedéssel nyugtázták az eredményeket. Az egyik püspökkari értekezlet jegyzőkönyvében olvashatjuk: az „ifjúság összefogására és felrázására" vonatkozó javaslatot a püspöki kar „a jól sikerült ifjúsági nappal elintézettnek veszi".[110]

A felnőttek szervezésére is jóval nagyobb súlyt helyeztek, mint korábban. Kifejezetten kötelezővé tették, „hogy minden plébánián legyen valamilyen vallásos egyesület a férfiak számára".[111] A nem nagy népszerűségnek örvendő Katolikus Népszövetség bevallottan, a „vallásos egyesületek" viszont burkoltan szolgálták az egyház reakciós vezetőinek politikai befolyását. Ilyenek voltak a Mária-kongregációk, a Jézus Szíve-szövetségek és különösen a Credo elnevezésű férfiszervezet. Ez utóbbit elsősorban parasztok, munkások számára, vagy ahogy ők mondták, „a kisebb lelkiigényű tömegek megmozgatására" szorgalmazták.[112] A régiek mellett volt azonban egy új szervezetük, amelyet az Actio Catholica vezetőségének többszöri szorgalmazására hoztak létre, a Katolikus Szülők Országos Szövetsége.[113] E szervezet – mint az Actio Catholica javaslatából kitűnik – arra volt hivatva, hogy az egyes pártokban, valamint a külön-

[108] A szombathelyi püspök 1945. évi pünkösdi körlevele.

[109] Esztergomi Érseki Lt. 1617/1945. – Jelentés június 22-én Esztergomnak.

[110] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. október 17. – Itt minden bizonnyal arról a katolikus ifjúsági összejövetelről van szó, amelyet október 14-én szerveztek, abból az alkalomból, hogy Mindszenty a Bazilikában „szózatot" intézett az ifjúsághoz.

[111] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. október 17.

[112] Ugyanott.

[113] Ugyanott. – Az értekezlet az Actio Catholica tervezete alapján „a szülők szövetségének helyenként és iskolánként való megszervezése mellett dönt".

böző közoktatásügyi fórumokon képviselje az egyház reakciós vezetőinek álláspontját, és a tömegek között agitációt fejtsen ki az egyházi iskolák anyagi és politikai érdekvédelmére.[114] Különösen az „általában könnyebben megnyerhető" nőket, anyákat akarták bevonni, de azokat is szívesen bekapcsolták e munkába, akiknek nem volt iskolába járó gyermekük.[115]

A reakciós egyházi vezetés tömegbefolyását nehéz lenne számszerű pontossággal meghatározni. Többnyire e szervezeteknek nem volt nyilvántartott és igazolt tagsága, kereteik is elég lazák voltak. Mindezek felett és mellett jelentkezett még az Actio Catholica, amely valamennyi között a legellenőrizhetetlenebb volt. Jóllehet azt vallotta magáról – Mindszenty szavaival –, hogy „nem egyesület, hanem az egyház szervezetének egyik alakja", s „azáltal, hogy valaki katolikus ... az Actio Catholicához is hozzátartozik", mégis, börtönbüntetésre ítélt politikusokkal elnökségében s olyan igazgatóval az élén, mint Mihalovics Zsigmond prelátus, állandóan a tömegszervezetek létrehozásánál bábáskodott és irányította azokat. Mi több – mint Mindszenty szavaiból tudjuk –, saját keretében is „legénycsoportokat", „leánycsoportokat" stb. szervezett.[116]

E szervezetek nehéz ellenőrizhetősége dacára bizonyos azonban, hogy politikai befolyásuk, ha átmenetileg még jelentősnek is látszott, csökkenő irányzatot mutatott. Legerősebb pozíciókkal a diákifjúság (egyházi iskolákban szervezési monopóliummal!) és a nők, főleg a falusi asszonyok, lányok körében rendelkeztek. Szervezeti befolyásuk az ipari munkások között úgyszólván a minimálisra csökkent. S hogy a parasztság férfitömegei is ocsúdtak, azt bizonyítja, hogy „a kisebb lelkiigényű tömegek megmozgatására" szánt Credo-egyesületet nem sikerült általánossá tenni.[117] A KALOT sem fejlődött kezdettől a kívánt ütemben és irányban. Az elégedetlenségre egyebek mellett az is okot szolgáltatott, hogy a KALOT-ban nemcsak a reakció legszélsőségesebb árnyalatai voltak fellelhetők, de szórványosan már olyan hangok is hallatszottak, amelyek szerint lehetséges az együttműködés a demokratikus szervezetekkel.[118]

E tömegszervezetek irányításában a reakciós világnézeti és politikai propaganda szervezésében szerephez jutott az újjáéledő katolikus sajtó is. Ezen a területen mégis már kezdettől és közvetlenül érződött az állami patronálás hiánya, az egyház gazdagságának megcsappanása és a demokratikus sajtó nagyobb vonzása. Több lappal, így a Bozsik-féle „Magyar Néplap"-pal, a szegedi „Hitvallás"-sal és a – Sík Sándornak felkínált, de visszautasított – „Kereszt"-tel hiába próbálkoztak. Jóllehet a püspöki kar nem maradt adós a rossz emlékű Katolikus Sajtóvállalat érdemeinek elismerésével, nem koronázta siker újbóli megszervezésére irányuló kísérleteit. Végül meg kellett elégedniük azzal, hogy két belső lapjuk („Magyar Kurír", „Egyházi Körirat") mellett 1945 májusától, illetve augusztusától két kifejezetten politikai hetilapot („A Szív", „Új Ember") megjelentettek.

*

Mi volt a helyzet a katolikus párt újjászervezése vonalán? Joggal vethető fel a kérdés annál is inkább, mert hisz ismeretes, hogy a fasizmus bukása után Európa több országában is feléledtek, újjáalakultak a különböző keresztény „néppártok". Mellőztetésüket, mely a fasiszta diktatúra egypártrendszerében osz-

[114] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 714/1945. – Mihalovics Zsigmond május 25-i javaslata.

[115] Veszprémi Püspöki Lt. 4082/1945. (augusztus 1.) – A kalocsai érsek Actio Catholicához küldött levelének másolata.

[116] A veszprémi püspök 1945. szeptember 25-i körlevele.

[117] Az Egyházi Körirat egyik, 1946 elejei (február–márciusi) számában újra olvashatjuk az 1945 őszi utasítást arról, hogy „alapítsuk meg az elrendelt férfi-egyesületeket. Ha pedig már megvan, öntsünk bele életet, mert enélkül csak az egyesületek száma nő, kézzelfogható eredmény nélkül."

[118] Ez a tendencia a továbbiakban csak erősödik. Az együttműködési készségre lásd az egyik helyi KALOT-szervezet megnyilatkozását, miszerint „ha a demokratikus pártok tudnak együttműködni ..., miért ne tudna a MADISZ és a KALOT egy cél érdekében haladni". *[Kis Újság, 1945. június 29. „A MADISZ és a KALOT".]*

tályrészük volt, most kihasználták. Egyes országokban, elsősorban Francia- és Olaszországban a katolikus pártok antifasiszta megnyilvánulásai után joggal élt a tömegek, mindenekelőtt a katolikus középrétegek körében az az illúzió, hogy e pártok a demokratikus kibontakozás letéteményesei. Nem kétséges, befolyásuk gyors növekedésének, a hitélet háború alatti elmélyülésével együtt, ez volt a legfontosabb oka. (A fasizmus bukását követő esztendők azt mutatták, hogy e pártok nem feleltek meg a velük kapcsolatos várakozásnak, egyre inkább eltávolodtak háború alatti ígéretes magatartásuktól, a tőkés gazdasági és politikai rendszer status quója mellett szálltak síkra.)

Magyarországon is hasonló újjáélesztési törekvéseknek lehettünk tanúi már a háború utolsó éveiben. Közvetlenül a felszabadulás után is több oldalról szorgalmazták a katolikus Néppárt talpraállítását.

Hangadó egyházi személyek azon az állásponton voltak, hogy Magyarországon is szükség van egy ilyen katolikus pártra. „Róma nem kifogásolja a katolikus pártok működését... – írta Lepold Antal kanonok tájékoztató jelentésében –, erőhöz jutottak a kommunista pártok is. Kívánatosnak látszik, hogy... a nem kommunista pártok mellett egy kifejezetten katolikus párt álljon, mert a... keresztény elveket – sajnos – ma már csak a katolikusok magyarázzák és képviselik ortodoxe. Azért Anglia és Amerika... szimpátiával nézik a katolikusok beállását a politikába."[119] Maga a püspöki kar is fellépett egy katolikus politikai párt szervezése érdekében. Elsősorban ezen keresztül számíthatott arra, hogy közvetlenebb befolyást gyakoroljon a pártok politikai küzdelmére, különösen pedig a törvényhozásra.[120]

Valójában egy ilyen párt fel is bukkant már 1945 kora tavaszán Keresztény Demokrata Néppárt néven. Csakhogy ez nem volt más, mint a kompromittált ellenforradalmi keresztény

[119] Esztergomi Érseki Lt. 3567/1945. – Lepold tájékoztató jelentése Esztergomnak. (1945 nyarán.)

[120] Veszprémi Püspöki Lt. 4150/1945. – A püspöki kar május 27-i levele a miniszterelnökhöz.

párt többszörösen nevet változtató utóda. És jóllehet, újjáéledését jelző „debreceni kiáltványából"[121] már kimaradt a Habsburg-jogfolytonosságra vonatkozó passzus, valamint hírhedt nacionalizmusa és demokráciaellenessége is lehalkult, mégis a párt alapjában a régi maradt. Ezen még az sem változtatott, hogy „szociális" és „demokratikus" követeléseket is tartalmazott a kiáltvány. E követelések az adott lehetőségektől elvonatkoztatott szociális frázisok voltak; egyszersmind a szabadságjogok megkötés nélkül mindenkinek való juttatását és a „mindenfajta elnyomó osztályuralom elleni" harc napirendre tűzését tartalmazták. A kiáltvány Néppártot idéző szelleme még inkább kifejezésre jut a földreformról, a közoktatásügyről vallott, a reakciós magas klérusához hasonló nézeteiben.

A párt megújulása valójában nem történt meg. Nem szakított régi vezető gárdájával. Élén Pálffy József gróf állt, aki legitimista beállítottságával teljesen megfelelt a reakciós egyházi vezető köröknek. Pártjában elsősorban azok a személyek kerültek előtérbe (pl. Közi Horváth és mások), akik erősen kompromittálták magukat az ellenforradalmi rendszerben és a háború idején.[122]

Nem véletlen tehát, hogy a Keresztény Demokrata Néppárttól megvonták a demokratikus közéletbe való belépőt. De a lehetőség adva volt, hogy múltjának és az új helyzetnek következtetéseit levonja programjában, vezetésében megújulva részt vegyen a demokratikus építés nagy munkájában.

A Keresztény Demokrata Néppárt egyes vezetőiben – akár őszinteségből, akár taktikai meggondolásokból – mutatkozott is erre hajlandóság. Ezek Barankovics Istvánhoz, a Pálffy-féle irányzat ellenpólusához csoportosultak. Barankovics maga is egyes egyházi vezetőknek köszönhette karrierjét, s bár lekötelezettnek érezte magát, mégis bizonyos kritikával tekintette az

[121] A Keresztény Demokrata Néppárt debreceni kiáltványa. Országos Széchenyi Könyvtár. Aprónyomtatványtár. 1945.

[122] Ezt az egyházra nézve is ártalmas helyzetet tette kritika tárgyává Szekfű Gyula, többi között a kalocsai érseknek írt április 10-i levelében. *[Lásd Kalocsai Érseki Lt. 990/1945.]*

egyház reakciós vezetőinek politikai tevékenységét. Államideálja, amely külpolitikai orientációját is megszabta, a nyugati burzsoá demokrácia volt, az egyház és vallás dolgaiban pedig a nyugati „neokatolicizmushoz” közelállónak vallotta magát.[123] Programja tehát, amely nem az adott magyar történeti viszonyokra épült, alapvetően irreális és reakciós volt. Mégis Barankovics és körének kísérletei – amelyek kezdetben olyan személyiségeknél is rokonszenvre és támogatásra találtak, mint Szekfű Gyula – bizonyos előrelépést jelentettek a Pálffy-féle, még reakciósabb pártvezetéssel szemben.

1945 nyarán a párton belül zajló vitákban Barankovicsék olyan állásfoglalásokban különültek el a Pálffy-féle vezetéstől, mint az előd-párttól való elhatárolódás; az ellenforradalom időszakában kompromittált vezetők háttérbe szorítása; bizonyos mérsékelt szociális program és némi lojalitás a népi demokráciával, külpolitikailag pedig a Szovjetunióval szemben.[124] Mindez elengedhetetlen feltétele volt annak, hogy helyük legyen a magyar politikai életben, s hogy valamelyes tömegbefolyásra tehessenek szert. Közvetlen céljuk az volt, hogy Pálffyéktól átvegyék az ismételten újjáalakuló párt vezetését. Ez azonban nem ment könnyen. Mindszenty és más reakciós egyházi vezetők, nem ismervén fel a végső soron saját befolyásuk megerősítésének érdekében álló engedmények szükségességét, mindenekelőtt a reakciósabb Pálffy-féle vezetést támogatták. Mi több, kifejezetten arra készülődtek, hogy a párt majd ez utóbbi vezetésével és programjával indul a várható választásokon. A Katolikus Népszövetség említett megbeszélésén nemcsak a jelenlevő Pálffy, de mások is ilyen értelemben sürgették a „tö-

[123] Példaként szívesen hivatkoztak a nyugati keresztény pártokra és a „haladó” katolikusokra. Ezek, szerintük, szerencsésen képviselik a kelet és nyugat közötti „hidat”, valamint a „kereszténység és szocializmus szintézisét”. Boér Miklós is ilyenekhez hasonlítja az irányzatot. *[Id. mű, 70–71. old.]* Erre vall a Barankovics szerkesztette „Hazánk” első számának *[1945. október 18.]* több programadó cikke is.

[124] Erre nemcsak az 1945 szeptemberi Barankovics-program utal, hanem egyebek mellett egy későbbi (valószínűleg Mindszentytől származó), a püspöki karnak készült bizalmas feljegyzés is a pártról. *[Lásd Esztergomi Érseki Lt. 4910/1948.]*

megek előkészítését”.[125] Egyik felszólaló, Lutter Alajos legfontosabb feladatnak tekintette a „Demokrata Néppárt választására előkészíteni a tömegeket”. Más alkalommal is arról kapunk hírt, hogy „Pálffyék minden körülmények között indulni akarnak”, és ezért a Stephaneum elnevezésű egyházi nyomda már „nyomja a Demokrata Néppárt plakátjait és röpcéduláit”.[126] Augusztusban Kovrig Béla közvetítésével maga Mindszenty is közölte Pálffyval, hogy őt óhajtja látni az induló párt élén.[127]

Nyár végére már teljes kettészakadás előtt állt a párt. Mindszenty, hogy a helyzetet mentse, a Pálffynál posszíbilisabb, jobboldali kisgazda-képviselővel, Sulyok Dezsővel szerette volna betölteni a pártelnöki tisztséget. Sulyok azonban nem vállalta a megbízatást.[128] A szervezeti kettészakadás végül is azzal következett be, hogy az Országos Nemzeti Bizottság a választáshoz külön-külön engedélyt kérő két keresztény demokrata párti frakció közül Barankovicséknak adta meg az engedélyt.[129] Barankovics nem habozott, néhány nap múlva meghirdette pártjának választási programját, amely a burzsoá demokrácia javára eltolódott erőviszonyokat mutatta a párton belül.[130]

Az új párt programja már elhatárolta magát a múlttól. „A Néppártnak nincsen múltja” – olvashatjuk e programból, és tagadja, hogy „az álkeresztény kurzuspolitika késői mohikánjai” volnának. „Az álkeresztény politika örökségét magunktól nyíltan elutasítjuk.” Ezt kívánta a párt aláhúzni azzal is, hogy elnevezéséből elhagyta a „keresztény” jelzőt, és a „Demokrata Néppárt” nevet vette fel. A politikai restauráció szélsőséges híveitől elhatárolódván, azokhoz a hajdani katolikus politikusokhoz vallja

[125] Esztergomi Érseki Lt. 799/1945. – Strecke Ernő feljegyzése.

[126] Esztergomi Érseki Lt. 1617/1945. – Mihalovics június 22-i jelentése.

[127] Lásd Veszprémi Püspöki Lt. 1511/1945. (augusztus 12.) – Pálffy és Mindszenty levélváltása.

[128] Lásd Kis Újság, 1945. szeptember 15.

[129] Lásd Szabad Nép, 1945. szeptember 19.

[130] Lásd *Barankovics István:* Programbeszéd a Demokrata Néppárt 1945. szeptember 25-i értekezletén.

magát közelállónak (Giesswein, Grieger), akik – szerinte – a „szociális" gondolatot képviselték.

Persze a párt programjával kapcsolatban nem szabad szem elől téveszteni, hogy ez választási program volt, és 1945 szeptemberében a népi demokratikus Magyarországon nem lehetett bármilyen programmal részt venni a választási harcban. De az új vezetés a Pálffy-szárnyat és az egyház reakciós vezetőit sem hagyta teljesen cserben. Bár óvatos formában, de elődjéhez hasonlóan mindenkinek követeli a demokráciát, s az egyházi nagyjavadalmasok kártalanításában is a magas klérus álláspontját teszi magáévé.

A Demokrata Néppárt tehát törvényes lehetőségekkel és keretekkel, programmal rendelkezett az 1945 őszi választások előestéjén. E nagy felkészülés azonban mégis megtört. A Demokrata Néppárt nem indult önálló pártként a választásokon. Ennek döntő oka a szervezett tömegek hiánya volt.[131] Barankovics hiába szakított elődjével, a vétkes múlt súlyosan kompromittálta a pártot, s az nem válhatott rokonszenvessé a tömegek előtt. A Demokrata Néppárt a Kisgazdapárt oldalán vett részt a választásokon.

4. AZ EGYHÁZ REAKCIÓS ERŐINEK NÉPIDEMOKRÁCIA-ELLENES TÁMADÁSA A JOBBOLDALI BLOKK OLDALÁN. A DEMOKRATIKUS ERŐK ELLENTÁMADÁSA

A reakciós erők szerveződése 1945 nyarán a koalíción belül zajlott le. A volt uralkodó osztályok, miután nyílt politikai szervezeteik alapjában megszűntek, csak a koalíciós keretek között vonultathatták fel erőiket. Mindennek lehetősége annál inkább fennállott, mivel a koalíció jobbszárnyát képező kisgazdapárti reakciós erők is hasonló taktikát követtek. Azok is, ezek is a kommunisták elszigetelését, az országnak burzsoá fejlődés útjára való visszavetését akarták. Így történt, hogy a Kisgazdapárt nemcsak a koalíción belüli jobboldal, de az egész reakció gyűjtőpártja lett.

A Kisgazdapárt nemcsak azért volt e szerepre alkalmas, mert tagja volt a koalíciónak, hanem a párt múltjával kapcsolatos adottságok is elősegítették ezt. Miként más agrárfejlődésben elmaradott kelet-európai országokban a különböző parasztpártok, úgy nálunk a Kisgazdapárt a múltban bizonyos látszatellenzékieskedésével haladó pártként tűnt fel a tömegek egy része előtt. Éppen ezért – elsősorban a parasztság soraiban – jelentős támogatásra talált, amely még csak gyarapodott azzal, hogy a földreform során a föld hajdani nincstelenjei gazdák, „kisgazdák" lettek. Míg a Néppárt reakciós múltja részbeni felszámolása ellenére sem számíthatott jelentősebb támogatásra a tömegek körében, addig érdekes módon a Kisgazdapárt bizonyos reakciós, klerikális színezetet öltve szándékozott tovább mélyíteni tömegbefolyását, s elnyerni olyanok szavazatát is, akik különben nem szavaztak volna rá. Ilyenformán a reakció Magyarországon – mint Kelet-Európa más országaiban is – egy parasztpárt típusú burzsoá párttól, a Kisgazdapárttól remélte, hogy a polgári restauráció tömegpártja lesz.

A Kisgazdapártot támogatta az egyház is. Ezt elősegítették korábbi kapcsolataik. Varga Béla pl., mint legitimista pap, már kezdettől élvezte a reakciós egyházi vezetők bizalmát.[132] Sulyok Dezső ugyancsak már a felszabadulás előtt lekötelezettje lett Mindszentynek.[133] A felszabadulás után egyik is, másik is több-

[131] Ennek beismeréséről lásd Barankovics István egyik, 1947-es választási beszédét. *[Hazánk, 1947. augusztus 17.]*, vagy Eckhardt Sándor parlamenti felszólalását. *[Nemzetgyűlési Napló, 1946. január 30.]*

[132] Az 1939-es országgyűlési választásokon mint a Kisgazdapárt alelnöke lépett fel. A legitimista Sigray Antal gróf és Eckhardt Tibor arra hivatkozva, hogy Varga Béla „megbízható hithű legitimista", és hogy a „királyi családnak is teljes bizalmát bírja" – kértek engedélyt fellépéséhez a felsőbb egyházi hatóságoktól. *[Lásd Esztergomi Érseki Lt. 4270/1939. – Levelek a hercegprímáshoz.]*

[133] Amikor angol–amerikai orientációjáért Sulyok szembekerült a fasiszta hatóságokkal, Mindszenty segítséget nyújtott neki. Hasonló helyzetben segített Varga Bélán is. *[Lásd Fábián Béla: Cardinal Mindszenty. New York 1949. 83–88. old.]*

ször tett szolgálatot a prímásérseknek.[134] E kapcsolatok, különösen a választási előkészületek időszakában, külsőségekben is megnyilvánultak. A királyság intézménye és az imperialisták mellett demonstráló Szent Jobb ünnepségeken pl. három helyen szerepelt a Kisgazdapárt küldöttsége, a körmenet soraiban meg szinte tüntetőleg, teljes számban jelen volt a párt nagyválasztmánya is.

A Kisgazdapárt lapja több kérdésben, így a házassági törvény módosításával kapcsolatban is az egyházi álláspontot támogatta.[135] Mindszenty hercegprímási kinevezésekor pedig valóságos dicshimnuszt zengett, ünnepelvén benne „a Pázmányoknak, Fráter Györgyöknek, Tomoryaknak egyenes leszármazottját".[136] Az újdonsült hercegprímás a Kisgazdapárt ifjúsági szervezete, a Független Ifjúsági Szövetség lapjának indulását külön, a lap számára készített „üzenetben" üdvözölte.[137] A Kisgazdapárt e gesztusokkal a tulajdonuk mellett vallásukat, egyházukat is „féltő" hívekben szeretett volna bizalmat kelteni, és ezáltal támogatásukat, szavazatukat megnyerni a választásokon.

Az egyház reakciós vezetői számítottak arra, hogy a leendő választások többségi pártja a Kisgazdapárt lesz. Győzelmétől azt várták, hogy sikerül elszigetelni a Kommunista Pártot, és a restauráció számára teljesen új kilátások nyílnak. A távolabbi jövőt illetően több kérdésben (restauráció mértéke, az államforma, külön katolikus párt létrehozása stb.) eltérő elképzeléseik voltak nemcsak a Kisgazdapárt demokratikus elemeitől, de a párt jobboldali vezetőitől is. Éppen ezért, bármily kedvezően alakultak kapcsolataik, bizonyos bizalmatlanság mindenkor maradt bennük e számukra túlságosan „demokratikus színezetű" párttal szemben. De a reakció egységfrontját most nem akarták megbontani, félretették a bizalmatlanságot, a programjuk különbözőségéből fakadó nézeteltéréseket, s taktikai meggondolásokból átmenetileg alárendelték a reakció közös érdekeinek, a Kisgazdapárt választási győzelmének. Ez a taktikai szempont játszott közre elsősorban abban is, hogy a Néppárt ne induljon külön a választásokon.

A Mindszenty bizalmasaihoz tartozó Baranyai Jusztin teológiai tanár már korábban ezen az állásponton volt. Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica igazgatója szintén a reakciós erők egységes fellépését szorgalmazta. „Eljött az idő – írja Esztergomba küldött levelében –, hogy valamelyik párttal, nevezetesen a Kisgazdapárttal minél hamarabb megegyezést létesítsen a katolikus oldal. Nemcsak program tekintetében, hanem személyi szempontból is."[138] Egy, a püspöki kar számára Lepold Antal kanonok által készített politikai tájékoztató „helyzetjelentés" szerint szintén csak arról lehet szó, hogy a Néppárt „néhány párthívét a kisgazda listán behozza".[139] Sulyok Dezső is, amikor Mindszenty tárgyalásokat folytatott vele a Néppárt elnöki tisztének betöltéséről, szintén azon a véleményen volt, hogy nem tartja „időszerűnek a Demokrata Néppárt mostani szervezkedését, mert jelenleg az csak a polgári arcvonal egységét bontja meg". „A polgári egységet – hangsúlyozta Sulyok – feltétlenül elébehelyezem a gyors szervezkedésnek, és éppen ezért kértem a püspök urat, engedjen érvelésemnek, és tekintse a kérdést olyannak, mint ami most nem időszerű." Mindszenty elfogadta Sulyok érvelését: „Tudomásul vette ezt, és egyszersmind azt is kijelentette, hogy nem tesz további lépéseket a párt megalapítására."[140]

[134] Már korábban szó esett arról, hogy Varga Béla a földreform kijátszásában hogyan segített Mindszentynek. Ugyanakkor informálta Mindszentyt bizonyos politikai természetű dolgokról. Egyik 1945 nyári levelében a kormányváltozás kilátásairól írva ígéri, hogy lemegy Veszprémbe „pár órára megbeszélni a teendőket". *[Lásd Veszprémi Püspöki Lt. 4066/1945. (augusztus 1.)]*

[135] Lásd Kis Újság, 1945. augusztus 29. Vezércikk.

[136] Kis Újság, 1945. szeptember 21. „Új prímás".

[137] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 3360/1945. – Mindszenty válaszlevele a Független Ifjúsági Szövetség október 5-i kérésére.

[138] Esztergomi Érseki Lt. 1617/1945. – Mihalovics Zsigmond június 22-i jelentése.

[139] Esztergomi Érseki Lt. 3567/1945. (november 6.) – Lepold Antal helyzetjelentése.

[140] Kis Újság, 1945. szeptember 15. – Amint a Fehér Könyvből *[Budapest 1947. 17. old.]* kiderül, más kisgazdapárti vezetők is arra igyekeztek rávenni Mindszentyt, hogy mondjon le a külön katolikus párt létesítéséről.

Egyedül a Néppárt Pálffy-féle frakciója nem követte Barankovicsékat. Mint Pálffy Mindszentynek írt leveléből kiderül, nem látták be a Kisgazdapárt támogatásának taktikai jelentőségét, túl demokratikusnak tartották e pártot, és a tömegekkel, különösen a demokratikus tömegekkel nem rendelkező Polgári Demokrata Párttal kötöttek választási megállapodást. Ez azonban – hangsúlyozta Pálffy – „egy ad hoc politikai kompromisszum", amely csupán a választásokra szól.[141]

Mint ismeretes, maga Mindszenty is megírta önéletrajzi vallomásában, hogy az 1945 őszi választások előtt úgy döntött, „hogy az adott politikai viszonyok között a legitimistákat a Független Kisgazdapárton keresztül kell bevinni a nemzetgyűlésbe". Varga Béla segítségével a Kisgazdapárt listáján jelölték a „megbízható legitimistákat".[142] A Kisgazdapárt általában nem volt kényes jelöltjeire. Egyedül az volt a döntő számára, hogy minél több olyan „bátor szónok" legyen képviselői között, „akik – mint írta egyik vezetője Esztergomba – gátlói lesznek majd minden olyan törekvésnek, amely nem egyeztethető össze a pártunk által erőteljesen képviselt polgári gondolattal."[143] „A törvényhatóságba – olvashatjuk a fővárosi választások előtt egy képviselőjelölt leveléből – a párt (ti. a Kisgazdapárt) hajlandó több katolikus papot is még beküldeni."[144]

Így a Néppárt jelöltjei, valamint az önálló induláshoz engedéllyel nem rendelkező Slachta-féle Keresztény Női Tábor jelöltjei mellett közel 20 papi személy indult kisgazdapárti listán a választásokon. Mindez annál feltűnőbb volt, mert a papok egész sorának adtak engedélyt arra, hogy kisgazdapárti listán fellépjenek, ugyanakkor úgy határoztak, hogy „csendben kitilt-

[141] Esztergomi Érseki Lt. 3391/1945. – Pálffy október 22-i levele Esztergomba.

[142] A Mindszenty-bűnügy okmányai. 17–18. old. – Varga Béla papok között végzett ez irányú kortestevékenységéről lásd felhívása „oltártestvéreihez". *[PI Arch. B/5/8–1.]*

[143] Esztergomi Érseki Lt. 2575/1945. – Egy kerületi elnök szeptemberi levele Esztergomba.

[144] Esztergomi Érseki Lt. 3567/1945. – R. K. plébános szeptember 13-i levele Esztergomba.

ják" őket „nemcsak a MADISZ-ból, hanem a Szociáldemokrata, Kommunista és Parasztpártból is".[145]

A Kisgazdapárt buzgó személyi támogatása azonban nem szólt örök időre. Ennek bizonyságául hadd idézzük a Lepold kanonoktól származó tájékoztató jelentést. Eszerint, ha a baloldali pártok „visszavonulnak" és a szovjet hadsereg kivonul, „akkor... a Kisgazdapártban megoszlás következik be, és a most hozzácsatlakozott jobb elemek katolikus része alkalmas lesz egy új párt alakítására, amely a Néppárt lehet".[146] Mindszentynek e kérdésben elfoglalt hasonló álláspontja még a nyilvánosságnak is tudomására jutott. Sulyok Dezső ugyanis, aki a választások előtt tárgyalt Mindszentyvel az önálló katolikus pártról, közétette pártja lapjában, hogy bár Mindszenty egyelőre lemondott a külön párt megalakításáról, de a „választások után az új helyzet mérlegelésével" újra „visszatér" erre.[147]

A Kisgazdapártban fellépő „jobb elemek" maguk is ezzel a titkos szándékkal vállaltak szerepet. Az esztergomi káptalani helytartó egyik leveléből olvashatjuk, hogy Groh József főegyházmegyei jogtanácsos „annak határozott és félreérthetetlen kijelentése mellett" vállalt tisztséget a Kisgazdapártban, hogy „ezt a szerepét, ha a keresztény és a nemzeti politikai szervezkedés a jövőben lehetővé válik, tovább betölteni nem szándékozik, és politikai téren régi politikai múltjához hű tevékenységet kíván kifejteni".[148] Egyszóval az egyház reakciós vezetői arra számítottak, hogy miután a Kisgazdapárt jobbszárnya körül kialakult reakciós blokk a választásokon győzelemre jut, és a megváltozott politikai heyzetben sorra kerülhet e blokk különböző csoportjai közti „belső" osztozkodás, ismét önállóan, külön párttal léphetnek majd fel a politikai küzdőtéren.

A szervezeti és személyi támogatás azonban csak egyik megnyilvánulása volt annak a segítségnek, amelyben az egyház

[145] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. október 17.

[146] Esztergomi Érseki Lt. 3567/1945.

[147] Kis Újság, 1945. szeptember 15.

[148] Esztergomi Érseki Lt. 258/1945. – Esztergomi káptalani helytartó levele április 9-én Groh Józsefhez.

reakciós körei a Kisgazdapártot részesítették. Jelentőségében messze felér ezzel az a támogatás, amelyet a választási propaganda és agitáció során nyújtottak a Kisgazdapártnak. A választási küzdelemben kamatozott az a politikai „nevelői" tevékenység is, amelyet a hierarchia egyes tagjai és az egyházi tömegszervezetek már hónapok óta végeztek. „A lelkület... nem formálódik máról holnapra" – állapítja meg a budapesti érseki helynök, és örvendezve a fővárosi választási eredmények sikeres megalapozásán, megelégedetten kijelentette, hogy „ez a pesti papság és népe mégis csak ér valamit".[149]

A választási küzdelem olyan közvetlen politikai és gazdasági tennivalókkal kapcsolatos kérdésekben bontakozott ki, mint a reakcióval való leszámolás, az újjáépítés folytatása, az életviszonyok megjavítása és egyáltalán a demokrácia vívmányainak megszilárdítása és továbbfejlesztése. „A választásokon arról lesz szó, leszámoljunk-e végleg a reakcióval vagy megálljunk félúton és megbékéljünk vele? – hangsúlyozta Révai József. – A harc azok között folyik, akik munkára akarják mozgósítani a magyar népet, hogy gyors ütemben felépíthesse saját hazáját – és azok között, akik inkább szabotálják az újjáépítést, semhogy az új Magyarország a nép országa legyen."[150]

Nos, a Kisgazdapártban tömörült reakciónak éppen az állt érdekében, hogy ezekről a kérdésekről elterelje a figyelmet, és a választási politikai küzdelmet világnézeti ellentétek küzdelmévé alakítsa át. Azt szerette volna elérni, hogy a választásokon ne a demokrácia hívei és ellenségei, hanem a kommunisták és a nem kommunisták ütközzenek meg egymással. „Alapvető eszmei, elvi, erkölcsi, szellemi és lelki programpontok vannak, amelyek szerintünk sokkal lényegesebbek a kézenfekvő napi politikai célkitűzéseknél"[151] – olvashatjuk a Kisgazdapárt lapjának egyik vezércikkéből. És vajon lehetett-e alkalmasabb eszmei, világnézeti ellentétet állítani a reakció nagyon is „napi politikai célkitűzéseinek" álcázására, mint a „vallás", a „kereszténység" és a „marxizmus" ellentéte? Az egyház reakciós körei váltig hangoztatták, hogy most az ezek közötti választás van napirenden, s mivel a „kereszténységet" – XIII. Leó szavait idézve – „ellenfelei részéről veszély fenyegeti, minden ellentétnek meg kell szűnnie a katolikusok között, hogy egyesülve ugyanabban a gondolatban és törekvésben, a vallás megvédésére törekedjenek".[152]

[149] Esztergomi Érseki Lt. 3350/1945. – A budapesti érseki helynök levele október 11-én Esztergomba.

[150] Szabad Nép, 1945. október 6.

[151] Kis Újság, 1945. október 6.

A fővárosi választások előestéjén Mindszenty a Kisgazdapártnak küldött üdvözletében még csak utalásszerűen jelezte, hogy kikkel kell összefogni a választóknak a „lelki egészség otthonának védelmére",[153] de az országgyűlési választások előtt kiadott körlevelében már semmi nyomát sem látni a korábbi köntörfalazásnak. E nevezetes október 18-i körlevél a fasizmushoz hasonlónak nevezi és gyökerében ítéli el a népi demokráciát. Nemcsak az „Isten törvényeit tiszteletben tartó kormányzást" kéri számon a rendszertől, de szót emel olyan fontos demokratikus vívmány ellen is, mint a földreform. Majd ugyanott „Istentagadással" vádolja a demokratikus nevelést. „Ez az irányzat újabb veszélybe sodorhatja szerencsétlen és súlyosan megpróbált hazánkat" – folytatódik a körlevél, majd nyíltan felszólít arra, hogy „keresztény választó nem adhatja szavaztát" ilyenre. Befejező részében pedig a romlás apokaliptikus távlatait ecsetelvén, azt megelőzendő ellenállásra szólítja a híveket a rendszer ellen: „Ne rettenjetek meg a gonoszság fiainak fenyegetéseitől... Az erőszak és a zsarnokság annál nagyobb lesz, minél kevesebb ellenállásra talál... ma csak szavazatot kényszerít ki, holnap már fenyegetésekkel szorít munkára, holnapután háborúba visz, majd erőszakkal megsemmisülésbe kerget."[154]

E körlevél nemcsak a világnézeti ellentéteket szította ma-

[152] A Szív, 1945. október 20.

[153] Kis Újság, 1945. október 7. „A hercegprímás levele a Kisgazdapárt elnökségéhez." – A levél október 3-án kelt. Az idézett kitétel így hangzik: „A falu a testi, lelki egészség otthona, védjük és őrizzük azt mi magyarok."

[154] A körlevél kelte: Esztergom, 1945. október 18. A magyar püspöki kar nevében Mindszenty József írta alá.

gasra, és nemcsak – mint sokan állították – egyszerűen valamiféle illetéktelen beavatkozás volt a választási küzdelembe. Ez nyílt támadás volt a népi demokrácia ellen. Joggal nevezte Mindszenty egyik disszidált elvbarátja e körlevelet a fiatal demokrácia és Mindszenty „első összecsapásának".[155] A választási harc ehhez csupán kedvező alkalmat nyújtott.

A körlevél addig soha nem tapasztalt felháborodást váltott ki a demokratikus közvéleményből. A koalíció pártjai – beleértve a Kisgazdapártot is – nyomban elítélték és visszautasították a bennefoglaltakat. Mindszentyéknek azonban eszük ágában sem volt a körlevelet visszavonni. Mi több, „illetékes egyházi hely" olyanformán nyilatkozott, hogy „nem okoz zűrzavart a körlevél, inkább tisztánlátást akar".[156] Fő gondjukat éppen az képezte, miképpen biztosítsák, hogy a körlevél az összes plébániára eljusson. Így történhetett meg, hogy még a választások előtt vagy a választások napján valamennyi templom szószékéről felolvasták és terjesztették e hírhedt körlevélben foglaltakat.

Az 1945-ös őszi törvényhatósági és országos választások többségi pártja valóban a Kisgazdapárt lett. Választási győzelmében, nem kétséges, jelentős szerepe volt az egyházi támogatásnak. A kenetteljes és félelmetes papi szó, a színes vallásos választási plakátok nem maradtak hatás nélkül az egyszerű hívőkre. Sok vallásos embert, különösen a politikailag elmaradottabb vidékek parasztlakosságából a nőket, de a városi kisembereket is elsősorban az vonzotta e párthoz, hogy a legharsányabban ígérte a vallás és az egyház védelmezését.

Helytelen lenne és a politikai erőviszonyok megtévesztő értékelését mutatná, ha kizárólag az egyházi reakció szolgálataival indokolnánk a választások kimenetelét. Ha számításba vesszük is, hogy a demokrácia erőinek befolyása sokkal na-

[155] *Boér Miklós:* Id. mű, 35. old. Sulyok Dezső, miután disszidált, nyíltan beismerte, hogy Mindszentynek ez volt az első nagy nyilvános zászlóbontása a népi demokrácia ellen. [*Lásd Desiderius Sulyok: Zwei Nächte ohne Tag. Zürich 1948. 40–41. old.*]

[156] Magyar Nemzet, 1945. november 6.

gyobb volt a demokratikus pártokra szavazók táboránál – akkor is látni kell, hogy az ellenforradalmi múlt öröksége, a volt uralkodó osztályok befolyása, valamint a nehéz gazdasági helyzet visszahúzó ereje még súlyos fékje volt a dolgozó tömegek politikai fejlődésének. A hatalmas politikai és gazdasági vívmányok, amelyek a felszabadulást követően megszülettek hazánkban, még távolról sem ellensúlyozták e gátló tényezőket.

A Kommunista Párt levonta a választások tanulságait, s reálisan számolt azokkal a lehetőségekkel, amelyek a választások nyomán kialakultak. Éppen a politikai erőviszonyok alapos felmérése tette lehetővé, hogy rövid néhány hónap múlva a demokratikus erők átvegyék a kezdeményezést és felülkerekedjenek a politikai élet porondján.

A Kisgazdapártban tömörülő reakció is mérlegelte a maga módján a helyzetet. Tudomásul kellett venniük, hogy sem a nemzetközi helyzetben nem történt javukra jelentősebb változás, sem a szovjet csapatok nem hagyták el az ország területét. Ugyanakkor túl a választási eredményeken a demokratikus erők számottevő befolyással rendelkeztek a legszervezettebb tömegek, a munkások, nem utolsósorban a fegyveres erők körében. Ily módon le kellett mondaniuk arról, hogy nyílt fordulat végrehajtását kíséreljék meg az országban. Azonban a választási eredménnyel a hátuk mögött mind a kormányban, mind a parlamentben a győztes pártot megillető többséget követelték, és fokozták támadásukat a népi demokrácia intézményei, a demokratikus erők, főleg a kommunisták ellen.

Ebben a támadásban sajátos színt képviseltek az egyház reakciós körei. Mindebben komoly része volt annak, hogy a reakciós egyházi vezetők, különösen Mindszenty népi demokrácia-ellenes offenzívája fokozott külső ösztönzést kapott. Ez a biztatás magából a Vatikánból jött. Mindszenty megbízást kapott, hogy mindaddig, amíg a Vatikán el nem küldi diplomáciai megbízottját Magyarországra, ő képviselje a szentszéket. Így az a különös helyzet állt elő, hogy Mindszenty magyar prímásérsek, magyar állampolgár, olyan külső hatalom megbízottja volt,

amely nem ismerte el a demokratikus magyar államot, és ellenségesen viseltetett azzal szemben.

A helyzetet súlyosbította, hogy a nyilas kormány ügyvivője, Luttor Ferenc, a demokratikus magyar kormány mindennemű megbízása nélkül egészen 1946 elejéig hivatalosan tevékenykedett a Vatikánban. „Az itteni jó érzésű magyarság nem érti – írta báró Apor Gábor, az ország korábbi vatikáni követe –, hogy egy ember, aki mindig nyíltan nácibarát volt..., ma is mint Magyarország képviselője szerepel... a régi kör újra kezd körülötte kialakulni."[157] Tóth László szegedi egyetemi rektor, aki később mint a magyar kormány küldötte járt a Vatikánban, szintén „százszázalékos németbarátnak" és a „szélsőjobboldali mozgalmakkal rokonszenvező egyéniségnek" jellemezte Luttort. „A legkevésbé sem volt alkalmas arra – írta –, hogy megértő, tárgyilagos magyarázatokkal kísérje a vatikáni hivatalos és nem hivatalos körökben a mai magyar helyzet alakulását."[158]

Amikor Mindszenty röviddel prímásérseki kinevezése után a Vatikánba utazott, „minden hivatalos lépést Luttor kíséretében" tett, és „csak Luttor útján tudott informálódni"[159] – olvashatjuk Apor leveléből. Mindszenty nagyra becsülte Luttor szolgálatait, és még az sem aggasztotta, hogy – mint Apor írta – a mérsékeltebb vatikáni körök „megbotránkoztak" ezen. Érthető, hogy Mindszenty már első vatikáni útjáról vérmes reményekkel tért vissza. „A Vatikán és a szovjet korábbi feszült viszonyában semmi kedvezőbb változás nincs, egyelőre erre kilátás sincs" – hangoztatta beszámolójában. Ugyanakkor a Vatikán általános távlati tervét ecsetelve elmondotta, hogy „a távolabbi jövőre nagy missziós reményekkel foglalkoznak a Vatikánban". Elismeréssel adózott a pápa az emlékezetes választási körlevélért is: „Gratulálok Neked és a püspököknek, hogy így

[157] Küm. Irattár. 21/1946. eln. res. – Apor január 29-i jelentése a Külügyminisztériumnak.

[158] Küm. Irattár. 258/1947. pol. res. – Tóth László június 15-i jelentése a Külügyminisztériumnak.

[159] Küm. Irattár. 21/1946. eln. res. – Apor január 29-i jelentése a Külügyminisztériumnak.

megnyilatkoztak – idézte Mindszenty a pápa szavait –, meg kellett tennetek."[160]

Mindszenty 1946-os februári római útja alkalmával elnyerte a bíborosi kinevezést. E rangadás különössége nemcsak abban állt, hogy Mindszenty e címet rendkívül hamar, alig néhány hónapi prímásérseki tevékenység után kapta meg, hanem mert ugyanakkor egyszerre több amerikai főpap is bíborosi előléptetésben részesült. E körülmény a Vatikán szövetségi politikájának új irányát tükrözte, egyszersmind a népi demokratikus országok bíborosai, köztük Mindszenty új kapcsolataira is utal. Mindszenty elragadtatással beszélt a nyugati bíborosokról, akik „hazaérkezve melegen nyilatkoztak Kelet-Európa ügyéről – s mint mondotta –, a vasfüggönyt és a kereszténység veszedelmét Churchill-lel ők is emlegették".[161] „A háború az angol és amerikai közvéleményben egyesek szerint egyetlen megoldásként jelentkezik" – számolt be a nyugati bíboros-kollégáitól kapott információk alapján. Végül megemlíti, hogy a nyugati bíborosok és a Vatikán együttéreznek a magyar klérussal, és „bíznak a magyar püspöki karban, papságban és a hívekben".

A belső és a külső helyzet táplálta remények bátorítóan hatottak az egyház reakciós köreire. Arra persze még nem látták érettnek az időt, hogy önállóan, a kisgazdapárti jobbszárnytól különállva cselekedjenek. Először a jobbszárny teljes győzelmét kellett biztosítani. Ez feltételezte a Kommunista Párt elszigetelését. A soron következő tennivaló tehát a kisgazdapárti jobbszárnnyal közös „minimális" program végrehajtása volt. Az egyház reakciós erői e program végrehajtásában sajátos lehetőségeiknek megfelelően vállalták a rájuk eső részt.

Mindenekelőtt a népi demokrácia legfontosabb intézményeit és intézkedéseit vették tűz alá. Amikor a Kisgazdapárt jobboldala a földreform „megreformálásának" ürügyén a földreform részleges „visszacsinálását" tűzte napirendre, az egyház reakciós vezetői újra siettek szóvá tenni a földreform-rendelet

[160] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. december 20.

[161] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. április 2. – A beszámoló további részeit is innen idéztük.

„hibáit és hiányait, nem különben a hirtelenséggel történő..., fontos kérdések tisztázására időt nem engedő hátrányait".[162] Mindezek kiküszöbölésére – legalábbis az egyházi birtok viszonylatában – a revízió irányát a következőkben jelölték meg: a „kegyúri terhek" további ellátására tetemes ingatlan biztosítása;[163] az „összes erdők" és „még mindig komoly mezőgazdasági ingatlan visszaadása", végül „komoly kárpótlás". „Ez az álláspont – mint mondották – egyezik a Vatikánéval."[164] Mindez együtt nem jelentett volna kevesebbet, mint az egyházi birtokok nagyobb részének visszaadását. Hogy mennyire komolyan gondoltak a földreform revíziójára, azt mutatja egy későbbi állásfoglalásuk is, amelyben ismételten kinyilvánították, hogy a „földreform után még valami rendezést" remélnek.[165]

Megélénkült az egyházi vezetés vagy befolyás alatt álló szervezetek, különösen az ifjúsági tömegszervezetek tevékenysége is. Ismeretes, hogy az ellenforradalom ideológiai mákonya komoly mértékben megfertőzte az ifjúság egyes rétegeit. A reakciós egyházi körök arra törekedtek, hogy ezt a helyzetet fenntartsák, állandósítsák. Ennek érdekében kísérelték meg a demokratikus szervezetek izolálását, az ellenük vezetett hajsza fokozását. Már a választást követő napokban hírek jelentek meg a sajtóban arról, hogy egyes katolikus ifjúsági szervezetek részt vettek a Kommunista Párt ellen intézett támadásokban és a szovjet csapatok elleni tüntetésekben.[166] 1946 tavaszán hasonló célokkal már terrorakciókat szerveztek.[167] „Most már nemcsak szóval lázítanak – állapította meg a Parasztpárt lapja –, hanem

[162] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. december 20.

[163] Ugyanott. – Ezt a követelést a püspöki kar 1946. június 20-i értekezletén is megismételte.

[164] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. december 20.

[165] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. április 2.

[166] Ilyen volt pl. a Zemplén megyei Mád községben *[Lásd Szabad Nép, 1945. november 10.]*, a Sopron megyei Szil és Rábacsanak községekben. *[Lásd Új Sopron, 1945. november 16.]*.

[167] A Hévízgyörki MADISZ elleni támadásról lásd Szabad Nép, 1946. február 24.; Folly-féle fegyveres készülődésről lásd Szabad Nép, 1946. április 27., 28.

fegyverkeznek is."[168] Legismertebb volt közülük a páter Kiss Szaléz vezette gyöngyösi terrorbanda, amely a népi demokratikus szervek és a szovjet alakulatok egyes tagjai ellen tervezett és követett el fegyveres akciókat.[169]

Az ifjúság egyes csoportjai körében kibontakoztatott népidemokrácia-ellenes támadásban sajátos szerepe volt az egyház iskoláinak. Ezek köré bizonyos áthatolhatatlan falat próbáltak vonni, hogy megakadályozzák a demokrácia frissítő levegőjének beáramlását. 1945 őszén még mindezt az iskola és a pártpolitika egymástól való „távoltartásának" fügefalevele alá rejtették. De az év végétől, különösen pedig az 1946-os esztendő első felétől már nyilvánvaló lett, hogy az egyházi iskolákban nagyon is céltudatos demokráciaellenes politika, nyílt szabotázspolitika folyik. Kezükre játszott ebben a kultuszminisztérium is, ahol a választások után még egy külön „katolikus" államtitkárság felállítását is sikerült keresztülvinniük.

E hónapok legfontosabb közoktatásügyi feladata a nyolcosztályos általános iskola megvalósítása volt. Keresztülvitelét elsősorban az egyházi iskolák erősödő ellenállása akadályozta. Az ellenállás súlyossága nyomban érthetővé válik, ha tudjuk, hogy 1945–1946-ban 2338 állami, községi és egyéb népiskolával szemben a különböző felekezetek 4331 népiskolával rendelkeztek.[170] A püspökkari értekezlet 1946 tavaszán az „új világ" „bálványának" nevezte a nyolcosztályos általános iskolát.[171] „Tény, hogy intézeteink fáznak tőle" – olvashatjuk másutt. Majd kiderül, hogy azért tettek mégis a dolog érdekében valamit, mert különben „a nevelésre legalkalmasabb I–IV. osztályt elvesztik, a kényes időszakon már túljutott és más politikai pártok és mozgalmak sodrába kerülő felsősök körül kárba vész a nevelőmunkájuk".[172]

[168] Szabad Szó, 1946. május 26.

[169] Szabad Nép, 1946. május 3., 5.; Kis Újság, 1946. május 4.

[170] Lásd *Kubinszky Lajos:* A vallás- és közoktatásügyi igazgatási jog vázlata. Budapest 1947. 46–47. old.

[171] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. április 2.

[172] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. június 20.

Az egyházi iskolákban folyó tanítás tartalmát az ellenforradalom szelleme lengte át. Erre leginkább jellemző, hogy az új állami tankönyveket visszautasították, s újra előkerültek a régi tantervek, tankönyvek. A reakciós egyházi körök hivatalosan tiltakoztak azellen, hogy az „egységes állami könyvek használatát valamennyi iskolában" elrendeljék.[173] Ugyanakkor arról sem gondoskodtak, hogy ők adjanak ki megfelelő új tankönyveket. „A hiányzó katolikus tankönyvek megírásával, tekintettel bizonyos meggondolásokra, ne siessünk" – hangsúlyozta 1946 tavaszán a püspökkari értekezlet.[174] Az ellenforradalmi tanítás szellemét nemcsak tankönyveik útján, de a pedagógusaikkal is konzerválták. A fasiszta pedagógusok elbocsátását célzó bélistázást kijátszva óraadói állást biztosítottak azoknak iskoláikban.[175]

Ilyen körülmények között egyáltalán nem csodálatos, hogy iskoláik ifjúságát első helyen sorakoztathatták fel az 1946 elejére kibontakozó demokráciaellenes támadáshoz. „Katolikus gyerek nem lehet a MADISZ tagja" – hangzott az egyik fővárosi hitoktató szájából a tiltás.[176] „A Szív"-újság pedig nyiltan közölte: az „Úttörő" című gyermekújságot csak az járassa, aki „azt akarja, hogy fiából haramia legyen".[177] E „tiltásokat" és „óvásokat" tüntetések, majd fegyveres szervezkedések követték. Tüntetésekről, röpcédula-terjesztésről, robbanóeszközök gyűjtéséről és hasonlókról két alkalommal is beszámolt Gyenes Antal képviselő a parlamentben.[178] Az egyik budapesti konviktusban történtekről pedig maga az egyház is kénytelen volt nyilatkozni. „Észrevette az intézet vezetősége – írja a nyilatkozat –, hogy az internátusban többfajta lőszeranyag van itt-ott eldugdosva", és „a fiúknak a robbanóanyagok gyűjtésével politikai céljuk volt".[179]

[173] Új Ember, 1946. november 3.

[174] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. március 14.

[175] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1946. július 20. – Intézkedés történt az elbocsátottak „óraadói" alkalmaztatásáról, akik óradíjukat a felekezeti iskolákban felállítandó „új osztályok" tandíjából kapnák.

[176] Ifjúság, 1946. május 17.

[177] A Szív, 1946. október 26.

[178] Lásd Nemzetgyűlési Napló, 1946. május 8., július 24.

Az egyház reakciós vezetőinek nekibátorodására vallanak a háborús bűnösök érdekében tett intervenciók. A fasiszta terror elősegítőiből most egyszerre a katolikus „szolidaritás", a „megbocsátás" hangos hirdetői lettek, és kegyelmet, szabadságot követeltek az egész országot katasztrófába taszító bűnösöknek. A politikai foglyok ügyében, a népbíráskodás ellen nemegyszer hallották tiltakozásukat már a választások előtt,[180] ekkor azonban arra is érettnek látták a helyzetet, hogy a pápa példájára hivatkozva kifejezetten a háború hazai főbűnöseinek életéért járjanak közbe. „Itt én most egyszerű bejelentést teszek a magyar kormánynál – hangzik Mindszentynek a háborús bűnösök védelmében a miniszterelnökhöz írt levele –, amit méltóztassék közbejárásnak venni mindazok életéért, akiknek kezéhez tömeggyilkosság közvetlenül nem tapad . . . Nem megnyugtatók ezek a halálos ítéletek . . . A pápa őszentsége a halálra ítélt fasiszták életéért közbenjárt. Ezt teszem én is . . ."[181] Ezt az intervenciót később újabbak követték. Mindszenty külön is kérte a Szálasi-féle terrorkormány tagjainak felmentését.[182] „Jogilag" és „erkölcsileg" újabb érveket hozván fel a bűnösök „büntelenségére", végül is valamennyi ítélet végrehajtásának felfüggesztését követelte.[183] Ezek után már az a tüntetés sem tekinthető véletlennek, amely Mindszenty 1946. február 10-i heves hangú prédikációját követte, s melyen a tüntetők a körúton vonulva felváltva éltették Mindszentyt és Szálasit.[184]

[179] Új Ember, 1946. április 28. „A piarista rend budapesti konviktusának nyilatkozata."

[180] Mindszenty levele a miniszterelnökhöz a politikai foglyok érdekében. *[Lásd Veszprémi Püspöki Lt. 2383/1945. (augusztus 15.)]* A kérdésben állást foglalt a püspöki kar 1945. október 17-i körlevele is.

[181] Esztergomi Érseki Lt. 3891/1945. (november 23.)

[182] Szabad Nép, 1945. december 13. – Mindszenty levele Szálasi igazságügyi minisztere érdekében.

[183] Egyik levelében azt bizonygatta, hogy „nem lehet elítélni embereket olyan dolgokért, amelyek az elkövetés időpontjában semmiféle emberi és isteni törvénnyel nem ellenkeztek". *[Lásd Szabad Nép, 1946. január 22.]*

[184] Lásd Szabad Nép, 1946. február 12.

A reakciós egyházi vezetők, mindenekelőtt Mindszenty intervenciói 1946 nyarára közönséges politikai zsarolássá fejlődtek. A júliusi püspökkari értekezlet, értesülve arról, hogy Németország nyugati részében az „aktív nácik" számára is „közkegyelmet" adtak, hasonló követeléssel fordult a magyar kormányhoz.[185] Most azonban arra az esetre, ha a kormány nem járná „a megbocsátás és kiengesztelődés útját", „ha ezúttal is elmaradna ez a közkegyelem, azt olybá vesszük – hangzik Mindszenty miniszterelnökhöz írt levele –, hogy nem akarunk belső kibontakozást, megbékélést".[186] Mindszenty tehát a fasiszta bűnösöknek adandó „közkegyelemtől" tette függővé a „belső megbékélést", amelyet a kormány, természetesen, nem fogadhatott el, és semmiképpen sem tekinthetett tárgyalási alapnak.

Az egyház és a népi demokrácia egyik ütközőpontja az államforma kérdése volt. A királyság feudális intézményének eltakarításával ugyanis 1945-ben adós maradt a törvényhozás. Bár ez az intézmény már csak névlegesen állt fenn, mert a demokratikus állam kezdettől fogva köztársaság jellegű volt, mégis a törvényhozásban formálisan is ki kellett fejeződnie az államforma megváltozásának. Ugyanakkor a köztársaság megteremtése egyik sikeres lépésként ígérkezett abban az ellentámadásban, amelyet a demokrácia erői a demokratikus vívmányok védelméért és továbbfejlesztéséért az előretört reakcióval szemben kibontakoztattak. A köztársasági államforma legfőbb ellenzői a reakciós egyházi vezető körök voltak. Ellenségesen tekintette e lépést a volt nagybirtokosok és a nagytőkések egy része is. De amíg az egyháznak volt némi lehetősége, hogy fellépjen ellene, utóbbiaknak vagy képviseletük nem volt hozzá, vagy éppen taktikai megfontolások alapján nem tartották hasznosnak, hogy ebben a kérdésben színt valljanak. Maga a Kisgazdapárt jobboldala sem látta restaurációs terveinek akadályát a köztársasági államfor-

[185] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1946. július 20.

[186] A levelet közzétette az „Új Ember" 1946. augusztus 4-i, „A Szív" 1946. augusztus 10-i száma. Mint egy Mindszentynek írott figyelmeztető levélből kiderül, megakadályozta a fasiszta szellemű munkák összegyűjtését is. *(OL VKM I. üo. iratai. 119799/1946. VKM október 24-i levél. (elp.))*

mában. Ilyen körülmények között az egyház reakciós vezetői úgyszólván magukra maradtak, s mint a királyság utolsó legális őrtállói, egyedül emeltek szót a köztársaság létrejötte ellen.

„A Horthy-korszak szégyenletes bukása után voltak, akik a legitimista Habsburg-királysághoz akartak visszatérni . . ." – írta Szekfű Gyula.[187] „Újra vannak legitimistáink, újra vannak Ottóhíveink" – hívták fel többen is a figyelmet, még mielőtt az államforma kérdése napirendre került volna.[188] Ha a képviselői tapintat nem engedett neveket említeni, Mindszenty maga hagyott egyre több áruló nyomot legitimista tevékenysége után. Felvette a kapcsolatot Habsburg Ottóval, és köréje csoportosultak a fémjelzett hazai legitimisták. 1945 decemberében levelet írt a miniszterelnöknek, amelyben az államforma kérdésének levételét kérte a napirendről.[189] A püspöki kar pedig határozatot hozott, hogy nem tartják időszerűnek a királyság megszüntetését, s hogy a „dilata-elv alapján", azaz az elhalasztás mellett állnak.[190] Mindszenty több beszédének és 1945-ös szilveszteri körlevelének visszatérő motívuma volt a királyság gondolata.[191] Egyidejűleg „hivatalos" minőségében is tiltakozott a kormánynál. „Ha ez a hír (ti. a királyság megszüntetése – *O. S.)* megfelel a valóságnak . . ., a magyar prímások több mint 900 éven át állandóan gyakorolt közjogi tisztéből folyóan óvást emelek eme tervek ellen" – olvashatjuk a miniszterelnökhöz és Varga Bélához, a Nemzeti Főtanács tagjához írt december 31-i levelében.[192] Varga Bélát külön is figyelmeztette arra, hogy ő „sohasem kötelezte el magát a köztársaságnak, ellenben a király őfelségétől fogadott el megbízatást. Ehhez képest – folytatódik a levél – Nagyságod csak a királyság oldalán állhat, éspedig a dolog természete szerint nyílt kiállással,

[187] *Szekfű Gyula:* Id. mű, 172. old.

[188] Nemzetgyűlési Napló, 1945. december 4., 5. – Révai József és Bölöni György felszólalásai.

[189] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1945. december 20. – Mindszenty tájékoztatója.

[190] Ugyanott.

[191] Lásd Népszava, 1946. január 3., 22.

[192] Mindszenty József a Népbíróság előtt. Állami Lapkiadó 1949. 70. old.

a másik gondolat időszerűségének hirdetésével, és az ezt valló tábor határozott támogatásával."[193]

Varga Béla azonban azokkal együtt, akiket néhány hónapja még mint a legitimizmus híveit küldött Mindszenty a Kisgazdapártba, sokkal jobban ismerte az adott lehetőségeket, mintsem hogy kiállt volna a királyság mellett. Mindszenty nyugtázva a meghátrálást, szemrehányóan írta Vargának: „Az államforma kérdésében komoly fellépés kellett volna. Ezt nem látom sehol. Eddig azt hallottam Nagyságodról, hogy viszi a pártot. Most azt látom, hogy a párt magával ragadja a papságot is." E nagyfokú elszigetelődés láttán még Mindszenty is tehetetlennek bizonyult. Beérte volna már azzal is, hogy a köztársaság elnöki tisztét egy, a legitimisták számára is posszibilis egyén töltse be.[194] Ám a legitimisták egyáltalán nem voltak olyan helyzetben, hogy feltételeket diktálhassanak. Sem a törvényjavaslat előkészítésénél, sem az elnök jelölésénél nem érvényesülhettek szempontjaik.

Azok a reménytelen kísérletek, amelyeket a klerikális legitimista körökhöz kapcsolódó egyes képviselők a parlamenten kívül[195] vagy belül megkockáztattak, már csak szánalmas utójátékát képezték a királyság megmentéséért folyó szélmalomharcnak. A Mindszenty bizalmát élvező kisgazdapárti szónokok (Sulyok Dezső, Groh József) – minthogy pártjuk pozitív állásfoglalása kötötte őket – nem tehettek jelentősebb lépést a törvényjavaslat elfogadása ellen. A Kisgazdapártból időközben kivált klerikális Demokrata Néppárt szónoka ugyan kifejtette, hogy nem ért egyet a törvényjavaslat több pontjával (pl. a parlamenti szavazás helyett népszavazást javasolt a köztársaság kérdésében), de elfogadása ellen ő sem foglalt nyíltan állást.[196]

Egyedül az Esztergommal szoros kapcsolatot tartó Slachta

[193] Ugyanott, 71. old.

[194] Ugyanott.

[195] Például Slachta Margit mozgalmat akart indítani a képviselők és plébánosok körében azért, hogy meggyőzze őket arról, „hogy az országnak miért feltétlen érdeke, hogy a királyság mellett maradjon". *[Lásd Népszava, 1946. január 27.]*

[196] Lásd Nemzetgyűlési Napló, 1946. január 30. – Eckhardt Sándor felszólalása.

Margit mert nyílt támadást intézni a köztársaság ellen. Beszédében azt javasolta, hogy az államforma kérdésének eldöntését halasszák a „békekötés utánra". Általánosságban támadta a köztársaságot és védelmezte a királyságot, valamint a misztikus „koronatant", és kifejezett védőbeszédet tartott a Habsburgok mellett. „Ha tárgyilagosak vagyunk – kockáztatta meg az állítást Slachta –, tudomásul kell vennünk, hogy a Habsburg-királyok a jobbágyság mellett állottak a nemességgel szemben."[197] Azt maga is jól látta, hogy képtelen a Ház hangulatát visszájára fordítani. Ám egyebet nem is kívánt, minthogy legalább a fájó megemlékezés csokrát letegye a megsemmisített királyság intézményének koporsójára, és titkos részvétet ébresszen azokban a kevesekben, akik most csak „jobb ügyük" érdekében sodródtak a nemzeti közvéleménnyel.

A köztársaság tehát visszaperelhetetlenül törvénnyé lett.[198] Ez azt is jelentette, hogy megszűnt mindama kísérletek törvényes lehetősége, amelyek a királyság visszaállítására irányultak. Így a legitimista törekvésekben élenjáró reakciós egyházi körök elvesztették próbálkozásaik törvényes látszatát. Sőt az ezt követő törvény a népi demokratikus rendszer és a köztársasági államforma büntetőjogi védelméről is gondoskodott.[199] S ha a püspöki kar elállt attól a kormánynak szánt felirattól, illetőleg deklarációtól, amelyet márciusban készített el a köztársaság elmarasztalásáról, a királyság intézményének „pozitívumairól" és a királyi koronának az új címerben való megtartásáról,[200] abban nemcsak az játszott közre – mint Czapik érsek mondotta –, hogy „senki sem vár most már ilyent", hanem a törvénytől való félelem is.[201] Ismét más kérdés az, hogy miféle legitimista tevékenységet folytattak illegálisan, a nyilvánosság kizárásával.

[197] Nemzetgyűlési Napló, 1946. január 30. – Slachta Margit felszólalása.

[198] Magyar Törvénytár. 1946. I. tc.

[199] Ugyanott, 1946. VII. tc.

[200] Lásd Egri Érseki Lt. 989/1946. – A felirattervezetet aláírás végett Czapik érsekhez küldték március 14-én.

[201] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. április 2. – A deklarációt elhalasztották arra az időre, „ha szükséges lenne".

Anélkül, hogy a köztársasági törvényt részletesen elemeznénk, meg kell említeni, hogy néhány részletében érintette az egyházat, illetőleg az egyház által képviselt felfogást is. Egyik: „az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai" között külön említette a vallás szabad gyakorlását. Ez a megfogalmazás teljesen megegyezik a Függetlenségi Front, illetőleg az ideiglenes kormány 1944 év végi nyilatkozataiban foglaltakkal. Mégis, az a körülmény, hogy 1946 tavaszán törvényt hoztak „az emberi alapjogok hatályosabb védelméről",[202] s hogy megszüntették az 1938-ban foganatosított, „az egyes vallásos gyülekezetek feloszlatására" vonatkozó hatósági rendelkezéseket,[203] arra vall, hogy a demokratikus köztársaság, eltérően a korábbi gyakorlattól, tágabb értelmezésben fogta fel a vallászabadságot. Másik figyelemre méltó kitétele a köztársasági törvénynek, hogy kimondja a „népszuverenitás" elvét. Jóllehet ez akkor még nem volt kapcsolatos olyan konkrét osztálytartalommal, mint a proletárdiktatúra, a népszuverenitás kimondása eszmei szempontból nyílt leszámolást jelentett az „isten kegyelméből" való uralom egyház által vallott teokratikus elvével.

A köztársaság megteremtése csak egyik kezdeti lépése volt a demokratikus erők jobboldal elleni politikai ellentámadásának. Az 1945–1946-os esztendőben hozott intézkedések: a Gazdasági Főtanács felállítása, a bányák államosítása, a kommunisták kezdeményezésére foganatosított különböző gazdasági rendelkezések azt mutatták, hogy a demokratikus erők megálljt tudnak parancsolni a reakció előnyomulásának.

Ugyanakkor a nehéz gazdasági és politikai helyzet különösen a burzsoá, földbirtokos és vezető klerikális csoportok munkás- és újgazdaellenes követelései arra késztették a dolgozó rétegeket, hogy tömegharcban védjék meg érdekeiket. A kommunisták élére álltak e mozgalomnak, és a többi demokratikus pártok, valamint a Kisgazdapárt baloldali erőinek támogatását élvezték. A demokratikus erők szervezett összefogása hozta létre 1946 márciusában a Baloldali Blokkot is.

202 Magyar Törvénytár. 1946. X. tc.

203 6270/1946. ME sz. rendelet.

A koalíció jobboldala, valamint a restauráció egyéb erői a vereségek sorozatát szenvedték el. A földreform eredményeinek megvédése, további államosítások eszközlése, a háborús bűnösök és az ellenforradalmi szervezkedések vezetőinek megbüntetése, a közélet megtisztítása a reakciós elemektől stb. – mind egy-egy állomása volt e veszteségsorozatnak.

Ezen intézkedések közül nem egy súlyosan érintette az egyház reakciós köreit. Bár e lépéseket a demokrácia erőinek teljes egyetértése és támogatása kísérte, sőt a Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt részéről valójában csak ezúttal mutatkozott határozottabb kiállás a reakciós egyházi körökkel szemben[204] –, Mindszenty és köre mégis minduntalan a „kultúrharcot" emlegette. „Kultúrharcot kezdtek Magyarországon" – állapította meg 1946 tavaszáról.[205] Ennek jeleit olyan tényekben jelöli meg, mint: „. . . a katolikus párt és politikai napilap nem engedélyezése, a vatikáni kapcsolat hiánya . . ., egyesületi élet akadályozása, a földreformmal kapcsolatos ígéretek be nem váltása". Ugyanott ismételten azon sajnálkozik, hogy az ország többé már nem „Szent István koronájának fényében és oltalma alatt" áll.

Annak, ami Magyarországon történt, semmi köze nem volt a Mindszenty által oly szívesen emlegetett kultúrharchoz. Vajon nem Mindszenty mondott-e le az önálló katolikus pártról a reakció egységes frontjának kialakítása érdekében? És nem az egyházi oldal, a Vatikán tekintette-e éppen érvénytelennek a kapcsolatot és a korábbi megegyezést a magyar állammal, amikor semmibe vette személyi javaslatait az esztergomi prímásérseki szék betöltésével kapcsolatban? Vagy talán azt vette rossznéven Mindszenty, hogy a nácibarát Luttor Ferenc volt vatikáni ügyvivőt végre minden hivatalos vatikáni ténykedéstől eltiltott a demok-

204 A „Szabad Szó" egyes cikkei, így Veres Péteré *[1945. november 9.]*, Darvas Józsefé *[1946. január 27.]* nyíltan leleplezik Mindszenty reakciós politikai programját és különösen keményen védelmezik a földreform eredményeit. A „Népszava" ugyancsak a leleplező cikkek sorát közli az egyház reakciós politikai tevékenységéről, és egyértelműen elítéli azt. *[Lásd Népszava, 1946. január 3., 13., 20., 22., február 16. és május 7.]*

205 Püspökkari értekezlet jkv. 1946. április 2.

ratikus kormány,[206] és helyette a Vatikánnal felveendő diplomáciai kapcsolat esetén nem Mindszenty jelöltjét[207] kívánta kinevezni? De az sem igaz, hogy politikai sajtó híján állt a szerintük „nem politizáló" egyház. Végül nem helytálló – mint láthattuk – a katolikus „egyesületekkel" kapcsolatos vád sem. Nem éppen „kultúrharcos" meggondolásból kivételeztek egyedül az egyházzal a földreform során, és adtak magas állami honoráriumot az egyes főpapoknak – még ha Mindszenty tüntetően vissza is utasította azt. A Mindszenty által emlegetett „kultúrharc"-óhaj érvelése pedig közönséges rágalom volt.

Nem az egyház, hanem csupán reakciós tevékenységének korlátozására irányultak azok az intézkedések is, amelyeket a demokratikus erők ellentámadása során az egyházi kézben levő közoktatás demokratizálására foganatosítottak. Ebből a szempontból legfontosabb lépések voltak: a vidéki kis létszámú felekezeti iskolák összevonása, az állami főfelügyeleti jog hatékony gyakorlása az egyházi iskolákban, a régi tankönyvek kivonása a használatból,[208] a pedagógusok gyorsabb átképzésének kiterjesztése.[209] Mindezekben nagy szerepe volt a Pedagógus Szakszervezetnek, amely fellépett az egyházi iskolák pedagógusai felett gyámkodó iskolaszékek megszüntetéséért is. Ugyancsak 1946-ban indult el hódító útjára a népi kollégiumi mozgalom és a dolgozók iskolája. Mindkettő komoly sebet ütött az egyházi iskolákon, amelyek az ideig elsőrendű őrei voltak az uralkodó osztályok kulturális monopóliumának.[210] Jelentős volt

[206] A külügyminiszter erre vonatkozó távirati intézkedéseit (1946. január 29-én és február 11-én) lásd Küm. Irattár. 35/1946. eln. res.

[207] Mindszenty ez ügyben írt levelét a VKM I. ügyosztálya 1946. február 16-án elküldte a Küm-nek. Lásd Küm. Irattár. 44/1946. eln. res.

[208] E kérdésben oly nagyfokú ellenállást tanúsítottak, hogy a SZEB-nek kellett érvényt szereznie ennek az intézkedésnek, mely a szövetséges hatalmak korábbi megegyezései alapján jött létre. *[Lásd Király István: A kultúrpolitika aktuális kérdései. Társadalmi Szemle, 1946. 518. old.]*

[209] Lásd bővebben *Kovács József:* A magyar közoktatásügy fejlődése a felszabadulás óta. Pedagógiai Szemle, 1952. november–december.

[210] Ilyen értelemben nyugtázza ezt a püspökkari értekezlet. *[jkv. 1947. február 25–26.]* Arról is tárgyaltak, hogy a Kisgazdapárt segítségével fejlesztik saját internátusaikat, hogy felvehessék a „versenyt" a népi kollégiumokkal. *[Püspökkari értekezlet jkv. 1947. augusztus 14.]*

egyik-másik demokratikus ifjúsági szervezet (pl. az úttörőmozgalom) előretörése is.[211]

Bizonyos huzavona alakult ki az 1946 végén megürült kultuszminiszteri tárca betöltése körül. Egyházi vezetők ugyanis „a jogszokásra, továbbá azon körülményre hivatkozva, hogy nagyon fontos katolikus ügyek nyernek a minisztériumban elintézést" – ragaszkodtak ahhoz, hogy az új miniszter katolikus, „éspedig elfogadható katolikus" legyen.[212] Ezt támogatták a Kisgazdapárt vezetői is. Mindez persze – mint Révai József mondotta – „a felekezeti leple annak, hogy sem a Kisgazdapárt, sem a magas klérus nem akar demokratikus kultuszminisztert".[213] Két hónapos válság után végül is a demokratikus erők álláspontja győzedelmeskedett. Mi több, a reakciós egyházi vezetés ebben a kérdésben egyszer s mindenkorra vereséget szenvedett. Mint azt Mindszenty sajnálkozva mondta: „a jövőben a vallás nem akadálya a kultuszminiszterségnek".[214]

Különösen súlyosan érintette az egyház reakciós köreit szélsőséges tömegszervezeteinek feloszlatása 1946 nyarán. Ezt a lépést e szervezetek általános reakciós magatartása mellett – mely különösen veszélyessé vált az 1946 nyarán mélyponton levő gazdasági helyzetben – terrorakcióik is halaszthatatlanná tették. Miután a kormány korábbi figyelmeztető és korlátozó intézkedéseinek nem volt kellő eredménye,[215] erélyesebb eszközökhöz kellett folyamodnia. Először az Emericanát, majd a KALOT-ot, a KALÁSZ-t, a Cserkész Szövetséget, a Katolikus Legényegyletet, a Katolikus Lányok és Nők Országos Szövetsé-

[211] Az úttörőmozgalom „előretörését" és a Szívgárda „visszafejlődését" észrevételezi: Püspökkari értekezlet jkv. 1947. február 25–26.

[212] Esztergomi Érseki Lt. – Iktatlan feljegyzés 1946. november 7-ről.

[213] *Révai József:* Élni tudtunk a szabadsággal. Szikra 1949. 88. old.

[214] Püspökkari értekezlet jkv. 1947. március 27.

[215] Például májusban és júniusban – tekintettel a nehéz gazdasági helyzettel kapcsolatos hangulatra, néhány tüntető jellegű zarándoklatot és körmenetet tiltott meg a kormány.

gét oszlatták fel.[216] Ez idő tájt számolták fel az egyébként teljesen jelentéktelenné vált Keresztényszocialista Szövetséget is.

Az egyház reakciós vezetői a lehető legszélesebb körű tiltakozást szerették volna megszervezni. Mindenekelőtt a Kisgazdapárt támogatására számítottak. „Az a katolikum, amely a Kisgazdapártot a választásoknál segítette győzelemre, a régi bizalommal jön ide" – olvashatjuk egyik, a kisgazdapárti miniszterelnöknek küldött tiltakozásukból.[217] Varga Bélától és más pap-képviselőktől sem vártak kevesebbet, minthogy lépjenek fel a „rendelet visszavonása" érdekében.[218] Mindszenty pedig, aki mind a maga, mind a püspöki kar nevében többször is tiltakozott a miniszterelnöknél,[219] valamivel később – nyilván nem ok nélkül – köszönetét is kifejezte azért, hogy „a további feloszlatásokat megállították".[220] Mint ugyanakkor szóba került, azért nem siettek körlevelet kiadni szervezeteik feloszlatásával kapcsolatban, mert „ígéret van a miniszterelnök részéről, hogy az egyesületi ügyet likvidálja . . ."

A hazai közvéleményt azonban nem sikerült felszítaniuk e lépés körül. Azok a felszólalások, amelyeket ezzel kapcsolatban néhány jobboldali – köztük kisgazdapárti – képviselő a parlamentben elmondott, visszhang nélkül maradtak. Nem a vallásszabadság, hanem a reakció politikai szabadsága szenvedett ezúttal csorbát. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a kormány egyetlen olyan szervezetet sem szüntetett meg, amely valóban hitbuzgalmi jelleggel működött.[221] Emellett érintetlenül hagyta a kevésbé exponált katolikus tömegszervezetek hosszú sorát (köztük a kifejezetten politikai jellegű Katolikus Népszövetséget is). Mi több, a feloszlatottak közül nem egyet hasonló néven felújíthattak (pl. KALOT helyett KAPSZ,[222] Cserkész Szövetség helyett Cserkészfiúk Szövetsége), azzal a feltétellel, hogy megválnak reakciós vezetőiktől, és lemondanak demokráciaellenes célkitűzéseikről.

A jobboldali erők visszaszorítására kibontakoztatott ellentámadás 1946 nyarára lehűtötte a Mindszenty-féle reakciós egyházvezetés kultúrharcos hevét, defenzívába szorította az egyház reakciós erőit is, és több politikai kérdésben győzelemre juttatta a demokrácia álláspontját. Az egyház politikai és közoktatásügyi pozícióinak további szűkítése újabb jelét mutatta annak a perspektívának, amely felé a népi demokrácia az állam és az egyház viszonyának rendezésében haladni kíván. Nem véletlen, hogy a püspöki kar júliusi konferenciáján többször is szó esett az állam és az egyház elválasztásáról, amelyet Mindszenty maga sem a vallásszabadság korlátozásában, hanem az egyháznak „a közéletből, utcáról" való „eltávolításában" és a „hitvallásos iskolák, a kötelező hitoktatás" leendő megszüntetésében jelzett.[223]

5. A KEZDETI BOMLÁS JELEI AZ EGYHÁZ REAKCIÓS TÁBORÁBAN

A Kisgazdapárt választási győzelme után a politikai helyzet alakulása nem váltotta be az egyház reakciós köreinek reményeit. A koalíció jobboldalának ideiglenes előnyomulását csakhamar a demokratikus erők ellentámadása váltotta fel. Ennek során nemcsak a népi demokrácia vívmányait sikerült megszilárdítani és továbbfejleszteni, de olyan jelentős siker is született, amely a demokrácia gazdasági és politikai konszolidációjára egyaránt kihatott: megjelent a jó forint. A Kommunista Párt 1946-os őszi kongresszusának programja pedig már a

[216] A feloszlató rendeleteket lásd Magyar Közlöny, 1946. július 20., 23. – Az összes betiltott szervezetek számát – túlzással mintegy 1500-ra teszi az „Új Ember" 1946. augusztus 4-i száma.

[217] Új Ember, 1946. május 19. „Budapest katolikus férfiai tiltakoztak a miniszterelnöknél."

[218] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. július 20.

[219] Kalocsai Érseki Lt. 1829/1946. – Mindszenty július 22-i tiltakozó levelének másolata. Tiltakozó levelet küldtek a július 20-i püspökkari és a július 28-i rendkívüli püspökkari értekezletről is. *[Lásd ugyanott.]*

[220] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. szeptember 6.

[221] Nemzetgyűlési Napló, 1946. július 23. – Rajk László belügyminiszter felszólalása.

[222] Katolikus Parasztifjúsági Szövetség.

[223] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. július 20.

szocialista átalakulás, a proletárdiktatúra irányába mutatott. E program tartalmazta a munkásság és a dolgozó parasztság legfontosabb követeléseit, elősegítette a párt tömegbefolyásának további növekedését. Szilárdabbá vált a koalíció demokratikus pártjainak, a Szociáldemokrata Párt, a Parasztpárt baloldalának helyzete is. De nemcsak az egyes pártokban, hanem a politikai élet valamennyi területén bizonyos polarizálódás, a demokratikus erők erősödése volt tapasztalható.

Az egyház reakciós köreit, amelyek a jobboldal választási győzelmét követően a restauráció számára kedvezőnek ígérkező helyzetre alapozták terveiket, súlyos csalódás érte. Szívesen és nem kis túlzással hangoztatták, hogy a Kisgazdapártot a „katolicizmus" segítette „győzelemre", ezért kötelezettségei vannak az egyházzal szemben, és a demokratikus erőknek tett engedményekben nem lépheti át a „rubikont".[224] E párt mégsem felelt meg várakozásuknak. Egyes jobboldali körök megkísérelték ugyan a választási segítség „törlesztését" (pl. Nagy Ferenc miniszterelnök és egyes képviselők felléptek a reakciós katolikus tömegszervezetek védelmében), de az esetek többségében ez alig járhatott eredménnyel. Különösen 1946 tavaszától nem egy kérdésben kénytelenek voltak elfogadni a baloldali koalíciós pártok, valamint saját pártjuk demokratikus elemeinek álláspontját. A reakciós egyházi körökkel való szövetség nyílt hangoztatása a Kisgazdapárt részéről egyre kockázatosabb volt.

Ezt az ellentmondásos helyzetet tükrözte Nagy Ferenc állásfoglalása. Bár maga is támaszkodni kívánt Mindszentyre, de egyértelműen reakciós megnyilvánulásait veszélyesnek tartotta és nehezen tudta összeegyeztetni saját „kétvonalas" politikájával.[225] A taktikai eltérések mögött programjuk különbözősége: Mindszentyék legitimista, Nagy Ferencék burzsoá köztársasági programjának eltérése húzódott meg. Azonban a Kisgazdapárt jobboldalának 1947 elején történő elszigetelése és felszámolása a legmérsékeltebb reakciós megnyilvánulásokat is lehetetlenné

[224] Új Ember, 1947. március 16. „Hitoktatásunk védelmében."
[225] Lásd Fehér Könyv. 72. old.

tette. Mindszenty csalódottan mondott búcsút „az amúgy is végzetesen gyenge többségi pártnak", mert a Magyar Közösség nevű „összeesküvés ... oly erőit morzsolta fel, amelyek a múltban számításba jöhettek".[226]

A reakciós egyházi vezetők átmenetileg úgy gondolták, hogy a Sulyok-féle pártra építenek, amelyet a Kisgazdapártból 1946 márciusában eltávolított jobboldali képviselők alakítottak. Erről azonban csakhamar letettek. Politikailag ugyan jobbszélen állt a párt (éppen ezért jövője is igen bizonytalan volt), de világnézetileg a reakciós egyházi vezetőknek fenntartásaik voltak. Az egyik püspökkari értekezlet jegyzőkönyvéből olvashatjuk, hogy bár Sulyok pártjának kedvező megnyilatkozásai vannak az egyházzal kapcsolatban, ezért „tárgyalásokat is kezdett velük a prímási megbízott, de még távol vagyunk attól, hogy őket a mi pártunknak nyilvánítsuk".[227]

A legnagyobb csalódást azonban eredeti tervük kútbaesése okozta. A reakciós egyházi vezetők az 1945-ös őszi választások előtt foglalkoztak már azzal, hogy miután a Kisgazdapárt elvégzi a rábízott „feladatot", lehetőség nyílik újra egy klerikális „néppárt" szervezésére, amely a keresztényszocialista, legitimista körök és elemek gyűjtőhelye lenne. A történtek azonban nem igazodtak a terveikhez. A Demokrata Néppárt ugyan létrejött, de minthogy ez a demokratikus erők előrenyomulása idején következett be, inkább a vereséget szenvedett reakciós egységfront politikai bomlástermékének számított, mint egy meghatározott politikai irányzat ütőképes képviselőjének.

A Demokrata Néppárt legfőbb gondja saját létezésének biztosítása volt. Most méginkább óvatosabban politizált, mint a felszabadulást követő vezetőségváltoztatás után, és nem pályázott a szélsőséges restauráció híveinek megszervezésére. A demokratikus erők előnyomulását tapasztalva arra törekedett, hogy elfogadható politikai irányvonalat alakítson ki. Éppen ezért egyrészt igyekezett elkerülni azt a látszatot, mintha egy gyékényen

[226] Püspökkari értekezlet jkv. 1947. február 25–26.
[227] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. szeptember 6.

árulna a Kisgazdapárt jobbszárnyán csoportosuló burzsoá-földbirtokos körökkel (feltehetően ezt is dokumentálni akarta e pártból való kiválásával), másrészt bizonyos kritikai álláspontot foglalt el, és igyekezett elhatárolódást mutatni a Mindszenty vezette reakciós egyházi köröktől.

E tendencia már a köztársasági törvény vitájától nyomon követhető. Míg Mindszenty és Slachta nyíltan dicsérték a Habsburg-királyságot, és ellenezték a köztársaságot, addig a Demokrata Néppárt képviselője csupán formai kifogást emelt a köztársaság törvénybeiktatásával kapcsolatban. Attól, hogy helyeslik a köztársaságot, még jó katolikus pártiaknak tekintik magukat – írták Eckhardt Sándor és más pártvezetők a váci püspöknek.[228] E levélben azt is megírták, hogy egyéb kérdésekben sem értenek egyet Mindszentyvel, mert a demokrácia értelmét azonosítja annak hibáival, és a katolikus szervezeteket mindenképpen izolálni akarja a demokratikus szervezetektől. Helytelenítették pl. Mindszenty negatív álláspontját a KALOT-nak a demokratikus ifjúsági csúcsszervezetbe való belépésével kapcsolatban, mert ez – mint hangsúlyozták – megakadályozza a KALOT kibontakozását a demokrácia körülményei között. A régi „keresztény politikát" bírálva általánosságban leszögezték, hogy „haladó katolikusoknak" tekintik magukat. Egyébként Mindszenty is bizonyos „haladó katolikus irányt" vél ezek körében eluralkodni, és Szekfűt tartja „szellemi vezetőjüknek".[229]

A Demokrata Néppárt magatartása, bár 1945 őszéhez képest bizonyos haladást jelentett, elégtelen volt ahhoz, hogy a tömegekben bizalmat ébresszen. Ahhoz viszont éppen elégséges, hogy az egyházi vezetők támogatását ne élvezhesse. Mihalovics 1946 tavaszán már félreérthetetlenül regisztrálta a reakciós egyházi körök bizalmatlanságát.[230] Mindszenty egy, a nyugati ha-

[228] Lásd Váci Püspöki Lt. 3565/1946. (július 16.)

[229] Kalocsai Érseki Lt. 1504/1946. – Mindszenty június 8-i levele a kalocsai érsekhez.

[230] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 1662/1946. – Mihalovics Zsigmond május 10-i jelentése Mindszentynek.

talmaknak írt levélben pedig leszögezi, hogy „e katolikus színezetű pártot nem fogadjuk el", mert a párt álláspontja többek között a Szovjetunióval kapcsolatban sem azonos az övével.[231]

Az egyház reakciós politikájának közéleti képviseletével kapcsolatos válságot jól mutatja, hogy a reakciós egyházi vezetők tovább próbálkoztak egy önálló párt létrehozásával. Erről már 1946 legelején is szót ejtettek. Nem véletlen, hogy éppen februárban, a köztársasági törvény elfogadása után akarták dűlőre vinni, „legyen-e önálló katolikus párt?" „A hozzászólók nagy többsége – olvashatjuk az „Új Ember" vitazáró cikkét – igenlően felelt a feltett kérdésre."[232] Ugyanakkor e cikk bizonytalanságot árult el a párt gyakorlati megszervezését illetően. Ezt azzal magyarázták, mintha a kormányzat nem engedélyezné e külön párt megalakítását. Erről értesülünk a püspökkari értekezlet jegyzőkönyvéből, és Mindszenty is így tájékoztatta a nyugati hatalmakat.[233]

A külön katolikus párt megalakításának azonban nem ez volt az akadálya. Ez kiderül abból a levélből, amelyet az akkori miniszterelnök, Nagy Ferenc 1946 nyarán a prímáshoz intézett. „Politikai párt alakítására katolikus részről eddig kérelmet nem adtak be... A Demokrata Néppárt és legutóbb Sulyok Dezső képviselő vezetése alatt tömörült képviselői csoport is megkapta a pártalakítási engedélyt. Megkapta volna ezt a magyar katolicizmus is, ha kérte volna" – így a cáfoló levél.[234] Teljesen a magas klérustól függő külön katolikus párt megalakulásának akadályait tehát másutt kell keresni.

Joggal lehetne gondolni arra, hogy a reakciós egyházi vezetők valójában nem is akartak külön pártot létrehozni, és a hírveréssel csupán a meglevő jobboldali pártokat kívánták nyomás alatt tartani, illetve a kormányzatot rágalmazni. De a legvaló-

[231] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 3063/1946. (június 12.) – El nem küldött levél.

[232] Új Ember, 1946. február 17. „Legyen-e önálló katolikus párt?"

[233] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 3063/1946. (június 12.) – El nem küldött levél.

[234] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1946. július 20.

színűbb az, hogy próbálkozásaik a Demokrata Néppárt ellenzésén törtek meg. Felismerve, hogy egy külön katolikus párt alakítása csak tovább forgácsolná az amúgy is gyenge, de a jövőben még számításba jöhető kispolgári, paraszti tömegbázist, a Néppárt valamennyi vezetője szót emelt ezellen. Még a Mindszentyhez közelálló elemek is látták ezt, és azon az állásponton voltak, hogy egyelőre nem kell külön katolikus párt, „meg kell maradni a Demokrata Néppárt szervezeteiben, és fogni kell ott a jó szándékú embereket, míg nem üt a komoly katolikus párt órája".[235]

A Mindszentyéktől többé kevésbé elhatárolódó többség kifejezetten tiltakozott az ilyen kísérletek ellen. Amikor az egyház hivatalos lapja, a „Magyar Kurír" 1946 június végén bejelentette, hogy az egyház vezetői elhatározták egy „egészen új párt" megalakítását, „amely a mai politikai életben engedélyezett pártok egyikével sem azonos",[236] tüstént visszautasította ezt. Barankovics István, Eckhardt Sándor és Bálint Sándor, az egyes főpapokhoz intézett memorandumukban határozottan tiltakoztak azellen, hogy Mindszenty egy külön katolikus „monopolpártot" teremtsen és hangsúlyozták, hogy a Demokrata Néppárt igenis „keresztény és katolikus párt", még akkor is, ha – mint írták – „helyesli a köztársaságot".[237]

Ebben a helyzetben már nem úgy vetődött fel a kérdés Mindszentyék számára, hogy kell-e külön katolikus párt vagy sem, hanem megbékélnek-e a számításba jöhető politikai erők jelenlegi széttagoltságával vagy még egy bizonytalan jövőjű külön párt életrehívásával hozzájárulnak ezek további szétforgácsolásához. A történtek szerint az egyház reakciós körei végül is belenyugodtak az adott helyzetbe, és elejtették az új katolikus párt alakításának gondolatát. Így történt, hogy az 1945 őszi győzelemhez fűzött nagy reményeik egy időben törtek darabokra a

[235] Esztergomi Érseki Lt. 1662/1946. – Mihalovics Zsigmond május 10-i jelentése Mindszentynek.

[236] Új Ember, 1946. június 30. – A nyilatkozat megjelent a „Magyar Kurír-ban.

[237] Váci Püspöki Lt. 3565/1946. (július 16.) – Levél a váci püspökhöz.

Kisgazdapárt bomlásával, s a saját külön párttal kapcsolatos politikai esélyeiket illetően lényegesen nehezebb helyzetbe kerültek, mint azt korábban gondolták volna.

A történteket az egyháznak is regisztrálnia kellett. A csanádi püspök 1946 tavaszán „a marxista pártok előretöréséről" és arról ír, hogy „a munkástömegek szervezkedésükben a materialista alapon álló marxizmust részesítették előnyben".[238] Beismerő utalásokat találni a tömegek egyház melletti „kiállásának gyengüléséről", valamint arról is, hogy sokan elhagyták az egyházat.[239] Igen tanulságos az 1947 februári püspökkari helyzetelemzés, amely a hívők különböző kérdésekkel kapcsolatos mozgósításának eredményeit vizsgálja. Abból a tényből, hogy az eredmény a várakozáshoz képest 33 százalékos volt, a következőket állapítja meg: „A magyar katolicizmus megmozdulása időbe kerül, s jelentős része egyáltalán nem is mozdul meg."[240]

A demokrácia vívmányainak megszilárdulása, tömegbefolyásának növekedése, a jobboldali erők – és ezen belül a Mindszenty befolyása alá tartozó egyházi vezetés – kudarcai tovább differenciálták a hierarchia és a hozzácsatlakozott politikai erők táborát. E folyamat egyrészt bátorította és növelte azokat az erőket, amelyek kezdettől kisebb-nagyobb alkalmazkodást tanúsítottak a demokráciához, másrészt a Mindszenty-féle vezetést is taktikai változásokra kényszerítette.

E megosztódásban különösen kedvezően hatott a demokratikus erők helyes önmérséklete. Még 1946 tavaszán, amikor nap mint nap lelepleződtek le az egyház mindszentyista köreinek demokráciaellenes akciói, a magyar társadalom legkülönbözőbb haladó elemei „kiáltványt" tettek közzé a társadalmi megbéké-

[238] Új Ember, 1946. március 31. „Egyház és demokrácia."

[239] Mihalovics Zsigmond egyik levelében az Actio Catholica munkájával kapcsolatban írja Mindszentynek, hogy „nincs elégséges lelkesedés" a felnőtt nők között. *[Esztergomi Érseki Lt. 2454/1946.]*

[240] A mozgósítás az egyházközségeken és a Szülők Szövetsége elnevezésű szervezeten keresztül történt a különböző egyesületek feloszlatása, „a katolikus napilap akadályozása", az állami tankönyvek bevezetése ellen. A kb. 5000 felszólított helyről mindössze 1700 tiltakozás érkezett. *[Püspökkari értekezlet jkv. 1947. február 25–26.]*

lésről.[241] Az egyes demokratikus pártok sem mulasztották el hangsúlyozni, hogy a demokrácia békében kíván élni az egyházzal.[242]

Világos volt e kérdésben a Kommunista Párt állásfoglalása is. A párt III. kongresszusa, mint a volt uralkodó osztályok szövetségeseit ítélte el az egyház reakciós vezetőit. Mind a kongresszuson, mind a Baloldali Blokkal együttesen hangoztatott követelései csupán az iskolák további demokratizálásának célkitűzése kapcsán érintették közvetlenül az egyházat, amenynyiben az ellenforradalmi beállítottságú tankönyvek helyett az új, demokratikus szellemű állami tankönyvek kötelező használatát szorgalmazták.[243] Ugyanakkor a Kommunista Párt pozitív megbékélési készséget mutatott abban is, hogy anyagi eszközök juttatásával és falujárói munkája során hozzásegítette az egyházat a háború által megrongált építményeinek helyreállításához. Nem egy pap maga intézett kérést és köszönetet ilyen segítség dolgában a kommunistákhoz.[244] A párt elméleti folyóiratában is nagy teret szentelt az egyház és a demokratikus állam közeledési lehetőségeinek vizsgálatára.[245] Álláspontjának következetességét tanúsítja, hogy az idő előtt javasolt fakultatív hitoktatási terv megvalósítását elhalasztatta.[246]

1946 augusztusában a demokratikus kormány felhívást intézett a papsághoz. Nem „a pártpolitika mezejére" hívta a papságot, csak azt kérte tőle, „vállalja magára, hogy félreállítja azokat, akik elfogultan szembehelyezkednek a nagy átalakulás vívmányaival... Amilyen mértékben támogatja az egyház nehéz erőfeszítéseiben a demokratikus államot – folytatódik a felhívás –, olyan mértékben számíthat az állam támogatására is."[247] Egyes egyházak meg is tették a döntő lépéseket a demokratikus állam felé.[248] Ekkorra már előrehaladtak a református egyházban zajló viták is, melyeknek eredménye az új Magyarország melletti állásfoglalás volt.[249]

A népi demokratikus kormány lépéseket tett, hogy rendezze diplomáciai kapcsolatát a Vatikánnal. A kormány szándéka ezzel az volt, hogy a „függőben levő egyházpolitikai kérdéseknek sürgős és tömegnyugvást keltő megoldását" elősegítse.[250] Evégből Tóth Lászlót, a szegedi egyetem rektorát bízta meg 1947 tavaszán, hogy utazzon a Vatikánba, és folytasson tájékozódó tárgyalásokat olyan értelmű megegyezés lehetőségéről, amelynek alapján normalizálni lehetne a Vatikán és a hazai egyház viszonyát a népi demokráciához. A Vatikán képviselője általánosságban hangoztatta ugyan, hogy nem tekinti véglegesen megszakítottnak a diplomáciai viszonyt Magyarországgal, egyes mérsékeltebb személyek még bizonyos elismerő gesztusra is hajlandónak mutatkoztak, mégis, amikor konkrétumokra került a sor, semmit nem tettek. A magyarországi helyzetet elsősorban a jobboldali emigránsok és Mindszenty információi alapján ítélték meg, és bízva a külső és belső változásokban, a „várakozás álláspontjára" helyezkedtek.[251]

[241] Lásd Szabad Nép, 1946. április 30.

[242] A szociáldemokrata Párt állásfoglalását lásd Népszava, 1946. június 25., július 14.

[243] Lásd Szabad Nép, 1946. október 2. „Az MKP III. kongresszusának kiáltványa"; Szabad Nép, 1946. október 19. „A Baloldali Blokk követelései".

[244] PI Arch. K./6/9–27. – Ároktői plébános 1946. október 21-i levele az MKP országos vezetőségéhez. Lásd még Népszava, 1946. augusztus 7.; Szabad Nép, 1947. augusztus 27.

[245] Lásd Társadalmi Szemle, 1947 január. Mód Aladár: Egyház és demokrácia.

[246] A fakultatív hitoktatás bevezetését a Kisgazdapárt jobboldala vetette fel, hogy a lelepleződő összeesküvés helyett azt állítsák a politikai érdeklődés központjába, s ezáltal tömegellenállást szítsanak. Bánáss veszprémi püspök, aki felkereste a kormányt ez ügyben, arról számolt be, hogy a Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Parasztpárt a kérdés megoldásának az elhalasztása mellett vannak. *[Püspökkari értekezlet jkv. 1947. március 27.]*

[247] Kis Újság, 1946. augusztus 3.

[248] Népszava, 1946. augusztus 14. „Szabad egyházak nyilatkozata".

[249] A magyar protestantizmus öt éve. 1945–1950. 18–19. old.

[250] Lásd Küm. Irrattár 258/1947. pol. res. – A kultuszminiszter 1947. április 16-i levele. Csatolva Tóth László jelentéséhez.

[251] Lásd Küm. Irattár. 258/1947. pol. res. – Tóth László 1947. június 15-i jelentése vatikáni küldetéséről. E jelentésből egyébként kiderül, hogy a Vatikánnak a magyar helyzet megváltozásába vetett reményét (teljesen alaptalanul!) nagyban megerősítette az a belpolitikai válság, amely a kisgazdapárti összeesküvők leleplezésével, illetve Nagy Ferenc és Varga Béla szökésével volt kapcsolatos.

A kormány megbízottja tehát üres kézzel tért vissza Rómából, hacsak az nem tekinthető eredménynek, hogy újra bebizonyosodott: nem a magyar demokrácián múlik a jobboldal által oly sokat felhánytorgatott vatikáni kapcsolat hiánya, éppen úgy, mint az egyház és az állam közeledése sem.

A demokratikus pártok és a kormány békés gesztusai mindenekelőtt azokra az egyházi és katolikus társadalmi körökre voltak kedvező hatással, amelyek már a felszabaduláskor bizonyos hajlandóságot mutattak arra, hogy a megváltozott helyzethez alkalmazkodjanak.

Szekfű Gyula professzor 1946–1947-ben többször kifejezésre juttatta, hogy az egyháznak pótolnia kell az 1945-ben elmulasztott megújulást, és politikai, szociális kérdésekben rugalmasabb álláspontot kell elfoglalnia. „Nem arról van szó – írta 1947-ben megjelent munkájában –, hogy marxisták vagy kommunisták legyünk, vagy hogy dogmatikánk valamelyik részét megtagadjuk, vagy hogy a vallásgyakorlatot elveszítsük", hanem arról – idézve Szekfű gondolatát –, hogy mint a múlt század végén és az ellenforradalom idején is elismerte az egyház az államot, lojális volt ahhoz, most se tegyen másképpen, mi több, vegyen részt a megújulás munkájában. „És ha nem fordulunk el ettől a munkától – írja –, hanem kivesszük részünket belőle, természetes következményként fogjuk elérni azon panaszok okainak megszüntetését, amely panaszok sokfelé az irántunk való bizalmatlanság következményei."[252]

Ezt az álláspontot képviselték, kevésbé következetesen, a klerikális Demokrata Néppárt egyes vezetői is. A különböző katolikus ifjúsági szervezetek – különösképpen a KALOT (majd KAPSZ) – köreiben bizonyos elégedetlenség mutatkozott a rájuk bízott reakciós szerepkör miatt. A bírálat és az alkalmazkodás gondolatának népszerűségét jellemzi, hogy az még a legszorosabb egyházi függésben működő Actio Catholica egyes köreiben is tért hódított. Például „haladó szellemű katolikusoknak" nevezik magukat „az Actio Catholica országos központjával kapcsolatban álló tudományos műveltségű csoport" tagjai. Meg is mondják, mit értenek ezen: „Mi nem azért nevezzük magunkat haladó szellemű katolikusoknak, mintha vallásunk más lenne, mint őseinké... – írják. – Mi egyszerűen csak az utolsó húsz év magyar neobarokk katolikusaitól akarjuk magunkat elválasztani. Rendíthetetlen és megalkuvás nélküli katolicizmusunkat nem tévesztjük össze a merev konzervativizmussal, egyházunk és hazánk érdekeit a letűnt idők uralkodó osztályainak érdekeivel."[253]

Magában a hierarchiában is, az egyes világi papoktól kezdve egészen a viszonylag zártabb papi közösségekig, napirenden voltak a hasonló bíráló vagy a demokrácia egyes lépéseit elismerő, vagy éppen kiútkereső megnyilvánulások. Nem véletlen, hogy az „Egyházi Körirat" 1946 tavaszán külön foglalkozott e kérdéssel, nyomatékosan megtiltva a papságnak azt, hogy a „felsőbbség megnyilatkozásait" bírálják, hogy a „főpásztor magatartását" „helytelenítsék".[254] Azt sem vették jó néven, ha – mint ez gyakorta előfordult – egy-egy pap elismerően nyilatkozott a kommunista falujárók derekas munkájáról. Mindszenty rosszallóan emlegette a rákosligeti, vértestolnai és békési plébánosokat, mert azok bizonyos gesztusokat tettek a munkáspártok felé. Sőt, egy olyan esetről is megemlékezik, amikor az egyik pap kifejezetten elítélte az egyházi vezetőket az egyes szegény sorsú papokkal való antidemokratikus bánásmódért: „... nem a marxista pártok, hanem az egyház hibás, ha bajok vannak".[255] Más esetben arról írnak egyes papok, hogy miképpen kellene az „érintkezéseket" keresni „a kereszténység és a szocializmus között".[256]

A szerzetesrendekkel is elégedetlen a püspökkari értekezlet.

[252] *Szekfű Gyula:* Id. mű, 204–206. old.

[253] Kereszténység és demokrácia. Szent István Társulat kiadása (kb. 1947.). 73. old.

[254] Egyházi Körirat, 1946 február–március. Közi Horváth József: Fegyelem és szolidaritás.

[255] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. szeptember 6.

[256] Új Ember, 1946. március 17. Horváth Richárd: Mónus Illés a kereszténység és a szociáldemokrácia viszonyáról.

„Ezek a tűzpróbás idők – olvashatjuk a jegyzőkönyvből – a szerzetesrendeknél is megtermik szomorú gyümölcsüket... egyesek meginognak hivatásukban, és keresik az alkalmat kilépésükre, a nagyobb szabadságra... olyanok is kísértésbe esnek néha, akiknek szerzetesi hivatása kétségtelen."[257] Jellemző, hogy még a jezsuita rend körében is elhangzottak Mindszenty magatartását bíráló megjegyzések. A rend 1946 tavaszán tartott papi értekezletén pl. az egyik páter kijelentette, „hogy néhány jezsuita elítéli a hercegprímás magatartását a különböző közéleti kérdésekben".[258]

A püspöki kar egyes tagjai sem minden kérdésben értettek egyet Mindszentyvel, és távolról sem utasították teljesen vissza a népi demokráciához való közeledés gondolatát. Azt ugyan a püspöki kar egyetlen tagjáról sem lehet hitelt érdemlően bizonyítani, hogy alapvetően és következetesen eltérő álláspontot foglalt volna el a püspöki kar egészétől, mégis az olyan tények, hogy a püspöki kar egységét 1946 végétől egyre többször kellett deklarálni, arra vallanak, hogy valóban voltak olyan tendenciák, amelyekkel szemben ezt az „egységet" újra meg újra hangsúlyozni kellett.[259] Sőt, az egyik püspökkari értekezleten Mindszenty bizonyos egységellenes megnyilvánulásokra is céloz: „Jól tudom, hogy a könyörtelen idők sok mindent feloldanak. De ne történjék meg még ritkán sem, hogy főpásztor főpásztort papok, esetleg világiak előtt megítél."[260] Mindenesetre magukból az egyes püspökkari értekezletekből is kitudódik, hogy egyes főpapok néhány kérdésben rugalmasabb álláspontot vallottak, mint korábban.[261]

[257] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. február 25–26.

[258] Esztergomi Érseki Lt. 2918/1946. – Mihalovics Zsigmond május 7-i levele Esztergomba.

[259] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1946. szeptember 6. Közzétéve: Új Ember, 1946. szeptember 15.

[260] Püspökkari értekezlet jkv. 1947. február 25–26.

[261] Például az egri érsek felvetette az Actio Catholica „felfrissítését", a „KALOT múltjában való bajok" felszámolását. *[Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1946. július 20.]* Tóth László rektor a mérsékeltebb főpapok közé sorolja Czapik érseket, Bánáss és Hamvas püspököt. Vatikáni útja előtt meggyőző-

Az időközben veszprémi püspöki adminisztrátorrá, majd püspökké kinevezett Bánáss László (volt debreceni prépostplébános) és Czapik Gyula egri érsek többször is tanújelét adták annak, hogy a többi főpapoknál reálisabban igyekeznek szemlélni az állam és egyház viszonyát, és mérséklően szeretnének hatni a Mindszenty-féle vezetésre. Bánáss László pl. kifejezetten támogatta a népi demokratikus állam több fontos akcióját (általános iskola megvalósítása, beszolgáltatások stb.).[262] Nem véletlen, hogy éppen Bánáss püspök volt az, aki több egyházat érintő kérdésben (pl. egyes katolikus tömegszervezetek felújítása) eredményes tárgyalásokat folytatott a kormánnyal. Czapik érsek állásfoglalásai bár kevésbé vagy legalábbis csak közvetve váltak ismeretessé a nyilvánosság előtt, mégis figyelemre méltók abból a szempontból, hogy Mindszentynek éppen a legreakciósabb politikai lépéseivel kapcsolatban mutatkoztak meg. Keményen megbírálta Mindszenty emlékezetes választási körlevelének tervezetét,[263] több alkalommal mellőzte a Mindszenty által kiadott közös körlevelet.[264] Sőt, elég bátor volt ahhoz is, hogy az egyházi vezetők által készített köztársaságellenes és királyságot védő kormányfelirat aláírását megtagadja. „Nem írtam alá – vetette e sorokat a felterjesztésre, saját előre gépelt nevét áthúzván. – Egyrészt mert tartalmával nem értek mindenben egyet, másrészt nem tartom időszerűnek."[265]

dött arról, hogy „minden tekintetben osztják azt az aggodalmat és a maguk részéről elhibázottnak és szerencsétlennek tartanák, ha részben katolikus segítséggel is egy Gömbös-féle rendszer kerülne ismét uralomra". *[Jelentését lásd Küm. Irattár. 258/1947. pol. res.]*

[262] Lásd Művelődésügyi Minisztérium Irattár. VKM iratai V. 180691/1948. – Bánáss püspök 1947 decemberi levele a miniszterhez.

[263] Lásd Egri Érseki Lt. 2818/1945. (október 9.) – Kifogásolta megjegyzéseiben, hogy a körlevél nem marad meg elvi síkon. A választásra való felhívást javasolta kihagyni, a házassági joggal kapcsolatban pedig felvilágosítja a prímást, hogy az az „állam belügye", és „van még a miénknél is ledérebb törvény".

[264] Lásd Egri Érseki Lt. 574/1946. (február 18.) – A böjti körlevélről van szó. Egyébként más alkalommal is kifogásolta Mindszenty körleveleinek hangját és tartalmát.

[265] Egri Érseki Lt. 989/1946. (március 14.) – Kormányfelirat-tervezet.

Az idézett példák mutatják, hogy azok a pozitív kezdeményezések, amelyek a felszabaduláskor csak szórványosan jelentkeztek, egyre szélesebb méreteket öltöttek. Nemcsak számszerűleg szaporodtak e kezdeményezések, hanem most már átfogták az egyház legkülönbözőbb szervezeteit, sőt a hierarchia vezető szervében, a püspöki karban is gyakoriak voltak. Jóllehet még mindig és még jó ideig nem lehet arról beszélni, hogy ezek egységesen szervezett formában jelentkeztek volna, mégis erjesztő hatásuk egyre többekre gyakorolt vonzó hatást. Programjuk is többnyire csak abban volt egységes, hogy nem értettek egyet a reakciós egyházi vezetés, mindenekelőtt Mindszenty antidemokratikus megnyilvánulásaival. Legtöbben közülük azonban hajlandóságot mutattak arra, hogy igen fontos kérdésekben, (az államforma esetében, egyes szociális, gazdasági, közoktatási kérdésekben, kompromittált személyek mellőzésében) közeledjenek a népi demokratikus hatalom álláspontjához. Minderre korántsem az egyház érdekeivel ellentétes vagy azokon kívül eső célok indították őket, hanem elsősorban az a felismerés, hogy egyházuknak is a békés közeledés az érdeke, nem pedig a meddő politikai harc, amely csak a klérus tekintélyét, tömegkapcsolatait, végső soron az egyház létfeltételeit ássa alá.

Annak ellenére, hogy a népi demokratikus állammal való békés viszony hívei már a hierarchián belül is jelentkeztek, mi több, felbukkantak az egyház minden fontosabb szervében, a hivatalos állásfoglalást és a politikai vonalvezetést egyelőre még Mindszenty és reakciós köre szabta meg. Bár Mindszenty maga is kénytelen volt elismerni a demokrácia nyújtotta közeledési lehetőségeket, amelyek a „béke olajágát", a „viszonyrendezési készséget" jelentették „az egyház felé",[266] e lehetőséget mégis a legmerevebben elutasította. „Nincs kiegyezés. Nincs keleti külpolitika. Szembeszállni a rendszer gazdasági politikájával" – ezek voltak „a bíboros parancs jellegű elvei".[267] S ha e konok reakciós álláspontjával sokakat eltaszított magától, egyszersmind tiltotta

[266] Püspökkari értekezlet jkv. 1947. október 8.

[267] *Kovách Aladár:* A Mindszenty-per árnyékában. Archivum Hungaricum. Innsbruck 1949. 144. old.

és el is zárta sokak elől az utat, hogy közeledjenek a népi demokratikus rendszerhez. A megbékélés útja ilyenformán járhatatlan volt az egyház miatt.

A megbékélés gondolatának növekvő népszerűsége azonban egyre inkább lehetetlenné tette, hogy az egyház reakciós vezetői, mindenekelőtt Mindszenty, nyíltan visszautasítsák e közeledést. Ezzel a békétlenség ódiumát vállalták volna magukra. Inkább a mellébeszélést, a felelősség áthárítását választották.

A Kommunista Párt világosan hangsúlyozta, hogy a megbékélés politikai kérdés, melyben arra kell válaszolnia az egyház képviselőinek, hajlandók-e szakítani a volt uralkodó osztályokkal és elismerni a népi demokratikus rendszert. Ők azonban e kérdést világnézeti síkra terelték. Szüntelenül azt emlegették, hogy vajon a vallásos világnézet összefér-e a marxizmussal. S minthogy a kettő nyilvánvalóan ellentéte egymásnak, levonták azt a hamis következtetést, hogy a megbékélésnek sincs semmiféle lehetősége. „Aki Isten gyermeke, annak semmiféle közössége nem lehet a sátánnal, Isten legnagyobb ellenségével" – olvashatjuk a világos célzást az „Új Ember"-ben.[268] Ha az állam „nem áll a tízparancsolat alapján" – hirdeti „A Szív" jezsuita tollból megjelent egyik kiadványa –, akkor béke helyett csak „harc és ellenállás" lehet az „állammal szemben", „mert jobban kell engedelmeskedni Istennek, mint az embernek".[269]

Az ilyen „hamis okoskodás" jegyében fogant következtetések nemcsak a megbékélés állítólagos abszurd voltának igazolására, de a két fél közti harc serkentésére és tévútra terelésére is alkalmasak voltak. Ámde az egyházi reakció elleni harc élvonalában álló Kommunista Párt sem maga nem tért le, sem másokat nem engedett letérni az elvi politika útjáról és nem volt kapható arra, hogy a reakciós egyházi körök kihívásait hasonlókkal viszonozza.

Politikai síkon olyan feltételekhez kötötték a megbékélést Mindszentyék, amelyek egyszerűen elfogadhatatlanok voltak a

[268] Új Ember, 1946. március 31. „A püspöki kar tagjainak körlevelei."

[269] *P. Kollár Ferenc:* Egyház és állam. „A Szív" kiadása. 1947.

demokratikus erők számára. Mindszenty még a köztársasági elnökkel sem volt hajlandó addig találkozni, míg e feltételeket nem látta biztosítva. „Azt is aláírjuk, hogy nem kell Reakció – hangoztatta e feltételek összegezéseként Mindszenty –, de akkor nincs helye a kiváltó Akciónak sem..."[270] Azaz mondjon le a népi demokratikus rendszer az osztályharcról, hagyja a reakciót a „maga útján" járni, akkor ők sem lépnek fel ellene.

Mindez korántsem jelenti azt, hogy a történtek semmiféle hatást sem gyakoroltak rájuk. Következtetéseik azonban mindössze arra korlátozódtak, hogy régebbi céljaik elérésére irányúló politikai tevékenységükben bizonyos taktikai változtatásokat eszközöltek. A politikai párt hiánya, valamint a tömegbázis megcsappanása miatt mindenekelőtt a vallási, a hitbuzgalmi élet keretéül szolgáló szervezkedést erősítették. Restaurációs terveiket pedig elsősorban külső erőkre, a nyugati hatalmak támogatására építették.

A vallási és hitbuzgalmi keretek fokozott igénybevételét nemcsak a klerikális politikai szervezetek gyengülése tette számukra szükségessé, de az is, hogy a feloszlatottak helyett alakult új tömegszervezetek sem a régi szellemben működtek. A KALOT utódja pl. 1946 nyarán szövetségre lépett a demokratikus ifjúsági szervezetekkel.[271] Mindszentyt pedig, aki mindezért elmarasztalóan nyilatkozott, olyan bírálatban részesítették e szervezet papi vezetői, hogy ezért felmentette őket beosztásuktól.[272] Hasonló irányú erjedés mutatkozott az 1946 nyarán megalakult Cserkészfiúk Szövetségében is. Nem voltak már egységesek a megmaradt régi tömegszervezetek, az iskolákban működő Katolikus Diákszövetség, a felnőtt lakosság között pedig a Katolikus Népszövetség sem. Jellemző, hogy a Katolikus Népszövetség 1946 nyári közgyűlésén három irányzat is vetélkedett a vezetésért.[273]

[270] *Mindszenty József:* Igazság és szeretet. 1946. június 29-i beszéd.

[271] Lásd Új Ember, 1946. július 28. „A KALOT sorsa és tanulságai."

[272] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 8142/1948. – Ez ügyben folytatott levelezés csatolva az 1947-ben történt felmentési irathoz.

[273] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1946. július 20. – A csanádi püspök beszámolója nyomán.

A vallási és hitbuzgalmi keretek azért is alkalmasnak mutatkoztak a tömegek szervezésére, mert ezek működését másképpen bírálták el, mint a politikai szervezetek tevékenységét. Ezeket – legalábbis egyelőre – nem fenyegette a feloszlatás veszélye, és kiterjeszkedhettek elvileg a hívő lakosság legszélesebb köreire. Ugyanakkor kereteik már korábbról adva voltak az egyházközségben, a lelkipásztorkodásban, a családlátogatásban stb.

Már a felszabadulás után, de még inkább az 1945–1946-os esztendő fordulóján egyre sűrűbben olvashatunk az egyházi sajtóban „az egyházközségi szervezkedésről", annak „leghatásosabb klasszikus módjának", a „családlátogatásnak" szorgalmazásáról.[274] „Több elevenséget, aktivitást kell belevinnünk az egyházközségi életbe – írta Madarász István püspök. – Ne legyen az pusztán adókivető bizottság... Gyakoroljuk a házi pasztorációt."[275] Mások a „munkás-lelkipásztorkodás" mellett törtek lándzsát. Ezek – mint a budapesti érseki helynök írja – „újszerű, sokszor tájékozódó és tapogatózó" munkát végeznek: ilyen „a családlátogatás, régi EMSZO-ismeretség, üzemi, gyári sejt kiépítés".[276] Most azonban – mint olvashatjuk, a legilletékesebb fórum, az 1946 augusztusi országos lelkipásztori konferencia megállapítását – „a lelkipásztor elsőrangú feladata az élő és tevékeny egyházközségi élet megteremtése" lett. Ezen belül is „feltétlen szükséges a ház-, illetőleg utca- vagy tömegmegbizottak szervezetének megalapítása", továbbá „világi apostolok képzése", nem utolsósorban pedig „minden plébánián alapíttassék meg a férfiak, illetőleg a férfi-ifjúság valamilyen egyesülete, különös figyelemmel a munkásságra".[277]

[274] Lásd Egyházi Körirat, 1945 november. „Életreébredés".

[275] Egyházi Körirat, 1945 december. „Korszerű feladatok a lelkigondozás terén".

[276] Esztergomi Érseki Lt. 680/1946. – Január 30-i jelentés a hercegprímásnak.

[277] Egyházi Körirat, 1946 augusztus. Az 1946. augusztus 10–14. napjaiban tartott lelkipásztori konferenciáról.

A szeptemberi püspökkari értekezlet már az „utca- és házmegbízottak megszervezésének" elindításáról számol be.[278] Napirenden vannak a különböző „apostolképző" gyűlések, sorra jelennek meg az „utca-háziapostolok" teendőiről kiadott útmutatók is. „Az utca-apostol a plébánia szeme, füle, ajka és szíve; élő telefonhuzal plébános és hivő között", aki országos „megmozdulások" alkalmából „búzdítja őket tömeges részvételre".[279]

A munkásság irányában tanúsított fokozott figyelem különösen abban mutatkozott meg, hogy a reakciós egyházi vezetés, felhagyva korábbi arisztokratizmusával, kiadta a jelszót, hogy „mi papok menjünk a munkásokhoz, elsősorban a szegény munkásokhoz".[280] Amikor a püspöki kar 1947 elején ismételten foglalkozott a munkásság „lelkigondozásának" ügyével, a hozzájuk való közeledést újra a „gyermekek és feleségek révén, családlátogatás" útján kívánta eredményesebbé tenni. Ezzel kapcsolatban elhatározta, hogy az egyházközségekben a munkáslelkipásztorkodást megerősíti, továbbá, hogy külön „munkásokhoz szóló, meleg, evangéliumi hangú körlevelet ad ki".[281]

Az a körülmény, hogy szervezeti kereteiket szükségképpen ki szerették volna terjeszteni a vallásos lakosság legszélesebb tömegeire, azokra is, akik nem értettek egyet a reakciós egyházi vezetéssel, parancsolóan megkövetelte olyan program létrehozását, amely a többség számára elfogadható. Ilyen program volt a vallásosság eszméjének elmélyítése, meglevő befolyásuk megszilárdítása. Még a szélsőséges Mindszenty szájából is elhangzott, hogy most legfőbb feladat a katolikus egyesületi tagok megóvása attól, hogy marxista szervezetek befolyása alá kerüljenek.[282] „Most nem szervezni, hanem a lelkeket megmenteni a feladatunk" – olvashatjuk az egyik püspökkari értekezlet jegyzőkönyvéből.[283] A legfőbb feladat az, hogy „a munkások tömegeit az egyháznak és Krisztusnak visszanyerjék",[284] hogy kialakítsák bennük a „krisztocentrikus öntudatot, amely . . . a legjobb önvédelmi eszköz az anyagelvű világnézetű csoportokba való lelki felszívódás veszélye ellen".[285] Mindezek összefoglalásaként az Actio Catholica 1946 végén „Jézus népe maradunk" jeligét írta következő évi programjának homlokzatára.

Hiba lenne azonban e kényszerűségből született taktikai program iránt akár csak a legkisebb illúziót is táplálni. E program már önmagában is bizonyos eszmei ellenállásra, sőt térhódításra való törekvést fejez ki, s a politikai harci készenlét megalapozását szolgálta. Módszer volt ez, amely által a reakciós egyházi vezetés arra törekedett, hogy – mint az egyik budapesti „apostolképző" gyűlésről olvashatjuk – „kézben tartson minden házat, lakót, észrevétlenül hozzájuk férkőzzék, azután kellő pillanatban megtegye támadását a demokrácia ellen".[286] S valóban, az 1947-ben provokatív céllal felvetett fakultatív hitoktatás, a kötelező állami tankönyv bevezetése elleni tiltakozások, a katolikus egyetem és autonómia létesítésére irányuló idejétmúlt követelések[287] mögött többnyire az egyház reakciós körei által vezetett vallási és hitbuzgalmi intézmények, különösen az egyes egyházközségek álltak.

Ám ezek az intézmények a népi demokrácia politikai fejlődése szempontjából többnyire periferikus jelentőségű tiltakozó vagy követelő feliratok aláírásán és felterjesztésén túl nem jelentettek számottevő és tartós politikai bázist az egyház reakciós köreinek.

[278] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1946. szeptember 6.

[279] Utca-apostolok útmutatója. Kiadta a ceglédi egyházközségi utca-apostolok vezetősége. (Kézirat.) Hasonló útmutatók tömegesen találhatók az Országos Széchenyi Könyvtár Aprónyomtatványtárában.

[280] Egyházi Körirat, 1947 január. „Divini Redemptoris".

[281] Püspökkari értekezlet jkv. 1947. február 25–26.

[282] Lásd Kalocsai Érseki Lt. 2867/1946. – Mindszenty novemberi levele a kalocsai érsekhez.

[283] Püspökkari értekezlet jkv. 1947. február 25–26.

[284] Egyházi Körirat, 1947 január. „Divini Redemptoris".

[285] Egyházi Körirat, 1946 november. „Actio Catholica".

[286] PI Arch. B/5/32–2772.

[287] Az egyházközségek vezetőinek 1947-ben megtartott értekezletén Mindszenty többek között a katolikus egyetem és napi sajtó követelését indítványozta. *[Lásd PI Arch. B/5/32–2785.]*

A mindszentysta vezetők a nyugati hatalmakba vetették reményeiket. A kulisszák mögött, ahova akkor nem láthattak a nézők, a nyugati imperialistákkal közös szereposztásban készülődtek, hogy alkalomadtán újra színre lépjenek a restauráció tervével. A mindszentysta köröket éppen úgy, mint a kisgazdapárti jobboldalt a restauráció belső bázisának elégtelensége késztette arra, hogy külső erőkre támaszkodjanak. Konspirációs tevékenységük azonban nem kapcsolódott közvetlenül össze. A kisgazdapárti jobboldal a tervezett reakciós blokk egyik erősségének tekintette Mindszentyéket, mégis ezek elképzeléseit túlzónak és irreálisnak ítélte meg. Saját terveinek megvalósítását a szovjet csapatok – békekötés után várt – kivonulásától tette függővé, addig pedig a „kivárás" álláspontjára helyezkedett.

Mindszentyék restaurációs tervei a nyugati hatalmak, mindenekelőtt az Egyesült Államok gazdasági, politikai és katonai beavatkozására épültek. Végső céljuk a Habsburg-királyság restaurálása volt. Nem kétséges, hogy a Habsburg-trón visszaállítása anakron célnak tűnt a hivatalos nyugati körök előtt is, és néhány politikuson, főpapon és magán a jelöltön, Ottón, valamint egyes disszidenseken kívül nem is volt ennek komolyan számításba jöhető bázisa. Hogy Mindszentyék ilyen irányú bizakodását mégsem oszlatták el, sőt táplálták, annak magyarázata abban rejlik, hogy számukra minden olyan terv és tevékenység előnyös és felhasználható volt, amely a népi demokrácia ellen irányult. Ilyenformán, ha tisztában is voltak azzal, hogy a Habsburg-restauráció megvalósíthatatlan, mégis biztatást és támogatást nyújtottak Mindszentyéknek, mert általa is gyengítették a magyar népi demokráciát.

A Habsburg-legitimizmusnak nem volt hazai tábora. A volt nagybirtokos arisztokrácia egyes tagjain kívül alig akadtak olyanok, akik komolyan gondoltak a királyság visszaállítására. E kis számú társaság a köztársaság kikiáltása és a köztársaság intézményét védő törvény megalkotása után még a halvány reményt is elvesztette arra, hogy törvényesen tevékenykedjék. Legális politikai érdekképviselet is egyre kevésbé állt rendel-

kezésükre. Egyesek a Kisgazdapártban, mások a Néppártban vagy a Balogh-pártban tevékenykedtek. Miután találkozóhelyük, a „Társas Összetartás Köre" megszűnt,[288] a Katolikus Népszövetségben elhelyezett néhány legitimistától eltekintve,[289] kizárólag Esztergom lett a biztos pont, ahova szálaik összefutottak.

Maga a klérus döntő többsége sem tartotta megvalósíthatónak a tervet. Czapik érsek már az „államforma kérdésében" teendő köztársaságellenes deklarációval kapcsolatban megjegyezte, „hogy senki sem vár most már ilyent".[290] Azok, akik valóban aktívan is közreműködtek a restaurációs terv végrehajtására irányuló konspirációs tevékenységében, csak Mindszenty szűkebb környezetéből kerültek ki.

Mindszentyék sem igényeltek a nyugati hatalmaktól azonnali beavatkozást a királyság visszaállításához. Eleinte mindössze gazdasági és szociális támogatásra korlátozták kéréseiket. Mindszentynek – mint azt maga is írta – egyik vágya az „idegen tőkének hazánkba való beédesgetése volt".[291] A nyugati tőke útját egyengette akkor is, amikor az „ország lehetetlen gazdasági helyzetének" feltárását, a „külföldi segély bejutását" szorgalmazta.[292] Ezekkel kapcsolatos a különböző külföldi segélykérelmek hosszú sora, amelyek előmozdítására több papot is kiküldtek Svájcba és Amerikába.[293]

A gazdasági segítség igénylésével párhuzamosan egyre gyakoribb lett, hogy egyházi körök politikai, vagy mint ők mondták, „erkölcsi" támogatást kértek a nyugati hatalmaktól. Dra-

[288] Lásd Mindszenty József a Népbíróság előtt. 38. old. Baranyai Jusztin vallomása.

[289] E szervezet munkájával kapcsolatban Slachta Margit különösen Bozsik Pál remetekertvárosi plébánosra hívta fel a figyelmet. *[Lásd Esztergomi Érseki Lt. 2074/1946.]*

[290] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. április 2.

[291] A Mindszenty-bűnügy okmányai. 77. old.

[292] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. december 20.

[293] Segélyt kértek 1945-ben Svájcból, a Vatikánból, Amerikából, a Magyarok Világszövetségétől, külföldi püspököktől. Ilyen céllal küldték ki pl. Péterffy Gedeont, Dér Ivánt, Kemenes Istvánt és más papokat.

hos esztergomi káptalani helynök a földreform végrehajtásának napjaiban egy „szerény és méltányos" földreform-javaslatot adott át – alig kétséges, miféle várakozással – az amerikai misszió tagjainak.[294] Az 1945-ös őszi választások előestéjén pedig Mindszenty a népi demokráciával szemben keres „erkölcsi segítséget... Rómán keresztül" nyugat főpapjainál.[295] Eredmény azonban akkor alig mutatkozott. A Vatikánban ugyanis egyelőre úgy vélekedtek, mint Mindszenty szavaiból kiderül, „hogy az angolokra, főként amerikaiakra keveset lehet építeni, mivel más a kijelentésük, más az eljárásuk".[296]

Mégis 1946 elejétől már bizonyos katonai intervenció sürgetésével is előálltak. Ehhez Mindszenty a bátorságot két egymás után következő (1945 végi, és 1946 eleji) vatikáni útjának tapasztalataiból merítette. Az ott emlegetett „keresztény szolidaritás" és az a benyomása, hogy „a háború az angol és az amerikai közvéleményben egyesek szerint egyetlen megoldás", arra indították, hogy máris bejelentse a nyugati hatalmaknál a fegyveres intervencióra való igényét. 1945 végén még a kormánytól követelte, hogy „vigye keresztül a megszállók számának a leszállítását",[297] 1946 májusában már az angol missziónál kilincselt azért, hogy a szovjet egységek helyett „jöjjön ide kis számú angol–amerikai katonaság".[298] Ez ügyben segítségért folyamodott közvetlenül Truman amerikai elnökhöz és az angol királyhoz is.[299] Végül még egy levelet érdemes idézni, amelyet 1946 decemberében Mindszenty az amerikai követnek küldött, „Amerika segítségét" kérve tőle „a hallatlan nyomás, rothadás" ellen. „A kibontakozás külső támogatással lehetséges – hangzik a levél. – Hogy miként, erre az utat, módot megjelölhetnénk."[300]

[294] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 734/1945. – Drahos feljegyzése 1945. május 10-i, az amerikai misszió tagjaival történt politikai beszélgetéséről.

[295] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1945. október 17.

[296] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. december 20.

[297] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. december 20.

[298] A Mindszenty-bűnügy okmányai. 51. old.

[299] Esztergomi Érseki Lt. 2138/1946.

[300] Mindszenty József a Népbíróság előtt. 90. old.

Mindszenty a külső beavatkozás sürgetésével egyidejűleg információs adatokat is szolgáltatott a nyugati hatalmaknak. „A Szív" újságban pl. arról olvashatunk, hogy a „külföldi diplomatákkal" és bíborosokkal folytatott „tárgyalásokra sem ment üres kézzel". „Kötetekre tehető az az anyag – fecsegi ki a lap –, amelyet ezeken és a budapesti diplomáciai testület egyes tagjaival való megbeszélésein felhasznált."[301]

Hogy mi minden volt a kiszolgáltatott adatok, vagy ahogy ők említik, „dokumentális anyag" között, azt Mindszenty életrajzi vallomásában leírja: „... a magyar belpolitikai életről, gazdasági kérdésekről és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság harmadik tagjának csapatairól" (ti. a szovjet csapatokról) adott rendszeresen jelentéseket, feljegyzéseket.[302] Első római útjáról beszámolva külön említette, hogy „terjedelmes jelentéseket nagy számban vitt magával... hitéleti, közéleti és gazdasági tekintetben".[303] Mindezekre azért is szükség volt – mint mondotta –, mert „nem egy tekintetben a helyzetünket kedvezőbbnek ítélik a valóságnál". Hasonlóképpen számolt be második, Key amerikai altábornagy társaságában tett római útjáról. „Teljesen kimerítő képet adtam helyzetünkről" – mondotta a püspöki kar értekezletén, jelezve egyben azt is, hogy különösen az amerikai bíborosok érdeklődtek: „... ezer kérdést tettek fel a közélet, gazdasági élet és nyomorúság felől".[304]

Információs anyagot Mindszentyék nemcsak a magyarországi diplomáciai képviseleteken és a Vatikánon, hanem a Bécsben fenntartott „futárszolgálaton", illetve a nyugati segélyszervek (az amerikai titkosszolgálat) képviselőin keresztül is kijuttattak az országból.[305] Mindszentynek az volt a véleménye, hogy

[301] A Szív, 1946. október 19.

[302] A Mindszenty-bűnügy okmányai. 50., 59. old.; Veszprémi püspöki Lt. 3352/1945. (augusztus 15.) – Mindszenty feljegyzései.

[303] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. december 20.

[304] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. április 2.

[305] A futárszolgálatról lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1946. július 20. Az Actio Catholicának a különböző segélyszervezetek képviselőin keresztül gyakorolt információs tevékenységéről lásd Mindszenty József a Népbíróság előtt. 102. old.

a „külföld informálására" minden utat igénybe kell venni. „Akinek összeköttetése van, használja fel. A prímási iroda szívesen közvetít." S mindezt – mint mondotta – azért, mert „ma a magyar kérdést külföldön az egyháznak kell élve tartani".[306] Szükségtelen hangsúlyozni, hogy a szóban forgó adatok és azok illegális továbbítása erősen emlékeztet a kémjelentésekre. Még az ún. „hitéleti adatok" is alig tekinthetők kivételnek ezalól, amelyek közt olyanok voltak, mint pl. a nem magyar területhez tartozó rozsnyói egyházmegyéről szóló jelentés[307] vagy Mindszenty javaslata arról, hogy miként kellene „vértanúi lelkű" diverzáns papokat küldeni Rómából Kárpát-Ukrajnába.[308]

Az egyre gyakoribbá váló jelentések anyagát Mindszenty „a papságon keresztül szereztette" be, anélkül, hogy azok tudtak volna az adatgyűjtés céljáról.[309] Ilyen gyűjtések folytatásáról hoz határozatot már az 1945-ös őszi püspökkari értekezlet, mely hangsúlyozza, hogy a gyűjtések „másodpéldánya a hercegprímáshoz megküldendő".[310]

A Mindszenty által irányított illegális mechanizmus 1946–1947 fordulójára már teljesen szervezetten működött. Reményeiket táplálta, hogy az 1947-es esztendőben a reakció nemzetközi méretekben előre tört. A nyugati hatalmak agresszivitása megnövekedett: fokozták a fegyverkezést; meghirdették a Truman-elvet, majd a Marshall-tervet; beavatkoztak a görög polgárháborúba; a francia és olasz kommunista pártokat kiszorították a kormányból – mindez a közeli háború reményét villantotta meg Mindszentyék számára. „Annak az esztendőnek a tavaszán ... – vallotta Mindszenty – tartotta magát erősen az a hír a közvéleményben, vannak ilyen hullámok, hogy egy történelmi

[306] Püspökkari értekezlet jkv. 1947. február 25–26.

[307] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 4218/1945. (november 22.) – Rómába való továbbítás végett.

[308] A Mindszenty-bűnügy okmányai. 75. old. – Hasonló jellegű jelentések és javaslatok találhatók még Kárpát-Ukrajnáról, a keleti kongregációkról, a munkácsi egyházmegyéről az Esztergomi Érseki Lt. 1946-os anyagában 483., 3090., 5437. és 7001. iktatószámok alatt.

[309] Lásd A Mindszenty-bűnügy okmányai. 59. old.

[310] Püspökkari értekezlet jkv. 1945. október 17.

változás történhetik ... egy harmadik világháború."[311] Hasonlóképpen emlékezett várakozásukra az összeesküvők egy másik vezetője, Baranyai Jusztin is. A „háborús komplikáció végén a nyugatiak győznének ..., az amerikaiak vennék át ... mint katonai megszállók a hatalmat".[312]

Megváltozott a Vatikán magatartása is, határozottabb hangot ütött meg az akkori politikai harcokkal kapcsolatban és megengedhetetlennek tartotta, hogy valaki dezertáljon vagy belső emigrációba vonuljon. Megkétszereződtek a vatikáni rádió Magyarországgal kapcsolatos adásai is. Ebben közrejátszott az az ágensi megbízatás, amelyet Mindszenty a legreakciósabb egyházi körökhöz tartozó Péterffy Gedeonnak adott.[313]

A vatikáni rádió rágalmazó hírei – mint írja Péterffy – különösen megsokasodtak a kisgazdapárti jobboldallal kapcsolatos hazai összeesküvés mentegetésére küldött amerikai jegyzékek nyomán.

Mindszentyék ilyen körülmények között elérkezettnek látták az időt, hogy kidolgozzák a restauráció teljes végrehajtásának tervét, egészen Ottó megkoronázásáig. E tervezet kiindulási pontja a kilátásba helyezett háború volt, természetesen amerikai győzelemmel. Számításuk szerint ebben a helyzetben bizonyos „közjogi űr" jönne létre az országban, amikor a király távolléte miatt, mint első „közjogi méltóság", mint „homo regius", az ország hercegprímása, nevezetesen Mindszenty juthatna politikai vezető szerephez. Ő nevezné ki az új kormányt is. A tervezet szerkesztője, Baranyai Jusztin teológiai tanár és munkatársa, Gruber Miklós persze nem maradtak adósok a jogi és történeti megalapozással sem. A közelmúltból példaként az athéni met-

[311] Mindszenty József a Népbíróság előtt. 96. old.

[312] Ugyanott.

[313] Mindszenty ezt a megbízatást a Czapik érsek által pártfogolt mérsékeltebb Magyary Gyulát mellőzve adta Péterffynek. Lásd erről Magyary Vatikánból írt levelét. *[Egri Érseki Lt. 2641/1947.]* Egyébként Mindszenty kintjártakor – egy luxuskocsit adományozott a vatikáni rádió igazgatójának.

ropolita esetét idézték, aki hasonlóképpen új kormányt nevezett ki 1945-ben Görögországban.[314]

Az új kormány természetesen nem akárkikből állt volna; hanem „legitimista meggyőződésű és megfelelő külföldi összeköttetésekkel rendelkező, okos politikusokból és előkelő közéleti tényezőkből, amelynek működését a parlament törvényesítené, s amelynek feladata volna, hogy a törvényes királyság helyreállításának... előfeltételeit megteremtse". E kormány tervezett tagjai: Baranyai Lipót, a Nemzeti Bank volt igazgatója, Apor Gábor volt vatikáni követ, Keresztes-Fischer volt horthysta belügyminiszter és hasonlók.[315] Ottót pedig Mindszenty koronázta volna királlyá, mert mint vallomásában írta, Ottó neki „minden előjogot biztosított volna, amelyeket az ország első zászlósura élvez".[316]

A tervezet elkészítésével egyidejűleg, 1947 júniusában Mindszenty Kanadába repült. A közvélemény minderről csak annyit tudott, hogy az ottawai „Mária-kongresszusra" ment. Ám Mindszenty visszatérve a püspökkari értekezlet fórumán szóról szóra így számolt be: „Utam célja információk adása és szerzése, az eddigi segítség megköszönése, új segítségek megszervezésének helyes elindítása. A magyarok látogatása. Mindez megtörtént."[317] A Mária-kongresszusról tehát szó sem esett a beszámolóban. Mint az kiderült, Mindszenty Habsburg Ottóval, Spellman bíborossal és több disszidenssel találkozott Amerikában, hogy a közelinek vélt restauráció esélyeiről folytasson megbeszéléseket velük.[318] Még ugyanez év nyarán akciót indított a magyar királyi korona teljes biztonságba helyezéséért,

[314] Lásd A Mindszenty-bűnügy okmányai. 26. old.

[315] Ugyanott.

[316] Ugyanott.

[317] Püspökkari értekezlet jkv. 1947. július 25.

[318] E megbeszélésekről lásd írott önéletrajzi vallomása: A Mindszenty-bűnügy okmányai. 23–25. old. Szóbeli vallomása: Mindszenty József a Népbíróság előtt. 93–97. old.

pontosabban Rómába szállításáért is,[319] feltételezhetően azért, hogy a közelgő szükség esetén hozzáférhető legyen.

Az összeesküvők megélénkült készülődését, diplomáciai tevékenységét azonban nem követte a várt változás.

Az egyelőre „elmaradt holnapi túzok" mégsem feledtette a „mai verebet".

Az ország újra választásokra készült. Az egyház reakciós körei nem mulasztották el, hogy újra kivonuljanak a pártküzdelmek nyílt arénájára, s megmutassák, hogy érdemesek távoli szövetségeseik bizalmára. „A külföld jó hangulatát az eddigi küzdelmek eredményezték – hangsúlyozta Mindszenty a választási készülődéssel kapcsolatban –, ha nem lesz, lelohad az irántunk való érdeklődés. Ha nem lesz világnézeti párt, nem lesz több törődés velünk."[320]

6. A REAKCIÓS EGYHÁZI VEZETŐK UTOLSÓ BEAVATKOZÁSA A POLITIKAI PÁRTOK VÁLASZTÁSI KÜZDELMÉBE

Az 1947-es választási mezőny lényegesen különbözött a két esztendővel azelőtti választásokétól. Legfőbb tényezője ennek a demokrácia megszilárdulása, a jobboldal koalícióból való kiszorulása volt. A demokrácia erőinek előnyomulását mutatta a Kommunista Párt újabb tőkeellenes támadása, a tervgazdálkodás bevezetésének előkészületei stb. Az 1945-ös választások többségi pártja, a Kisgazdapárt megszűnt a jobboldali erők csoportosulási helye lenni, s vezetésében is a demokratikus elemek kerültek előtérbe. Éppen ezért a reakciós beállítottságú tömegek elhagyták, és más, többnyire a koalíción kívüli ellenzéki pártok köré csoportosultak. Ugyanakkor bizonyos csalódással fordult el tőle a dolgozó parasztság egy része is.

A különböző ellenzéki burzsoá pártok, a Pfeiffer-párt, a Balogh-párt, különösen pedig a klerikális színezetű Demokrata

[319] Mindszenty augusztus 31-i levele Chapinhez, az Egyesült Államok budapesti követéhez és annak szeptember 12-i válaszlevele. Lásd Mindszenty József a Népbíróság előtt. 82. old.

[320] Püspökkari értekezlet jkv. 1947. július 25.

Néppárt bizonyos mértékig feltöltődött a Kisgazdapártból kivált reakciós vagy politikailag elmaradott elemekből. De nem tudták sem közös politikai frontot kialakítani, sem egységes, tartós politikai tömegbázist teremteni.

Az egyház reakciós vezetői a már kipróbált utat szerették volna járni. Újra arra törekedtek, hogy elősegítsék egy olyan klerikális polgári párt vagy pártszövetség választási győzelmét, amely pótolhatná az 1945-ös választások után elmulasztottakat. De korántsem volt olyan könnyű dolguk, mint két esztendővel azelőtt. Ebben nemcsak a reakció frontjának szétaprózódása játszott közre. Helyzetüket nagyban megnehezítette, hogy a választásokat megelőző esztendőt az állam és az egyház viszonyában többé-kevésbé nyugalmas állapot jellemezte. A demokratikus erők, mindenekelőtt a Kommunista Párt békés gesztusai olyan légkört teremtettek, amelyben lecsökkentek a reakciós egyházi vezetők részéről megszokott éles támadási lehetőségek, és annak feltétele, hogy a vallásos tömegeket a demokrácia ellen tüzeljék. Az egyes demokratikus pártok a választási harc során külön-külön leszögezték a vallás és az egyház dolgaiban vallott békés és megértő álláspontjukat.[321] A Függetlenségi Front választási szövetségének a Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Parasztpárt és a Kisgazdapárt által aláírt közös nyilatkozata ugyancsak mint „természetes és elidegeníthetetlen állampolgári jogot" biztosítja a vallás „szabad gyakorlását".[322] A Kommunista Párt külön megemlítette, hogy a vallás szabad gyakorlatán „az egyházak ebből eredő feladatkörének" biztosítását érti, s hogy szükségesnek tartja „a demokratikus állam és az egyházak barátságos együttműködését, a függő kérdések mielőbbi rendezését az illetékes egyházi hatóságokkal".[323]

Az egyházi vezetők elhatározásai, valamint a ténylegesen

[321] A Parasztpárt álláspontját lásd Szabad Szó, 1947. augusztus 7.; a Szociáldemokrata Párt álláspontját lásd Béke, jólét, szabadság. Szakasits Árpád 1947-es választási programbeszéde.

[322] Szabad Nép, 1947. július 31.

[323] Szabad Nép, 1947. augusztus 3. „A magyar néphez". Választási kiáltvány.

adott belső lehetőségek között tehát nem kis szakadék tátongott. Mindszenty azonban ezt mindenképpen át akarta hidalni. Miután semmi foganatja nem volt annak a levélnek, amelyben az amerikai katonai missziót kérte fel, „hogy a kormánynál járjon közbe a magyar választások elhalasztása érdekében",[324] az egyes ellenzéki pártokkal bocsátkozott tárgyalásokba. Minthogy más pártok még kevésbé jöhettek számításba, mindenekelőtt a Demokrata Néppárttal próbálkozott.

E párt és Mindszentyék között 1946-ban már csaknem teljes szakadás állt be, de az új helyzetben előállt egymásrautaltság ezt kölcsönösen feledtette. Mindszenty a párt kereteinek felhasználását, Barankovics a klérus támogatását remélte a közeledéstől, arra gondolva, hogy általa a katolikus választók egy részének szavazatát is megszerezheti pártja.

Félretéve tehát a kölcsönös bizalmatlanságot, Barankovics tárgyalásokat kezdett Mindszentyékkel. Meggyőződve arról, hogy a párt működése akadálytalan, „bejelentettem a prímás úrnak – olvashatjuk egy későbbi levelében –, felajánlva a már megteremtett pártkeretet a katolikus tömegek reális és nélkülözhetetlen politikai célok érdekében történő megszervezésére".[325] Ezt megerősíti egy, a Demokrata Néppártról a püspöki kar számára később készült bizalmas feljegyzés is.[326] E feljegyzésből az is kitudódik, hogy Barankovics „készségét nyilvánította" arra, hogy a párt elfogadja az egyház irányítását. Erre nézve – mint az egyik püspöki értekezleten kiderült – egy megegyezés is létrejött, amelynek az volt a lényege, hogy a párt kerete és vezetése akként oszlott volna meg Mindszenty és Barankovicsék között, hogy előbbiek 60 százalékos, utóbbiak pedig 40 százalékos arányban vettek volna részt benne.[327] „Baranko-

[324] A Mindszenty-bűnügy okmányai. 52. old.

[325] Váci Püspöki Lt. 7564/1948. – Barankovics levele a váci püspökhöz.

[326] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 4910/1948. – Amint a bevezetésből kiderül, azt valószínű Mindszenty készítette a vele kapcsolatban levő néppárti képviselők információi alapján.

[327] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1947. július 25.

vics úgy mutatta – olvashatjuk az előbbi feljegyzésből –, hogy teljesíti a feltételeket."

Végül a megegyezésből nem lett semmi, Mindszentyék nem vehették át a pártot. A Demokrata Néppárt vezetőségének többsége rossz politikának tartotta, hogy teljesen odakösse magát Mindszenty veszedelembe futó szekeréhez. Meggondolták magukat, és nem fogadták el a feltételeket.[328] Döntésükben feltehetően annak is része volt, hogy pártjuk már a választási kampány kezdetén önállóan is jelentős tömegeket tudott mozgósítani az ország elmaradottabb katolikus lakosságú vidékein.

A tárgyalások és az egyezkedések azonban ezzel távolról sem értek véget. A továbbiakban Mindszentyék erőfeszítése arra irányult, hogy a különböző ellenzéki pártokat – köztük a Néppártot is – valamiképpen egy táborba szervezzék. Már korábban hangoztatták, hogy „Barankovicsék és Sulyokék egyesülése kívánatosnak látszik".[329] Ilyen kísérletekről a disszidált Sulyok is megemlékezett könyvében, valamint arról is, hogy miután Barankovics nem tudott vele megegyezésre lépni, a Kisgazdapárttal próbált egyezkedni, hogy az „1945-ben már űzött játékhoz... ismét hasonlóval próbálkozzék".[330] Mindszenty most is közvetlenül kifejezte azon kívánságát – írta Barankovics –, „hogy a többi keresztény politikát hirdető párttal lépjünk választási szövetségre".[331]

Hasonló próbálkozások eléggé általánosak voltak az egyház és az ellenzék különböző köreiben.

„Belpolitikailag kell a polgári frontot érvényesíteni" – olvashatjuk egy, a vezető egyházi személyiségek részére készült emlékeztetőből.[332] A Független Magyar Demokrata Párt egyik

[328] Lásd Váci Püspöki Lt. 7564/1948. – Barankovics levele a váci püspökhöz.

[329] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. szeptember 6.

[330] *Sulyok Dezső:* Id. mű, 418. old.

[331] Váci Püspöki Lt. 7564/1948. Mindszenty levele a váci püspökhöz. Ilyen, az egyház részéről induló kísérletekről számol be Boér Miklós: Id. mű, 72. old.

[332] Csanádi Püspöki Lt. 1990/1947. – Az emlékeztető igen tájékozott Barankovics-párti szerzője nincs megjelölve.

illusztris papi vezetője ugyancsak leszögezte püspöke előtt, hogy „az ideális az volna, ha ilyen ellenzéki párt csak egy indulna, már a töredék szavazatok megmentése érdekében is". Közölte, hogy a Független Magyar Demokrata Párt „ilyen értelmű javaslatot tett" a Néppártnak és a Keresztény Női Tábornak.[333]

Törekvésük azonban meghiúsult pártjaik elkülönülésén, versengésén, vezetőik személyi ellentétei miatt.

Barankovics keserű hangon így fogalmazta meg utólag egyik levelében e verseny tényét és kudarcos kimenetelét:[334] „A katolikus erők szétforgácsolódásának akadályozását célzó tárgyalásoknál szomorúan kellett látnom, hogy a felebaráti szeretet és önzetlenség milyen távol állt azoktól (ti. a számításba jöhető többi párt vezetőitől – *O. S.),* akik hiúságból vagy kalmár szellemből keresztény politikusnak igyekeztek álcázni magukat." Majd a maga mentségére hozzátette: „... én lemondtam az önálló listával történő indulásról, hogy... a lemondás erkölcsi fegyverével tudjam kikényszeríteni az ország főpásztora részéről óhajtott politikai egységet. Nem sikerült."[335] Ismerve az eseményeket, ha a levél írója meg is szépítette saját szerepét, általánosságban mégis igen hihető e szemrehányás.

A nagy igyekezetből csupán annyi vált valóra, hogy egyik-másik ellenzéki párt – pl. a Demokrata Néppárt a Független Magyar Demokrata Párttal – olyan formában „együttműködött", hogy nem zavarták egymás választókerületeit. Ez azonban messze volt a Kisgazdapárton belül 1945-ben létrehozott reakciós egységfronttól.

Minthogy sem reakciós mammutpártot, sem ellenzéki pártszövetséget nem tudtak létrehozni, nem tehettek mást az egyház reakciós vezetői – ha csakugyan nem akartak közömbösek maradni a választási harcban –, mint támogatták ama pártokat,

[333] Csanádi Püspöki Lt. 2120/1947. – Balogh István levele; Lásd még Magyar Nemzet, 1947. augusztus 19., 28.

[334] Sulyok szerint, miután Barankovics megtudta, hogy a Szabadságpárt feloszlott, ragaszkodott az önállósághoz. Lásd *Sulyok Dezső:* Id. mű, 418. old.

[335] Váci Püspöki Lt. 7564/1948.

amelyek bizonyos garanciát jelentettek a demokrácia erőivel szemben.[336]

Bár az egyház hivatalos álláspontja az volt, hogy tartózkodni fog „a választásokba való beavatkozástól és a szavazást a hívek lelkiismeretére bízza", valójában azonban semlegességről távolról sem lehet beszélni. Nem olyan bátran ugyan, mint 1945-ben, de most is a világnézeti ellentéteket próbálták előtérbe helyezni. Az egyház „nem keveredik bele pártpolitikai vitákba – idézi az egyik »útmutató« a külföldi egyházi tekintélyek véleményét –, hanem csak megállapítja azokat az elveket, amelyekkel a katolikusoknak maguknak kell megformálni választási lelkiismeretüket."[337] Ezek szerint az „elvek" szerint – mint ugyanabból az útmutatóból kiderül – „sehol sincs helye katolikus embernek, ahol a... világi hatalomnak, az államnak istentől való alapvető függését nem ismerik el, és nem annak megfelelően viszik a politikai élet fonalát".[338] A „haza és vallás szent ügyére" hívja fel a figyelmet a püspöki kar választások előtt kiadott közös körlevele is.[339] Az „Új Ember" választások napján megjelent számában pedig az egyik püspök „Krisztus és Barabás közti választásról" írt, ugyancsak félre nem érthető céllal.[340]

A politikai harc világnézeti síkra tereléséhez tartozott annak a rágalomnak minduntalan hangoztatása is, hogy a kommunisták alkalmi „báránybőrt" öltöttek, különben a „templomrombolás" hívei.[341] Ennek bizonyítására nem egy helyen – ostoba

[336] Az általános támogatás egyik formája a választási törvény alapján a választásokból kizártak védelmezése volt. *(Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1947. augusztus 14. Levél a kormányhoz.; Új Ember, 1947. augusztus 17. „Választási panaszkönyv".)*

[337] *Zakar András:* Útmutató közéleti kérdésekben. Szent István Társulat Budapest (kb. 1947 nyarán). 21. old.

[338] Ugyanott, 16. old.

[339] Lásd Váci Püspöki Lt. Iktatás nélkül. – A körlevelet Pétery püspök vizsgálta át. Kiadásáról nem sikerült megbizonyosodni.

[340] Lásd Új Ember, 1947. augusztus 31. – Kovács Vince püspök írása, valamint „A hullámverés".

[341] Lásd Kalocsai Érseki Lt. 1730/1947. (május 28.) – Mindszenty bizalmas tájékoztatója.

módon – arra vállalkoztak, hogy templomokat becstelenítsenek meg a Kommunista Párt „nevében". E fasiszta jellegű provokációk ellen a párt központilag is nyíltan fellépett, hogy a valóságos tettesek leleplezõdjenek a tömegek előtt.[342] Ugyanakkor a párt központi lapja – válaszolva a világnézeti ellentétek szándékos kiélezésére és a párt taktikájával kapcsolatos rágalmakra – újra és világosan kifejtette a kommunisták álláspontját a vallás és egyház kérdésében. Hangsúlyozta, hogy ha a papság nem téveszti össze az „Úr szolgálatát az urak szolgálatával", más szóval a vallást a politikával, békés viszony alakulhat ki a demokratikus állam és az egyház között.[343]

„Be nem avatkozásról" azonban azért sem lehet beszélni, mert egyidejűleg a püspöki kar utasítást szerkesztett a papság számára arról, hogy híveiket mely pártokra szavaztassák. „Gyakorlatban pedig azt az irányítást kell adnunk az esperesek révén – olvashatjuk e sokatmondó titkos direktívát –, hogy a polgári pártok közül... arra adják szavazatukat, akiknek adott helyen a legtöbb gyökere van. Ilyen pártnak látszanak eddig: 1. Keresztény Női Tábor, 2. Pfeifferék, esetleg a Polgári Demokrata Párt, 3. Barankovics Néppárt, 4. Kisgazdapárt."[344]

Feltűnő, hogy ezúttal negyedik helyre került a Kisgazdapárt. Sőt azt is leszögezték ez alkalomból, hogy a Demokrata Néppártot nem ismerik el „katolikus pártnak". Ennek oka nemcsak abban keresendő, hogy nem sikerült elfogadtatni velük feltételeiket, hanem mert eleve tartottak attól, hogy e párt nem ér el kellő eredményeket a választásokon. A választási versenyben való lemaradás pedig erősen kompromittálná az egyházat. „Nem kívánatos ugyanis, ha a külföld a választási eredmények után ennek a pártnak a voksszámát gondolná a magyar katoli-

[342] Lásd Szabad Nép, 1947. augusztus 26. „Vigyázat: fasiszta provokációk!"

[343] Lásd Szabad Nép, 1947. július 6. „Túl minden taktikán". Szabad Nép, 1947. július 20. „Válasz az »Új Ember«-nek".

[344] Püspökkari értekezlet jkv. 1947. július 25. – Feltehetően a Polgári Demokrata Párton a Balogh-féle Független Magyar Demokrata Pártot értették.

cizmus erőmértékének" – hangsúlyozta az egri érsek.[345] A választások előtti püspökkari értekezleten állást foglaltak amellett, hogy „meghatározott pártot támogatni nem kell, mert kicsike ellenzékieskedőkké degradálódunk".[346] Ámde azért sem támogattak megkülönböztetően egyetlen pártot sem, mert esetleg ez a többiek elhidegülését vonta volna maga után. A reakciós egyházi vezetők pedig éppen azt szerették volna elérni, hogy az egyes pártok versenyezzenek egymással a klérus támogatásáért, kívánságainak teljesítéséért. „A prímás lojalitást, hűséget és egy következetesebb vezetést követelt" a támogatásra számító pártoktól – olvashatjuk Mindszenty egyik disszidált elvbarátja könyvéből.[347]

Valójában, a szóban forgó pártok szinte versengve igyekeztek eleget tenni e kikötéseknek. Úgyszólván valamennyiük választási programja az egyház érdekében felvetett hangzatos követelésektől hemzsegett, vagy legalábbis vallásos jelszavakat és jelvényeket használtak fel választási propogandájukban.[348] A Keresztény Női Tábor programja a „tízparancsolat érvényesítését" ígérte „a törvényhozásban".[349] A Balogh-párt a vatikáni kapcsolat helyreállítása mellett állt ki, és azt az álláspontot képviselte, hogy mindaddig míg ez nincs biztosítva „sem a kormány, sem a nemzetgyűlés nem vet fel egyházpolitikai kérdést", és „a párt nem engedné vita tárgyává tenni az egyházak iskoláihoz való jogát sem".[350]

[345] Esztergomi Érseki Lt. 5143/1947. – Czapik augusztusi levele Esztergomba.

[346] Püspökkari értekezlet jkv. 1947. július 25.

[347] *Boér Miklós:* Id. mű, 66. old.; lásd még Püspökkari értekezlet jkv. 1947. július 25. – Az egyházi iskola, a katolikus napilap, az egyházi adó fenntartásának követelését kívánták az általuk támogatott pártok képviselőjelöltjeitől.

[348] Pénzes Balduin írása szerint a Kisgazdapárt pl. „feszülettel vonult ki az utcára". *[Lásd Új Ember, 1947. szeptember 14.]*

[349] Üzen a Keresztény Női Tábor. Röplap. Országos Széchenyi Könyvtár. Aprónyomtatványtár. 1947.

[350] Csanádi Püspöki Lt. 2120/1947. – Balogh István plébánosnak, a párt egyik vezetőjének levele a püspökhöz. – E versengés méreteire jellemző, hogy még a „Népszava" vezércikkírójára is ragadt át valami belőle, ugyanis Mindszenty hamisan csengő választási „semlegességi" nyilatkozatát úgy értékeli, mint amellyel az „sokat, igen sokat tett" a „demokráciáért". *[Népszava, 1947. augusztus 27.]*

Különösen jellegzetes magatartást tanúsított e választási hadjáratban a Demokrata Néppárt. Jóllehet semmiféle külön megegyezésre nem jutott az egyház reakciós vezetőivel, és külön támogatásban sem részesült azok részéről, mégis váltig az egyházra hivatkozott, mint amelynek állítólag teljes támogatását élvezi. Barankovicsék Mindszentyvel való tárgyalásuk után nyomban azzal küldték szét az országba embereiket, hogy a „prímás támogatja őket".[351] A párt győri zászlóbontó választási nagygyűlésén, bár óvatosan fogalmazva, Barankovics újra arról nyilatkozott, hogy az ő pártja áll „az egyház hit- és erkölcstanához legközelebb", és hogy „egyházpolitikai kérdésekben a főpásztorokkal összhangban kívánnak eljárni".[352] Erre utalva az alsó papság támogatását is kérte.[353]

Anélkül, hogy elkötelezte volna magát e párt Mindszentynek, programjában is alkalmazkodott az egyházhoz. A „keresztény állameszme" megvalósításának általános célkitűzése keretében nem egy demokráciaellenes követelést vetett fel a „forradalmi állapotok" megszüntetésétől egészen a magántulajdon konzerválásáig. Külpolitikailag bizonyos „okosságot" hirdet, másutt meg a „magyarság" külön „történelmi hivatásáról" beszél.[354] Szándékai még világosabbá válnak, amikor De Gasperit dicséri, aki Olaszországban a „szocialistákat és a kommunistákat kiszorította a kormányból".[355] Gazdasági és szociális programjában a pápai „enciklikák" „szociális" tanításai alap-

[351] Esztergomi Érseki Lt. 4910/1948.

[352] Hazánk, 1947. augusztus 17. – A nagygyűlés augusztus 10-én volt.

[353] Egyik röplapján azt olvashatjuk, hogy a püspöki kar „júliusi választási felhívásának szellemében" küzd bizonyos eszmékért; vagy az „Új Ember" a Demokrata Néppártról írt elismerő szavaival agitál. *[Országos Széchenyi Könyvtár. Aprónyomtatványtár. 1947.]*

[354] Hazánk, 1947. augusztus 17. – Barankovics programismertetése pártja győri nagygyűlésén. – Lásd még a párt programját tartalmazó röplapot. Országos Széchenyi Könyvtár. Aprónyomtatványtár. 1947.

[355] Hazánk, 1947. augusztus 20. „De Gasperi, a koalíció nélkül kormányzó katolikus miniszterelnök".

ján, különösen a burzsoáziának és a kispolgárságnak, művelődési programjában pedig az egyháznak látszott kedvezni. Sőt, a földreformmal kapcsolatos kárpótlást, a feloszlatott katolikus reakciós tömegszervezetek és az ellenforradalmi katolikus sajtóvállalat visszaállítását, továbbá a „hitvallásos" iskolák fenntartásának hangoztatásával Barankovicsék úgyszólván teljesen magukévá tették Mindszentyék aktuális politikai követeléseit.

A versenyfutás azonban a reakció számára nem hozott eredményeket. A választók döntő többsége (61 százaléka) a Függetlenségi Front programjára, a hároméves tervre, a népi demokrácia továbbfejlődése mellett szavazott. Különösen megnövelte ennek értékét a Kommunista Pártra leadott szavazatok korábbihoz viszonyított 40 százalékos növekedése, amely elsősorban a munkás- és dolgozó paraszti szavazatokból adódott. Az ország legerősebb pártja a Kommunista Párt lett. A különbséget mégsem csak a demokratikus pártok 61 százalékos, illetőleg a jobboldali pártok 39 százalékos aránya jelezte, hanem az a körülmény is, hogy az alkalmilag csoportosuló reakció még ideiglenesen sem volt képes egy egységes politikai frontot kialakítani. Helyzetüket csak súlyosbította, hogy valamennyien kívül álltak az országot kormányzó koalíción, ennélfogva mint ellenzéki pártok kénytelenek voltak nyíltan fellépni a népi demokrácia ellen.

1945-ben az egyház reakciós körei még joggal kacérkodtak azzal a tervvel, hogy a demokrácia erőinek elszigetelése után a többségi pártból egy, a saját elképzeléseiknek megfelelő külön katolikus pártot hasítsanak ki. Ilyenre már az együttesen kisebbségben levő pártok egyikénél sem gondolhattak. Még leginkább az egyre-másra hűséget fogadó Demokrata Néppárt jelentett valamelyes ígéretet arra, hogy a törvényhozásban szószólója lesz érdekeiknek. Mindez annál inkább kézenfekvő volt, mivel az ellenzéki pártok közül a Demokrata Néppárt kapta a legtöbb szavazatot.[356] Ugyanakkor választóinak nagyobb része az elmaradottabb vallásos parasztokból, nőkből adódott. Ezt elősegítette, hogy a vidéki papok – az említett felsőbb útmutatásnak eleget téve – ilyen irányban befolyásolták híveiket a templomban, gyóntatószékben vagy éppen népgyűlésen. Szavuknak nyomatékot adott, hogy a párt néhány pap, kántortanító és katolikus népfőiskolai vezető képviselőjelölttel is rendelkezett.

Valójában azonban bármit mutattak a választások számszerű eredményei – e párt csillaga is leáldozóban volt. Viselnie kellett annak keserves következményeit, hogy a demokráciához vezető amúgy is roskatag hidat visszavonhatatlanul felperzselte maga mögött. Nem tudott, nem is tudhatott kedvező programot adni választóinak, s tömegei – a politikailag legelmaradottabb és legpasszívabb elemek – alig szolgálhattak a reakció bázisául egy esetleges kiélezett politikai helyzetben. Igen reálisan jellemezte a Demokrata Néppárt várható sorsát Eckhardt Sándor, a párt egyik vezetője: „Amelyik párt... a belső kiépülést nem végzi el, készüljön el a kimúlásra – írta. – A politikában nem egyszerűen a tömegek számítanak, hanem a tudatos, tevékeny nagy szervezetek, amelyek ismerik céljukat, és nincsenek kitéve annak, hogy egy-egy erőpróba elsöpri őket vagy a tömegeket jellemző kedélyhullámzás másfelé sodorja."[357] S ezen a párt elvtelen kaméleon-politikája sem segíthetett.

A Demokrata Néppárt vezetősége a választásokat követő szeptember 12–14-i, „közös áldozással" egybekötött balatoni értekezleten[358] egységesen az „ellenzéki magatartás" mellett határozott.[359] Nyomban csatlakoztak a választásokat megpeticionáló jobboldali pártokhoz.[360] Az országgyűlésben nemet mondtak a kormányprogramra, és sem a kormány felhatalmazását, sem egyéb fontos, a demokrácia érdekeit szolgáló törvényjavas-

[356] A Demokrata Néppárt a legtöbb szavazatot a katolikus vidékekről, elsősorban a Dunántúlról, az északkeleti peremvidékről, valamint a Duna–Tisza közének katolikus lakosságú részeiről kapta. Tolna-Baranya, Zala, Vas és Győr-Sopron-Moson megyékben egyenként 80–100 000, Somogy, Veszprém, Pest (ennek főleg déli részén), Szabolcs-Szatmár és Heves-Nógrád megyékben pedig 50–75 000 között volt szavazóinak száma. *(Hazánk, 1947. szeptember 5.)*

[357] Hazánk, 1947. szeptember 12. „Nép és politikai élet".

[358] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 4910/1948. – Feljegyzés.

[359] Lásd Hazánk, 1947. szeptember 19.

[360] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 4910/1948. – Feljegyzés.

latokat nem szavaztak meg.[361] „Egy ellenzéki pártnak csak egy feladata lehet – fogalmazták meg doktrínájukat –, hogy egy nemzetközi tárgyalóasztalhoz érveket tudjon adni a magyarság kezébe, hogy mennyire állt ellent..."[362]

A Pfeiffer-párt kizárása az országgyűlésből érzékenyen érintette az ellenzéket. A Néppárt Barankovics körül csoportosuló vezetőinek is inukba szállt a bátorság. Törekvésük – amely eddig a párt jobbszárnyának megtartására is irányult – most arra korlátozódott, hogy egyáltalán biztosítsák a párt fennmaradását. Bár a párt újra elváló szélsőjobboldala azt követelte, hogy nyíltan tiltakozzanak Pfeifferék kizárása ellen, Barankovicsék ezt megakadályozták.[363] A párton belüli válságot elmélyítette, hogy Barankovicsék megszavazták az országgyűlésben sértő kifejezéseket használó Slachta Margit 60 napos kizárását is.[364]

Kenyértörésre azonban a bankok államosításánál került sor. A törvényjavaslat párton belüli megvitatásakor a kártalanítás garanciájának hiánya és hasonló okok miatt „határozatilag kimondották..., hogy a párt nem szavazza meg a javaslatot".[365] A gyakorlatban azonban a kártalanításra vonatkozó aggályaik fenntartásával Barankovics és tizegynéhány társa igennel szavazott a törvényjavaslat országgyűlési tárgyalásakor.[366] A bauxitbányászat államosításáról szóló, 1948. február 5-i törvényjavaslat elfogadása, még inkább a szovjet–magyar barátsági szerződés márciusi becikkelyezésének megszavazása betetőzte a válságot. Előbb a demokráciától szigetelték el ma-

[361] Nemmel szavaztak az államháztartás vitelére adott felhatalmazás, az uzsorabírósági különtanácsok felállítása kérdésében. *[Lásd Országgyűlési Napló, 1947. október 7., 22., 23., 30. old.]*

[362] Esztergomi Érseki Lt. 4910/1948. – Feljegyzés.

[363] Ugyanott.

[364] Ugyanott.

[365] Esztergomi Érseki Lt. 4910/1948. – Feljegyzés.

[366] Lásd Országgyűlési Napló, 1947. november 14.

gukat, most a szélsőjobboldal kezdett hátat fordítani nekik.[367] A kaméleon-politika tehát nem akadályozhatta meg a megsemmisülés felé vezető bomlást.

A politikai élet alakulását az 1947-es választásokon abszolút többséget elérő demokratikus pártok, mindenekelőtt a Kommunista Párt határozta meg. E választási győzelem igen fontos mozzanata volt annak a történelmi fordulatnak, amely hazánkban a proletárdiktatúra győzelmét eredményezte. A fordulat után meggyorsult a népi demokrácia fejlődése, és több olyan feladat megvalósítása került sorra, amelyet korábban nem volt mód megoldani. Ilyen volt az állam és az egyház viszonyának rendezése útjában álló gátak eltávolítása, majd a kettő közötti megállapodás létrehozása.

[367] A sor Matheovits Ferenccel és Abay-Nemes Oszkárral kezdődik és másokkal folytatódik. *[Lásd Hazánk, 1948. április 2.]* 1947 októberében a párt egyik kecskeméti papi képviselője mondott le feletteseinek rendelkezésére. *(Hazánk, 1947. október 31.)*

KÜZDELEM AZ ÁLLAM ÉS AZ EGYHÁZ ELVÁLASZTÁSÁÉRT ÉS MEGÁLLAPODÁSÁÉRT

(1948–1950)

1. MEGÁLLAPODÁSI KÍSÉRLETEK. AZ ISKOLÁK ÁLLAMOSÍTÁSA

A „fordulat évében" létrejöttek azok a feltételek, amelyek alapján komoly előrelépést lehetett tenni az állam és egyház elválasztásának és megállapodásának irányába.

Háromesztendős küzdelem eredményeként teljesen megszilárdult a magyar népi demokrácia nemzetközi és belső helyzete. Mindezt olyan tények jelezték, mint a szocialista Szovjetunióval és a szomszéd népi demokratikus országokkal kötött együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződések. Hazánk visszavonhatatlanul a szocialista táborba tartozott. A megváltozott belső helyzet legjelentősebb tényezője a bankok 1947 őszi és a nagyipar 1948 tavaszi államosítása volt. Ezzel lehetővé vált a hároméves tervben az újjáépítés kedvező feltételeinek biztosítása. A párt helyes politikája folytán, a dolgozók gazdasági és szociális viszonyai állandó javulásával sokat fejlődött a tömegek politikai öntudata is. Ez mindenekelőtt abban mutatkozott, hogy a munkásosztály és a dolgozó parasztság többsége a Kommunista Párt célkitűzései mellé sorakozott fel. A munkásegység megteremtésével, az egységes marxista–leninista párt: a Magyar Dolgozók Pártjának megalakulásával ugrásszerűen megnőtt a munkásosztály súlya a hatalomban. A „fordulat éve" tehát meghozta a szocialista forradalom győzelmét: a munkás-paraszt demokratikus diktatúrát a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály hatalma váltotta fel. Magyarország a proletárdiktatúra állama lett, amely – mint az egyesült párt programja kimondta – a szocializmus megvalósítását tűzte célul.

Az új helyzetben tisztázni kellett az állam és egyház viszonyának kérdéseit is. Azok a körülmények, amelyek a felszabadulás után e viszony generális rendezése ellen szóltak, azóta teljesen megváltoztak: a demokratikus átalakulás és a gazdasági helyreállítás műve alapvetően befejeződött; a hatalomból teljesen kiszorultak a horthysta és burzsoá elemek, és megszűnőben volt a tömegek ellenforradalmi időszakból fennmaradt általános politikai elmaradottsága is.

A „fordulat évében" nem egy gyakorlati lépés történt az állam és az egyház viszonyának rendezésére. A törvényhozás megszüntette a „bevett" és a „törvényesen elismert" vallásfelekezetek közti megkülönböztetéseket.[1] Ezzel végre felszámolták a polgári törvényhozás mulasztásai folytán fennmaradt megkülönböztetéseket, amelyeket a „bevett" egyházak, mindenekelőtt a katolikus egyház élvezett. E törvény logikus következményeként 1948 elején megszűnt az egyházi adó kényszerjellege is.[2] Ezzel egyidejűleg néhány egyházi ünnepet munkanappá nyilvánított a kormány.[3] Az olyan intézkedések, mint pl. az államosítások,[4] kiterjedtek az egyházi tőkére is. Elrendelték az egyes egyházi kiadványok kötelező állami cenzúrájának bevezetését.[5]

Ezeket a lépéseket nem követte az egyház részéről komolyabb ellenállás. Egyes kérdésekben, pl. az egyházi könyvkiadó és nyomda államosítása vagy a néhány egyházi ünnep munkanappá nyilvánítása ellen „a munkások és a többi dolgozók szo-

[1] Magyar Közlöny, 1947. XXX. tc.

[2] Ezt regisztrálja a Püspökkari értekezlet jkv. 1948. március 18. A rendeletet a Gazdasági Főtanács adta ki 600/1948. sz. alatt.

[3] Magyar Közlöny, 3180/1948. sz. kormányrendelet. (Három Mária-ünnepről van szó.)

[4] 1947 végén az egyházi érdekeltségű Nemzeti Hitelintézettel fuzionált Pesti Hazai Első Takarékpénztárat, 1948 elején pedig az egyházi kézben levő Stephaneum elnevezésű könyvkiadót és nyomdát államosították. Ugyancsak 1947-ben került állami kézbe a Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. is, amelynek az egyház is részvényese volt.

[5] Cenzúra és rádiócenzúra regisztrálásáról lásd Mindszenty Szent Márton napi körlevele (1947 november) és Püspökkari értekezlet jkv. 1948. március 18.

ciális és hiteléti érdekeire" hivatkozva[6] megpróbáltak ugyan országos tiltakozást szervezni, de eredményt nem értek el.

Az állam azonban nem elsősorban az egyoldalú elhatározásokat tekintette a rendezés módjának. Már a két munkáspárt 1947 őszi kormányprogram-javaslata is a „tárgyalások és megegyezés útján" hirdette az „egyházakkal való függő kérdések rendezését",[7] melyet ugyanúgy megismételt az egyesült munkáspárt tavaszi programnyilatkozata. Ennek feltételeként felhívta „az egyházakat a bukott nagybirtokos és nagytőkés renddel való szakításra, a népi demokrácia vívmányainak elismerésére".[8] A párt álláspontját támogatta a Parasztpárt és a Kisgazdapárt is.[9] Még az egyes ellenzéki pártok is többé-kevésbé elfogadták ebben a kérdésben a Magyar Dolgozók Pártjának programját. A Balogh-párt vezetői sajtóban és parlamentben egyaránt azt hirdették, hogy az állami oldalról felkínált megegyezési alkalom kihasználásában „a kezdeményezés most már a katolikus egyházra vár".[10] Barankovics és pártja ugyancsak azt ígérték, hogy „tőlük telhetőleg a megegyezést szolgálják".[11]

Nem kétséges, a hatalom eldőlte után minden feltétele megvolt annak, hogy az állam elvi alapon nyugvó általános megállapodással tartósan rendezze az egyházzal kapcsolatos ügyeit. Az átmenet békés jellege lehetővé tette, hogy még az elválasztás egyes kérdéseit is – pl. az iskola, hitoktatás, kultuszkormányzat stb. – tárgyalás és kölcsönös megegyezés útján oldják meg. Ugyanakkor abból kiindulva, hogy az egyház reakciós köreinek osztálybázisa és szervezett tömegbefolyása is erősen

[6] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. március 18.

[7] Népszava, 1947. szeptember 28.

[8] MDP programnyilatkozata. Népszava, 1948. május 9.

[9] Például a Parasztpárt Országos Választmánya külön is nyilatkozott az MDP programjáról és az egyház kérdéséről. Eszerint „a demokratikus állam és egyház együttműködésének elvét" vallotta. *[Szabad Szó, 1948. május 13.]*

[10] Magyar Nemzet, 1948. február 5. – Parragi György írása. (Az állam és egyház megegyezésének lehetőségét vizsgáló cikksorozat utolsó része.) Parlamenti felszólalását lásd Nemzetgyűlési Napló, 1948. február 10.

[11] Hazánk, 1948. január 16., május 21.

megcsappant, az állam arra számított, hogy egyházi oldalról is megvan a készség a kérdések békés rendezésére.

A Magyar Dolgozók Pártja programjának szellemében és a demokratikus pártok állásfoglalásának megfelelően a kormány határozottan szorgalmazta a megállapodással kapcsolatos tárgyalások megkezdését. Ez irányú szándékát, a kormány felhatalmazása alapján, a közoktatásügyi miniszter 1948. február 14-én személyesen is bejelentette Mindszenty prímásérseknél[12] és a nemzetgyűlés előtt is, amely helyeslően fogadta azt.[13] A kormány képviselői egyidejűleg a hivatalos tárgyalások előkészítésére informatív megbeszéléseket folytattak a püspöki kar több tagjával, Czapik Gyula egri érsekkel, Papp Kálmán győri püspökkel,[14] sőt újabb megbeszélés történt a közoktatásügyi miniszter és Mindszenty között is.[15]

E lépéseket igen kedvezően és élénk helyesléssel fogadta a hazai közvélemény. Nemcsak a demokratikus pártok tömegei, sőt az egyes ellenzéki pártok vallásos képviselői, de a különböző klerikális szervezetek vezetői is a tárgyalások és a megegyezés mellett nyilatkoztak. „Az egyház és a demokrácia közötti" „békés légkört kívánják"[16] pl. a katolikus cserkésztisztek. A szegedi egyetemi Mária Kongregáció vezetősége, amely csatlakozott és más katolikus szervezeteket is csatlakozásra szólított az állam és egyház megegyezését szorgalmazó akcióhoz, még az illetékes püspök személyes fenyegetésére sem vonta vissza felhívását.[17] A „Vigilia" című katolikus folyóirat számos cikke utalt alig félreérthetően a francia haladó katolicizmus „történelmi realitások" iránti érzékére, amely – mint olvashat-

[12] Lásd Magyar Kurir, 1948. június 9.

[13] Lásd Nemzetgyűlési Napló, 1948. február 23.

[14] Czapik egri érsek Mindszentyhez írt 1948. február 5-i, 8-i és március 7-i leveleit lásd Egri Érseki Lt. 1004,* 1091* és 1546/1948. sz. alatt. Beszámolójukat lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1948. március 18.

[15] Lásd Kis Újság, 1948. március 23. „Döntő események".

[16] Kis Újság, 1948. április 6.

[17] Magyar Nemzet, 1948. április 15. Püspöki fellépésről lásd Új Ember, 1948. április 4.; Szabad Nép, 1948. május 4.

juk – „analizálja a történelmi adottságokat és rokonszenvez a történelem áramlataival". Majd hozzáteszi, hogy „ezt a realizmust kell megtanulni tőlük".[18] A közvélemény megállapodás iránti bizodalmát jellemzi, hogy még az egyház reakciós körei által ekkortájt megrendezett ellenzéki hangulatú „Mária-napokon" is elhangzott, hogy „az állam és az egyház meg fognak egyezni egymással".[19]

A megegyezés lehetősége visszhangra talált a klérus körében is.[20] Az egyes falusi plébánosoktól kezdve egészen a püspökökig találkozni lehet olyan hangokkal, amelyek az állam és egyház megegyezését vagy legalábbis e viszony romlásának megakadályozását sürgették. A lelkészkedő papság a kormányzat, a falujárók segítségére hivatkozva tartották hasznosnak a népi demokratikus rendszerrel való jó viszonyt.[21] Mások az egyház helyzetének nehezebbé válását szerették volna megakadályozni. Még a Mindszentyhez közelálló Boér Miklós, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium I. ügyosztályának vezetője is – mint Czapik érseknek írta – „kívánatosnak tartotta" a megegyezést.[22] De nem volt ritka az olyan vélemény sem, mint Szitytyai Dénes bakonykúti plébánosé, aki a népért és a demokráciáért érzett felelősségtől vezettetve helyeselte az állam és az egyház közeledését.[23]

Egyes papok csupán a Mindszenty-féle körlevelek erősebb

[18] Vigilia, 1948. 259. old. „Katolikus és modernség".

[19] PI Arch. K/6/20–1040. – MDP bajai szervezetének jelentése 1948. június 15-én a bajai Mária-napokról.

[20] A közoktatásügyi miniszter külön is felhívta a papságot, hogy támogassa a népi demokratikus rendszert, illetve a megegyezést. *[Lásd Világosság, 1948. május 8.]*

[21] Lásd Világosság, 1948. május 12.; Az iskola a népé. Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete 1948. 12. old.

[22] Egri Érseki Lt. 1433/1948. – Boér Miklós március 1-i levele Czapikhoz.

[23] Lásd *Révai József:* Id. mű, 298. old. – Hasonló kiállásról hallunk Szeged környékén *[Új Hírek, 1948. május 18.]* és Moson megyében *[Mosonmagyaróvár, 1948. május 29.]*. Lásd még Kis Újság, 1948. május 23.; Szabad Nép, 1948. május 26.

kitételeit nem olvasták fel híveik előtt.[24] Mások pedig pozitív hangú nyilatkozatokat tettek különböző nyilvános fórumokon vagy a demokratikus sajtóban. Ezek gyakoriságára vall az a püspökkari határozat, amely az egyik püspök által elrendelt „nyilatkozattilalmat" az egész papságra kiterjesztette.[25] Olyanok természetesen – a székesfehérvári püspök által kiközösített Szittyai Dénes kivételével – alig voltak, akik az egyházi fegyelmit is vállalták volna. Ha nem is mérhetők egyenlő mércével e megnyilatkozások, mégis az állam által kezdeményezett megegyezés sürgetésével egységes értelmet nyertek.

Különösen jól mutatták az egyes főpapok állásfoglalásai, hogy mennyire széles és ugyanakkor egységes volt az az akció, amely a megegyezés előmozdítására a hierarchiában megindult. Bánáss László veszprémi püspök az egyik lapnak tett nyilatkozatában kijelentette: „mindent el kell követni, hogy megteremtsük a békét a demokrácia és az egyház között".[26] Bár Mindszenty „mint a püspöki kar legújabb tagját", aki „kezdettől egyéni akciókra hajlik", megrótta,[27] a nyilatkozat mégis széles körben ismertté vált. Kevésbé vált ismeretessé Czapik egri érsek álláspontja, aki már februárban javasolta és azóta is megismételte, hogy a népi demokratikus rendszer egyes intézményeinek (mindenekelőtt a köztársaság) elismerését meg kell tennie az egyháznak.[28]

A megegyezéssel kapcsolatos várakozást csak fokozta, hogy egyidejűleg a többi főbb egyházakkal előrehaladt a megegyezés előkészítése. Ha korábban még kacérkodtak is a katolikus egyház mindszentysta körei azzal a gondolattal, hogy a protestáns egyházak reakciós vezetőivel összefogva, a különböző

[24] Ezért kapott figyelmeztetést a csolyóspálosi plébános. *[Lásd OL VKM I. üo. iratai. 46025/1948. (május 28.)]*

[25] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. május 29.

[26] A Magyar Napnak tett nyilatkozatot átvette: Kis Újság, 1948. április 10.

[27] Kalocsai Érseki Lt. 2750/1948. – Mindszenty Bánásshoz írt április 13-i levelének másolata.

[28] Egri Érseki Lt. 1091/1948. – Czapik február 5-i levele Mindszentyhez.

felekezetek tagjainak „egyöntetű irányítására terveket dolgozzanak ki", s közösen álljanak ki az „időszerű társadalmi, politikai és erkölcsi kérdések tekintetében", most már erről a lehetőségről is le kellett mondaniuk.[29] Sajnálkozva regisztrálták a tényt, hogy bár „Ravasz és Ordas (ti. a protestáns egyházak püspökei – *O. S.*) először azt mondták, hogy mindenben együtt lesznek a katolikusokkal, de később nem tartották meg ígéretüket".[30]

Már-már arra lehetett gondolni, hogy ebben az elszigetelt helyzetben az egyház mindszentysta vezetése is tárgyalásra szánja el magát. A megegyezés gondolatának népszerűségét és az egyes egyházak megegyezési készségét tapasztalva joggal számolt ezzel a kormányzat. Várakozása azonban nem teljesült.

Mindszenty és a hierarchia más reakciós vezetői visszautasították a megegyezés lehetőségét. „Mindszenty kardinális úr... a legkisebb közeledést sem engedélyezte" – írta Mihalovics Zsigmond az Actio Catholica igazgatója egyik külföldre küldött levelében, melyben ugyanakkor maga is elismerte, hogy az állam megpróbált közeledni az egyházhoz.[31] „Ne higgyünk semmiféle ígéretnek. Harcoljunk, ha a helyzet kívánja"[32] – olvashatjuk Mindszentynek a püspöki kar előtt tett felhívását. Az állam és az egyház viszonyának rendezése helyett, azt megelőzendő – éppen úgy mint elődje tette a Tanácsköztársaság előestéjén – Mindszenty is a katolikus autonómia megalakítását tűzte napirendre. Magát az egyik érseket utasította ennek tanulmányozására és előkészítésére. Ez lett volna „országos és egyházmegyei viszonylatban a laikusoknak olyan reprezentatív szerve, amely

[29] Esztergomi Érseki Lt. 1902/1948. – Az Actio Catholica megbízásából a protestánsokkal tárgyaló kiküldöttek 1947. szeptember 29-i levele Esztergomba.

[30] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. május 28. – Jellemző epizód pl. a túrkevei református lelkész magatartása. Ugyanis amikor a népi demokrácia ellen demonstráló törökszentmiklósi Mária-napokra „a reformátusokat is meg akarták hívni, ezellen Sz. S. református lelkész személyesen tiltakozott. *[Lásd PI Arch. K/6/20–1038. – Szolnoki jelentés.]*

[31] Feljegyzés a Mihalovics-perről. – Lásd PI Arch. K/6/20–1100.

[32] Püspökkari értekezlet jkv. 1947. október 8.

a püspöki kar állásfoglalásának egyes esetekben előfutára, másokban kísérő kórusa és minden szükségesnek ítélt esetben támogatója lenne".[33] A terv azonban nem valósult meg.

A Mindszenty-féle reakciós egyházi vezetők jellegzetes megnyilvánulása volt az ellenséges magatartás, amelyet az 1848-as forradalom és szabadságharc centenáriumával szemben tanúsítottak. Amikor közös ünneplésre hívták őket, elhárították ezt maguktól. Centenárium helyett Boldogasszony-évet ünnepeltek, és országszerte Mária-napokat tartottak.[34] Lépten-nyomon a magyar királyok Mária-kultuszát emlegették, amely, „ha nemzetünk nagy feladatok előtt állott..., mindig megjelent" – írták, s nyomban hozzátették: „nyugatról jött át Szent István országába".[35] Ugyanakkor 1848–1849 nagyjainak szellemét a vádlottak padjára idézték. A „vád", amelyet rájuk olvastak, nem volt más, mint „hogy engedtek magukban és környezetükben eluralkodni egy olyan közszellemet, melyből minden különösebb tudatosság nélkül folyhatott az egyházellenes intézkedések egész sorozata".[36] Hogy a mondottak a jelennek szóltak, arra nézve elég csupán arra a mondatra utalni, amely szerint mindez „megszívlelendő tanulság számunkra is".

A reakciós egyházi körök, mindenekelőtt Mindszenty visszautasító magatartásának egyik döntő oka a Vatikán népi demokrácia-ellenes álláspontja volt. A magyar kormány 1947 tavasza óta ismételten megkísérelte, hogy normalizálja viszonyát a Vatikánnal. A római magyar követ 1947 őszén kihallgatást is kért a pápától, de a Vatikán kapui bezárultak előtte. Közölték vele: „a Szentszék nem látja elérkezettnek az időpontot arra, hogy a magyar kormánnyal tárgyalásokat felvegyen, és a diplomáciai kapcsolatot helyreállítsa".[37] A Vatikán szerint egy ilyen

[33] Váci Püspöki Lt. 5352/1947. (november) – Az egri érsek levele és levéltervezete.

[34] A többnyire Mindszenty személyes közreműködésével megtartott Mária-napokról a jelentéseket lásd PI Arch. K/6/20–1938., 1040.

[35] Országos Széchenyi Könyvtár. Aprónyomtatványtár. 1947.

[36] Az egyház 1848-ban. Kézirat gyanánt. Kiadja: Actio Catholica.

[37] Küm. Irattár. 487/1947. pol. res. – Velics római követ jelentése november 7-én a külügyminiszterhez.

lépés mintegy „szankcionálását, elismerését involválja az illető országban élő katolikusok helyzetének". A Vatikán éppen ezt nem akarta, mert ezzel egyszersmind Mindszentyék helyzetét is lehetetlenné tette volna. Nem véletlen, hogy a Vatikán ezzel kapcsolatos közlésében a magyar disszidensek lapja nem látott egyebet, mint azt, hogy Róma „világosan tudtára adta a magyar kormánynak..., nem hajlandó leszerelni a magyar katolikusok ellenállását".[38]

Amikor 1948 tavaszán Magyarországon napirendre került az állam és az egyház viszonyának rendezése, a pápa már nem tudta tovább halogatni a római magyar követ fogadását. Jóllehet kénytelen volt elismerni ez alkalomból, hogy az „utolsó időkben enyhülés állt be... az egyházi kérdésekben, és eláll a harc a bíborosprímás személye körül is,"[39] mégis semmi olyan konkrét ígéretet vagy lépést nem tett, amely a megállapodást elősegítette volna. Sőt, mint Mindszenty vatikáni ágensének, Péterffy Gedeonnak egyik leveléből kiderül, a „kiegyezés lehetősége bizonyos nyugtalanságot keltett a Vatikánban".[40] Másutt meg arról ír, hogy „a vatikáni rádió... erkölcstelennek és politikai számítások szerint is hiábavalónak tartana minden alkudozást vagy megegyezési kísérletet".[41]

A pontosság kedvéért azt is meg kell jegyezni, hogy a Vatikán nem tiltotta meg feltétlen a magyar püspöki karnak a megállapodás megkötését. (Legalábbis tudomásunk szerint hivatalos tiltó utasítást nem adott a Vatikán.) Mindez nem csupán annak tudható be, hogy a Vatikán nem akarta elzárni a püspöki kar esetleges alkudozásának lehetőségét, de a teljes felelősséget sem merte vállalni a megegyezés elmulasztásának beláthatatlan következményeiért. Erre utal az is, hogy a Vatikánhoz közelálló

[38] Az Il Quotidiano nyomán: Párizsi Katolikus Tudósító, 1948 február–március.

[39] Küm. Irattár. 76/1948. pol. res. – Velics római követ jelentése március 6-án a pápai audienciáról.

[40] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. május 29. – Péterffy április 30-i levele nyomán.

[41] A Mindszenty-bűnügy okmányai. 72. old. – Péterffy június 12-i levele nyomán.

egyes hírforrások szerint a „helyi egyházi vezetőknek" engedélyezték, hogy „minden intézkedést megtehetnek, amelyeket szükségesnek tartanak, anélkül, hogy előzetesen kikérnék a Szentszék hozzájárulását".[42] Ennek hitelét megerősíti a magyar püspöki kar 1948 májusi belső állásfoglalása is, miszerint a „megegyezéshez a püspöki kar plénumának... hozzájárulása szükséges".[43] Mindebben feltehetően annak is része volt, hogy a Vatikán egyes körei nem szerették volna végleg felszámolni a lehetőségét annak, hogy alkalomadtán valamiféle megegyezésre jussanak a magyar állammal. Bár homályosan, de erre utalnak a pápa római nunciusának szavai, amelyek szerint elutasító magatartásuk „a mostani helyzetre vonatkozik, és a viszonyok megváltozásával természetesen módosulhat".[44]

A Mindszenty-féle egyházi körök merevsége és elzárkózása szoros kapcsolatban állt restaurációs terveikkel. E terveiket ugyanis keresztezte volna egy esetleges megállapodás, mindenekelőtt azért, mert kölcsönös, tehát az egyház magatartására is érvényes kötelezettségekkel járt volna. Ez nagyban rontotta volna a külső intervencióra váró Mindszenty-csoport ázsióját a hazai és a nemzetközi reakció szemében.

Éppen ezért, amikor 1948 május végén és június elején, a megállapodást célzó tárgyalás, illetőleg a tárgyalás feltételéül kért nyilatkozattétel (a köztársaság, a földreform, az államosítások elismerése) került sorra, a Mindszenty-féle vezetés, éppen úgy mint korábban, nem volt hajlandó megtenni azt. Czapik érsek nyilatkozat-tervezetét, amelyet a népi demokrácia legfőbb intézményeinek elismerésére javasolt,[45] továbbá azt, hogy a püspöki kar küldjön ki egy bizottságot, amely „egy deklará-

[42] Küm. Irattár. 577/1948. pol. res. – Velics római követ jelentése február 9-én az „Informazione" olasz sajtótudósító nyomán.

[43] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. május 29.

[44] Küm. Irattár. 487/1947. pol. res. – Velics római követ november 7-i jelentése Burgongini Duca római nunciussal való beszélgetéséről. A szövegből kiderül, hogy a nuncius a változáson nem feltétlen a restaurációt érti.

[45] A nyilatkozattervezetnek éppen az e kérdésekre vonatkozó részét „nem fogadta el" – amint azt a kézirat felzetére feljegyezték. *[Lásd Egri Érseki Lt. 3381/1948. (június eleje)]*

ciót olvasna fel a tárgyalás előtt" „és átvenné a kormány kívánságait" – elutasították.[46] Íme, az ismerősen hangzó indokolás: „Az elismerési nyilatkozatot a legszélesebb mederben – bel- és külföldön – kipublikálják, amivel a magyar katolicizmust és annak addigi küzdelmét kétes színben fogják beállítani és tekintélyét tépázni. Ez nem érdekünk, hanem veszteségünk."[47] A közoktatásügyi miniszter tárgyalásra hívó május 19-i levelére válaszolva pedig kijelentették, magán a tárgyaláson is csak úgy hajlandók részt venni, ha a kormány levéteti a napirendről az iskolák államosítását, engedélyezi a feloszlatott katolikus egyesületek felújítását és külön katolikus napilap indítását.[48] Mindez azt jelentette, hogy valójában nemcsak a tárgyalásokat, de az azt megelőző előkészületeket is visszautasították, és olyan előzetes feltételekhez kötötték, amelyek részben teljesíthetetlenek voltak, részben pedig a tárgyalások napirendjét képezték.

Álláspontjukat a közoktatásügyi miniszter június 4-i tárgyalásra való meghívása után is fenntartották. Mindszentyékkel szemben egyedül Czapik érsek adott hangot annak a véleménynek, miszerint helyes volna, ha a válaszlevélben bentmaradna, „hogy nem zárkózunk el a tárgyalás elől", és nem célszerű a „feltételek" teljesítésére való hivatkozás.[49] Mindszenty döntése azonban megfellebbezhetetlen volt: „a tárgyalásba bocsátkozás *veszedelmes és céltalan*" – hangzott a prímási végszó.[50]

A közvélemény érdeklődése azonban egyáltalán nem ült el. Ellenkezőleg, az iskolák államosításának napirendre kerülésekor még inkább fokozódott.

[46] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. június 7.

[47] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. június 10.

[48] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. május 29. Közzétéve: Magyar Kurír, 1948. június 9.

[49] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. június 10. – Mindszenty mellett különösen Pétery váci püspök akart „erélyes hangú, a feltételek teljesítéséhez ragaszkodó súlyos megnyilatkozást".

[50] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. június 10.

A Magyar Dolgozók Pártjának egyesülési kongresszusa az elfogadott programnyilatkozatban napirendre tűzte „a demokratikus nevelés egységes szellemének biztosítását", és ezzel kapcsolatban „a tanügyigazgatás egységesítését és korszerű reformját, az egyházi iskolák államosítását". Barankovics és Slachta pártjának kivételével teljes mértékben támogatták ezt a többi pártok is.[51] Ennek végrehajtása mindenképpen indokolt volt a hatalom eldőlte után. Jóllehet a közoktatás demokratizálásáért folytatott hároméves küzdelem jelentős eredményeket hozott, mégis az iskolák fenntartók szerinti megoszlásán, a kizsákmányoló osztályok iskolázási monopóliumán nemigen változtatott. (1947–1948-ban még alig 10 százalék volt a munkás-paraszt gyermekek aránya a közép- és főiskolákon!) Ugyanakkor az iskolai oktatás szelleme sem tartott lépést a politikai és gazdasági élet nagyarányú változásaival. Amíg a felszabadulás után azért folyt a harc, hogy az iskolákból kiűzzék a fasizmus maradványait és az antidemokratizmust, addig 1948-ban már tovább kellett lépni. A proletárdiktatúra érdeke megkövetelte, hogy az iskola jellege, a tanulók szociális összetétele és az oktatás szelleme határozottan tükrözzék, egyszersmind segítsék a politikai és gazdasági életben végbemenő változásokat.

Bár az iskolák államosítása a burzsoá átalakulás feladata, mégis mivel megvalósítása nálunk a proletárdiktatúrára hárult és a szocialista forradalom feladatainak megoldásával együtt került napirendre, magán viselte ennek bélyegét. Ilyenformán a proletárdiktatúra által megteremtett egységes állami iskola, minthogy a nemzet és az egész emberiség egyetemes ügyét szolgáló tudományos műveltséget nyújt és kapuit megnyitja a széles tömegek előtt, az egész nép kulturális felemelkedésének, a kulturális forradalomnak lett eszköze.

Ugyanakkor éppen a proletárdiktatúra körülményei, a marxista proletárpárt vezető szerepe lehetővé tette a „kultúrharc" elkerülését. „Az iskolák államosításáért folyó küzdelem

[51] Még az ellenzéki Polgári Demokrata Párt is, mint régi programjának megvalósulását üdvözölte az iskola-államosítás napirendre kerülését. *[Világ, 1948. június 9.]*

nem kultúrharc – szögezte le a párt álláspontját Révai József –, hanem *politikai harc*..."[52] Ezért – mint a programnyilatkozatból is kitűnik – „az egyház hitoktatási jogának és a papnevelő iskolák egyházi jellegének csorbítása nélkül" tervezték az államosítás végrehajtását. Mindezt nem egyoldalú elhatározással kívánta a kormány keresztülvinni, hanem – amint arról már szó esett – az egyházzal való kölcsönös megegyezés keretében, méltányolva annak bizonyos igényeit.

A többi főbb egyházakkal, az ő szempontjaikat is meghallgatva (több iskolát is megtarthattak!), sikerült is az államnak az iskolakérdésben is megegyezésre jutni.[53] De a katolikus egyház reakciós vezető körei az iskolakérdést úgy tekintették, mint eggyel több okot arra, hogy ne tárgyaljanak az állammal. Mindszentyt – mint egyik nyugaton élő népszerűsítője idézte kijelentését – „nem érdeklik" más egyházak megegyezései az iskolakérdésben, „az egyház nem fog alkudni... az egyház nem fog tárgyalni".[54] Utolsó szava is az volt e kérdésben, hogy nem érdemes az „esetleg meghagyható tizenkét szerzetesi tanintézet fejében" „annyi mindenről lemondani", és főképpen „olyan(?) különös színbe kerülni".[55]

Mindszentynél nem volt újkeletű ez az álláspont. Viszont Czapik érsek és Bánáss püspök, akik hívei voltak az állammal való megállapodásnak, az iskolakérdésben nem vállalták a megegyezést és tiltakoztak az iskolák államosítása ellen. Nem kétséges, voltak papok, akik ha másképpen nem is, passzívan helyeselték az iskolák államosítását, mégis általában is megfigyelhető bizonyos visszaesés a klérus mindama köreiben, amelyek korábban a megbékélést és imént is még a tárgyalást, a megegyezést hirdették.

Az azonban csak látszat volt, hogy a klérus egységesen tömörült Mindszenty köré, mert valójában a papság államosítás-

[52] *Révai József:* Id. mű, 296. old.

[53] Például a református egyházzal létrejött előzetes megegyezésről – az iskolák kérdésében is – már 1948. május 29-én hírt adott a „Szabad Nép".

[54] *Fábián Béla:* Id. mű, 129. old.

[55] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. június 10.

ellenessége nem azonos szándékokból fakadt, még a felső klérusé sem. Míg Mindszentyéknek távolabbi politikai céljaik voltak az iskolakérdés körüli harcban, és az egyházi iskoláért mint a reakciós politika egyik legfontosabb befolyási területéért harcoltak, addig a mérsékeltebbek mint a vallásos világnézet hordozóját akarták megtartani az egyházi iskolát. Ismét mások hierarchikus kötelességből álltak ki az államosítások ellen.

Míg az állami oldal megegyezést kínált és gondosan ügyelt arra, hogy a hívők vallásos érzékenységét ne sértse meg, a reakciós egyházi körök éppen a világnézeti harc, a „hit védelmének" ürügyén bontottak harci zászlót és toboroztak tömegeket az iskolák államosítása ellen. „Miért nem tartanak előadást a materializmusról – hangzik Mindszenty felelősségrevonása látogatása alkalmából a Budapest Béke téri egyházközségben összegyűlt lelkészek előtt. – Erről sürgősen előadássorozatokat kell szervezni... Élénk vitát kell ebben a kérdésben provokálni."[56] „Az államosítás csak az első lépés – mondotta a Szentkorona úti Szent István társaskör összejövetelének papi szónoka. – Nem lesz keresztelés, nem fognak temetni a papok, csak azért, hogy a nép követelje ki a vallásszabadságot, és hogy helyezzék vissza az iskolákat a régi rendszernek megfelelően."[57]

A világnézeti harc felszításának egyik jellegzetes megjelenési formája volt a valamennyi hívő mozgósítására szolgáló Actio Catholica programadó felhívása. Eszerint „a nevelés és iskolázás kérdésében... ma nem lehetséges más döntés, mint vagy Krisztus mellett, vagy Krisztus ellen..." Majd e program félreérthetetlenül felsorakozásra hívja a tömegeket; „a tömegek jelentik a mentsvárat..., hiába foglalna állást a püspöki kar, a papság vagy a katolikus tanítóság, ha a tömegek... nemtörődömség kifejezésével arcukon mennének el mellettük".[58] Hogy a mozgósítás még hatásosabb legyen, Mindszenty kilátásba he-

[56] PI Arch. B/5/71–7072. – Jelentés Mindszenty Béke téri egyházközségben tett látogatásáról.

[57] PI Arch. B/5/71–6986. – Jelentés a Szentkorona úti (204) Szent István társasköri összejövetelről.

[58] Szülők iskolája. 8. Kiadja az Actio Catholica elnöksége. 10–11. old.

lyezte az „egyházi fenyítékek szigorát" is, mondván, „amikor ... a halhatatlan lelkek üdvösségéről van szó, minden hívőnek meg kell értenie, hogy esetleg keményebb eszközöktől sem szabad az egyháznak visszariadnia".[59]

A fenyegetés beváltására csakhamar sor került. Kezdetben csak a függő helyzetben levő papokkal és különösen az egyházi iskolák pedagógusaival szemben alkalmaztak megfélemlítő módszereket. Egy nyíregyházi kanonok „kiközösítést", „fegyelmit" ígért azoknak a tanítóknak, akik az államosítást követelő gyűléseken meg mertek jelenni.[60] Majd a legfelsőbb egyházi vezetés rendeleti úton, fegyelmi terhe mellett tiltotta meg, hogy az egyházi iskolák tanerői az „egyházi iskolák államosításának kérdésével foglalkozó gyűléseken" részt vegyenek.[61] Ugyanakkor kötelező lelkigyakorlatot rendeltek el a tanítók számára, hogy ezáltal is nyomást gyakorolhassanak rájuk, és lelki megfélemlítéssel akadályozzák spontán állásfoglalásukat. A kerületi tanfelügyelőkhöz küldött prímási levél, amely a „lelkigyakorlatok" „gondos előkészítését", valamint tanítógyűlések tartását szorgalmazta, többek között ilyen kitételeket tartalmaz: „A tanítói eskü is súlyosan esik latba, letett esküjével kerül szembe és fegyelmi vétséget követ el az, aki a hitvallásos iskola államosítását szóban vagy írásban kívánja. Az esküben kötelezte magát: Egyházához hű lesz ... felsőbb hatósága rendeleteit készségesen végrehajtja."[62]

A lelki terror leghatásosabb eszközének azonban a kiközösítést szánták. Ezt az eszközt nem sokkal azelőtt Schuster milánói érsek alkalmazta az olasz választásokon a kommunisták és a kommunistákkal együttműködők megfélemlítésére. Mindszenty kapott az alkalmon, hogy ezt „a mi körülményeinknek megfelelően", „tetszés szerint való felhasználásra" átdolgozza.[63] Bár

[59] Mindszenty József 1948. május 11-i körlevele.

[60] Lásd Nyírségi Magyar Nép, 1948. május 16. Hasonlóról ad hírt a Pedagógiai Értesítő, 1948. június 15. 9. old.

[61] A rendelet szövegét közölte: Szabad Nép, 1948. május 14.

[62] Veszprémi Püspöki Lt. 4600–13/1948.

[63] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. március 18.

több püspöknek is bizonyos fenntartása volt – mint Czapik mondotta – a „paralel eseteknél külföldön sehol sem alkalmazott" kiközösítés felhasználását, hatályát illetően,[64] végül is beváltották az ígért fenyítést, életbe léptették a kiközösítést.

A közvélemény felháborodását tapasztalva a mérsékeltebb püspökök fellépése nyomán csupán annyit változtattak, hogy a továbbiakban a kiközösítés hatályát „egyénenként kell elbírálni", és jelezték, hogy az iskolák államosítását „megszavazókra" nem a püspöki kar hozna „exkommunikációt, hanem ... a CIC (Codex Juris Canonici) 2334. törvénye mondta ki azt".[65] A Mindszenty által közzétett szöveg szerint végül is „mindazok, akik a katolikus egyház bármely fokú iskoláit elrabló, elvevő rendeletet meghozták vagy ilyen törvényt megszavaztak; írásban, szóban ezt kívánták és kívánják, a rendeletet, törvényt végrehajtják ..., magával a ténnyel (ipso facto), kiközösítésbe esnek".[66]

A világnézeti ellentétek felszítása, valamint a lelki terror e súlyos módszerének alkalmazása, ha nem is érték el a várt „eredményt", természetesen nem maradtak hatástalanok. Mindebben persze komoly része volt annak, hogy már jó ideje készültek szervezetileg is arra, hogy alkalomadtán felülről mozgósítani tudják a befolyásuk alatt álló, politikailag elmaradottabb hívőket. Elég csak arra a két esztendővel korábbi püspökkari értekezletre utalni, amelyen már felvetették a kérdést: „hogyan viselkedjenek", ha az iskolák államosítása majd napirendre kerül? „Felvesszük ellene a harcot" – volt a válasz.[67] S minthogy „katolikus iskoláink államosítása ellen csak külső energikus szervezkedés hozhat eredményt" – olvashatjuk ugyanott –, igyekeztek olyan szervezkedést elindítani, amelynek segítségé-

[64] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. május 29.

[65] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. június 10.

[66] Veszprémi Püspöki Lt. 466–21/1948. – Mindszenty egyébként utólag megküldte az egyes püspököknek „azoknak a képviselőknek a névsorát, akik az exkommunikációval járó iskola-államosítást megszavazták", hogy „a papság a választásokon is ügyeljen ezekre a nevekre". *[Veszprémi Püspöki Lt. 4600–22/1948.]*

[67] Püspökkari értekezlet jkv. 1946. március 14.

vel lehetőség ígérkezett a tömegek mozgósítására. Alkalmasnak mutatkoztak erre az 1946–1947-ben megerősített egyházközségi és egyéb hitbuzgalmi szervezetek is.

Nagy szerephez jutott ezúttal a „Katolikus Szülők Szövetsége" is. 1948 tavaszán, amikor felvetődött az iskolák államosításának terve, e szervezet már támadásra készen állt. „Riadószerűen azonnal hívja össze tagjait... – hangzik a központ helyi szervezetekhez küldött utasítása. – Tíz körömmel megvédjük gyermekeink jövőjét. Ezért a helyi csoport is hozzon... megfelelő elhatározásokat és fejezze ki azokat a kerület képviselői, közigazgatási hatóságok, a Kultuszminisztérium és bármely más jónak látszó fórum felé is."[68] És hogy elkerüljék a látszatot, mintha ezek a tiltakozások központi parancsszóra történnének, az utasítás azt is előírta, hogy „minél egyéniben" legyenek megfogalmazva. E szervezet tiltakozásait és rágalmazó, izgató röplapjainak illegális előállítását Mindszenty közvetlenül is segítette.[69] E röplapok között olyan is volt, amely demagóg módon azért izgatott az „iskolák állami kezelésbe vétele ellen", mert – mint írták: „nem akarunk hitlerista és nyilas bitangokat".[70]

Az egyes plébániák, egyházközségek tiltakozásának előkészítésében különösen nagy szerepe volt a különben jelentéktelen, de a királyság intézményének védelmével magát emlékezetessé tevő, Mindszentyvel szoros kapcsolatot tartó Slachta-féle katolikus pártnak. Slachta azért kérte e tiltakozó feliratok szállítását, hogy pártja a parlamentben felhasználhassa azokat az iskolák államosításának megszavazása ellen. Nemcsak a tiltakozó levelek hatásos szövegének elkészítéséhez adott ötleteket e buzgó vezető nővér (pl. a „spontán", „iskolák körüli gyertyás körmenetekről" kívánt iratni), de még arra az esetre is

[68] Váci Püspöki Lt. 3370/1948.

[69] Mindszenty beszámolt vallomásában arról, hogy maga is fogalmazott ilyen röplapokat és anyagilag is támogatta azok sokszorosítását. [*Mindszenty József a Népbíróság előtt.* 89–90. *old.*]

[70] *Mihalovics Zsigmond:* Miért menekültem el Magyarországról? Szabad Toll, 1948 november. (A disszidáltak Brüsszelben megjelenő lapja.)

útbaigazítást adott, ha netán nem volna, aki aláírná ezeket. Felhívta az „akció" helyi vezetőit, hogy a községben levő képviselőt állandóan ostromolják; erre a célra nemcsak a „házi apostolok", de „minden lehető eszköz", így pl. a képviselők feleségeinek mozgósítását is indítványozta. „Agitációs érvei" között olyan rémhírek voltak, hogy az iskolák államosítása után a szülőktől elszakítják a gyermekeket, „felemelik" az adót és hasonlók.[71] Bár a megrendelt tiltakozások „hitelességében" alig volt különbség, mégis, amit a klerikális politikai szervezetek csak társadalmi úton tudtak elérni, azt az egyházi felsőbbség utasításokkal megteremtette. „Ne menjenek el még világi katolikus tanerők sem" az iskolakérdést megvitató gyűlésekre – hangzott a legfelsőbb utasítás –, hanem csak „kiváló szerzetestanárok", „hogy tiltakozzanak".[72] Vagy másutt: „Ha megállapítod, hogy bizonyos egyházközségek... nem tiltakoztak..., mulasztásukat haladéktalanul pótolják" – hívta fel az Actio Catholica igazgatója a váci püspököt.[73] „Felhívom – adta tovább nyomban espereseinek és plébánosainak a központi utasítást a püspök –, hogy... körlevelem rendelkezésének azonnal tegyenek eleget... a tiltakozásokat a képviselőház elnökéhez küldjék."[74] Ezek pedig híveiket sürgették, hol a hit „elrablásától" való rettentéssel, hol a felsőbbség által hirdetett kiközösítéssel.

Ilyen körülmények közt egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy ott, ahol a letűnt világ reakciós elemei mellett az egyszerű emberek elmaradottságára is építhettek, nemegyszer a tettlegességig tudták szítani a hangulatot.[75] Szabolcs megye több községében előfordult pl., hogy inzultálták az államosítással foglalkozó gyűlések előadóit. „Több helyen tettlegességre is

[71] Lásd Váci Püspöki Lt. 4044/1948. (június 8.)

[72] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. (június 7.)

[73] Váci Püspöki Lt. 3094/1948. (június 9.)

[74] Ugyanott.

[75] Alsóbagodon a június 2-án este tartott népgyűlésnek verekedés és tüntető felvonulás lett a vége. [*Esztergomi Érseki Lt. 4055/1948.*] Budapesten a Sziklakápolnánál az egyik június délutáni „ájtatosság" olyan tüntetésbe torkollott, hogy a menetelve „éneklő", „kendőlobogtató" és „tapsoló" tömeget a rendőrségnek kellett szétoszlatnia. [*Esztergomi Érseki Lt. 4389/1948.*]

került sor" – számolt be egy Mindszentynek írt jelentés. Arra nézve, hogy mindez kiknek állt érdekében és mit szerettek volna vele elérni, legjellemzőbb példa a pócspetri rendőrgyilkosság.[76] A pócspetri eset figyelmeztetőn példázta, hogy az egyházi iskolák védelmének ürügyén itt-ott kialakult felekezeti egység igazi haszonélvezői a letűnt világ képviselői, vesztesei pedig a harci bérként a túlvilág ígéretével megajándékozott tömegek lettek volna. Az ellenállás pózában tetszelgő Mindszenty köré csoportosuló reakciós egyházi vezetők változatlanul a feszültséget szerették volna fenntartani. Tárgyalások helyett „a további időnyerés látszik az egyedül járható útnak" – állapítják meg, mintegy azt remélve, hogy valamiféle külső fellépéssel vagy belső fordulattal javukra billenhet a mérleg.[77] Ezt voltak hivatva szolgálni Mindszentynek a Vatikánhoz és a nyugati egyházi méltóságokhoz írt levelei is. Spellman amerikai bíborosnak pl. „szellemi háborúról" ír, és sürgeti, hogy mozgósítsa az amerikai katolikus intézményeket a magyar kormány és parlament elleni fellépésre.[78] A közbelépés persze elmaradt, mivel nemcsak jogi alapja, de rációja sem volt annak, hogy olyan intézkedés ellen lépjenek fel, amelyet náluk már rég megvalósítottak. Ámde az alkalmat mégsem mulasztották el, hogy a belső feszültséget felszító Mindszentyék tevékenységét helyeseljék. „Az iskolaügyben magatartásunkat helyeslik ... – számolt be. Általában gratuláltak magatartásunkhoz ..., informálják a világot rólunk."[79]

A tömegek körében az iskolák államosításának felvetése kedvező visszhangra talált. Számukra a tervbe vett államosítás végrehajtása jelentette ekkor az állam és az egyház viszonyának rendezését. A dolgozó szülők jó része ettől remélte a felekezeti

[76] A hangulat felszításában a Mindszenty-féle instrukcióknak eleget tevő helyi plébános, a gyilkosság végrehajtásában pedig egy volt horthysta zászlós volt a bűnös. *[Lásd Szabad Nép, 1948. június 10.]*

[77] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. június 10.

[78] Esztergomi Érseki Lt. 4227/1948. (június 15.) – Mindszenty latin nyelvű levele Spellmanhoz. (Másolat.)

[79] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. június 15.

iskola terhétől való szabadulást, gyermekének olcsóbb iskoláztatását; a pedagógusok a szellemi és anyagi felemelkedést, jobb tanítási feltételeket; a diák pedig az akadálytalan továbbtanulást várta e változástól.

Szórványosan már korábban is felvetették az egyházi iskolák tarthatatlanságát, most azonban, a Magyar Dolgozók Pártja programjának nyilvánosságra kerülése után, egyre inkább előtérbe került ezek államosításának követelése. Valóságos tömegmozgalom bontakozott ki. Egymás után születtek az üzemi, községi, tantestületi, tömegszervezeti és mindenünnen származó határozatok és feliratok. 1948. május 19-én 150 000 vasmunkás, a következő napon pedig 60 000 textilmunkás államosítási követeléséről számolt be a „Szabad Nép". A Magyar Vasutasok és Hajósok Országos Szabad Szakszervezete ugyanazon a napon 150 000 tagja nevében követelte az iskolák államosítását.[80] Nem múlt el nap anélkül, hogy a munkásosztály egy-egy szervezett osztaga állást ne foglalt volna az államosítás mellett. Csupán egyetlen napon – május 23-án – a Hofherr-gyár, a Radiátor-gyár munkásainak, az Esztergomi Szakmaközi Bizottság dolgozóinak és a Gépjárművezetők Szakszervezetének államosítási követeléséről írt a „Szabad Nép".

Hosszan sorolhatnánk az egyes falvak példáit is. Csak az iskolák államosítása révén válhat valóra „a szegény néprétegek gyermekeinek magasabb képzettsége is, ami által nagyon sok, a múltban elveszett szellemi erő jut vezető pozícióba" – hangzik az egerszalóki képviselőtestület egyhangú határozata. Ugyanakkor e határozat utal arra is, hogy „az iskolák államosításával a politikai község, mint iskolafenntartó terhéből jelentős összegek szabadulnak fel, amelyek a község fejlődését célzó beruházásokra fordíthatók".[81] Felsőtárkányban azzal az indoklással, „hogy felekezeti iskoláink ... anyagiak hiánya miatt feladatuknak megfelelni nem tudnak ... s a népi nevelés érdekében az államosítás szükséges" – a képviselőtestületi tagok döntő

[80] Lásd Pedagógus Értesítő, 1948. június 1.

[81] Egri Állami Lt. – Az egerszalóki képviselőtestület jkv. 1948. június 6.

többsége (12:2) kívánta az iskolák államosítását.[82] Áporka község nemzeti bizottsága, községi elöljárósága, képviselőtestülete és népi szerveinek közös gyűlése azért tette magáévá „egyhangúlag örömmel" az iskolák államosításának programját, „mert – mint írják – ez... biztosítja az ifjúságnak a kor követelményeinek megfelelő magasabb szinvonalú, egységes és kizárólag demokratikus szellemben való nevelését".[83] A felsorolás igen hosszan folytatható még.[84]

Az államosításért vívott harc egyik fontos tényezője volt a pedagógusok, különösen a felekezeti tanítók megmozdulása. Mindenekelőtt azért, mert komoly befolyásuk volt a tömegek, főképpen az iskolás gyerekek szülei körében, és mert e próbatétel saját politikai, eszmei fejlődésük szempontjából is jótékonyan éreztette hatását. Már korábban nem is egy felekezeti tanító szegődött – egyházi felettesei ellenére – a demokratikus iskolareformok híveül. „Mi félretettünk minden felekezetieskedést – adta meg a nagyszerű választ egy felekezeti tanító az általános iskola ellen gáncsoskodóknak –, csak az a cél lebegett előttünk, hogy általános iskoláink tovább fejlesztessenek..., mi csak azt néztük, hogy magyar tanítók vagyunk, és magyar gyermekeket nevelünk."[85] Most azonban teljesen feloldódott kötöttségük, mivel a kormány biztosította őket (még a szerzetes tanítókat és tanárokat is), hogy az állami iskolákban elhelyezést nyernek.

Miután fegyelmi és egzisztenciális következményektől nem kellett tartaniuk, szívük szerint nyilatkozhattak az államosítás kérdésében. Szinte kiapadhatatlan az a panaszáradat, mely államosítási követeléseikben felszinre tört. „Göncruszka római katolikus általános iskolájának négy rendes és egy beosztott

[82] Ugyanott. – A felsőtárkányi képviselőtestület jkv. 1948. május 7.

[83] Művelődésügyi Minisztérium It. VKM iratai. III.–46952/1948.

[84] A Pest megyei törvényhatósági bizottság közgyűlésén azért szólt pl. a parasztpárti szónok a „kétféle iskolatípus" ellen, mert az „megbontja a nevelés demokratikus egységét, megakadályozza a... nevelési reformot". *[Budapest, 2. sz. Állami Lt. Pest megyei thb. közgyűlési jkv. 1948. május 25.; Az iskolák államosítása. Budapest 1948.]*

[85] Az iskolák államosítása. 94. old.

állami tanítónője a mai napon állást foglalt a felekezeti iskolák államosítása mellett" – hangzik az egyik levél. „Tettük ezt azért, mert jogosan járó fizetésünket nem kaptuk meg. Télen fűtetlen, piszkos tantermekben, tankönyvek nélkül kellett tanitani."[86] A Pedagógus Szakszervezet sárospataki csoportja meg azért várta „a községi felekezeti iskolaszék megszüntetését..., hogy csak pedagógus igazgatója legyen az iskolának..., felekezeti és állami nevelők között a válaszfalak mind anyagilag, mind egyéb szempontból mielőbb leomoljanak".[87] „A felekezeti tanító tanár még mindig feudális előítéletek rabja – hangzik egy újabb levél –, béklyók, nyügök vannak a lelkén, nincs szabad akarata. Szabad országban, szabad népnek csak szabad pedagógusok lehetnek nevelői.[88] Az államosítás mellett hallatta hangját a diákság is.[89]

Még az egyházi vezető körök is arra kényszerültek, hogy levonják a felekezeti tanítóság magatartásának következtetéseit. Hogy kudarcukat megelőzzék, kénytelenek voltak önként lemondani az állami iskolában való tanítás tilalmáról. Ezt a tilalmat csak a tőlük közvetlenebbül függő szerzetes tanerőkre alkalmazták, noha ezek között is voltak, akik átmentek volna vagy végül is átmentek az államosított iskolákba.[90] Így történt, hogy míg a szerzetes tanerők felsőbb egyházi hatóság utasítására nem vállalhattak tanítást, az egyházi iskolák világi tanítói majdnem kivétel nélkül tovább folytatták nevelőmunkájukat az állami iskolákban.

Az egyházi iskolák államosítása mellett állást foglaló tömegek arányát nehéz lenne országosan számszerűen meghatározni, mégis néhány példa nyomán következtetni lehet erre. Heves megyében, ahol tudvalevően elég erős volt az egyházi

[86] Ugyanott.

[87] Ugyanott, 117. old

[88] Ugyanott.

[89] Lásd pl. A Magyar Diákok Nemzeti Szövetségének programjavaslata. Budapest 1948.; lásd még KISZ It. Egyházi anyag. 64/1. sz.

[90] *Balogh István:* Reálpolitika az egyház és állam viszonyában. Budapest 1948. 17. old. – Eszerint a tanítást az állami iskolákban a Vatikán is tiltotta.

reakció befolyása és nagy volt a felekezeti iskolák száma (203-ból 137 katolikus), a képviselőtestületeken és a különböző népi szervek útján a községeknek és a tanítóknak több mint 90 százaléka (az 1200 tanítóból 1140) foglalt állást az államosítás mellett.[91] Somogy megyében 104:6 volt az államosítás programját támogató nemzeti bizottságok aránya.[92] Győr megyében – mint a főispánnak a községi jegyzők jelentései alapján készített egyik beszámolójából kiderült – a lakosság általában helyesnek tartotta az államosítást, különösen protestáns községekben. A jelentés ugyanakkor megemlíti, hogy voltak olyan katolikus községek, amelyek az államosítással nem értettek egyet.[93]

A tömegek: a szülők, pedagógusok, diákok java részének akarata és követelése 1948. június 16-án – éppen 100 esztendővel a magyar történelemben egyetlen ilyen, de meddő parlamenti próbálkozás után – törvénnyé lett. A kormánypártok egységes állásfoglalását egyes ellenzéki polgári pártok is támogatták. Csupán Barankovics és Slachta pártja foglalt állást a törvényjavaslat elfogadása ellen, de tiltakozásuk elenyészett a lelkesen ünneplő többség hangjában.[94]

Az iskolák államosításáról szóló törvény (1948:XXXIII. tc.) elrendelte a nem állami iskolák és a velük összefüggő tanulóotthonok, továbbá a kisdedóvók és a hozzájuk tartozó felszerelés, berendezés, valamint a fenntartásukat szolgáló célvagyon államosítását. Ugyancsak gondoskodott a felekezeti tanerők állami státusba vételéről. Az államosítási törvény hatálya nem terjedt ki a ténylegesen egyházi célokat szolgáló tanintézetekre (pl. teológiákra).[95] Ilyenformán az állam összesen 6505 iskolát vett át (köztük 5437 általános- és népiskolát, 98 tanítóképzőt és líceumot, 113 gimnáziumot). Ez az ország iskoláinak (9274) több mint kétharmadát érintette, mivel jóval több mint fele (5032) felekezeti iskola volt.[96] Az ezúttal állami státusba kerülő volt felekezeti pedagógusok száma mintegy 18 000-re tehető.[97] 1948. augusztus 1-én a közalkalmazottak fizetésrendezése keretében – valamennyien 20 százalékos fizetésemelésben részesültek. Az iskolák államosítása egyben a tanügyigazgatás és tanfelügyelet korábbi bonyolult és gyakran ellentmondó rendszerét egyszerűsítette.

Jóllehet az egyház reakciós körei központilag és helyileg egyaránt akadályokat gördítettek az államosítás végrehajtása elé, mégis általában a nyugalom és a rend volt a jellemző.

„A fiatal lelkek harmóniája, az ifjúság életöröme és békeigenlése, úgy látszik, háttérbe szorított minden lázító kísérletezést – jelenti Esztergom iskoláiról a Budapest vidéki tankerületi főigazgató. – Teljes bizalommal fordulnak az államosított iskola felé. A rendbehozott iskolák, a minimálisra csökkent tandíjak, az olcsó tankönyvek, a mérsékelt tanulóotthoni tartásdíjak, a lelkes világi pedagógusokból álló tantestületek minden érdekeltben azt a jogos reményt keltik, hogy a népi demokrácia megteremtette a jobb nevelés és alaposabb képzés lehetőségeit."[98]

Az egyház és iskola elválasztásáért folyó küzdelem ezzel eredményesen befejeződött. Az ország kulturális javainak és az iskolák politikai irányításának kisajátítása után most a nép valójában kezébe vette a kulturális felemelkedés egyik legfőbb eszközét.

[91] Lásd Állami Lt. Eger. Letétek. 2314/1948. 24. – Az alispán félévi jelentése.

[92] Lásd Állami Lt. Kaposvár. Somogy megyei Nemzeti Bizottság iratai. 196/1948.

[93] Lásd Állami Lt. Győr, Főispáni iratok. 285/1948.

[94] Lásd Nemzetgyűlési Napló, 1948. június 16. – Slachta ülve maradt a Himnusz éneklése alatt.

[95] Lásd Magyar Törvénytár. 1948. 203–204. old.

[96] Lásd A Magyar Statisztikai Zsebkönyv XVI. évf. Budapest 1947. adatai alapján.

[97] *Kovács József:* Id. mű. Lásd Pedagógiai Szemle, 1952 november–december. 486. old.

[98] Művelődésügyi Minisztérium lt. VKM iratai. V–171645/1948. – Hasonlókról számol be Borsod–Gömör megye *[IV.–111755/1948.]*, és Somogy megye tanfelügyelője *[IV.–107693/1948]*, valamint a szegedi tankerület főigazgatója. *[IV.–110335/1948.]*

2. AZ EGYHÁZI REAKCIÓ ÉS AZ ÁLLAM KÖZTI FESZÜLTSÉG FENNMARADÁSA, A MINDSZENTYSTA KÖRÖK ELSZIGETELŐDÉSE

Nem kétséges, az iskolák államosításával az egyháznak igen fontos területről, a tömegek közműveltségének befolyásolásáról kellett lemondania. Ehhez fogható veszteséget csak a nagybirtok felosztásánál, politikai kiváltságai elvesztésénél szenvedett. Az iskolák elvesztését csak súlyosbította az a körülmény, hogy a tömegek egyetértése és támogatása kísérte. Mivel az iskolakérdést nem sikerült kölcsönös megegyezés alapján végrehajtani, s a megoldás eszköze a szinte tömegmozgalomnak tekinthető országos elhatározás volt, az állam és az egyház közötti feszültség nem engedett. E feszült állapot okozója azonban valójában nem az egész egyház, hanem annak Mindszenty-féle reakciós vezetése volt. Merevsége különösképpen feltűnővé válik, ha tekintetbe vesszük, hogy a többi egyházak vezetői sikerrel tárgyaltak és meg is egyeztek az állammal. Ugyanakkor az állammal való tárgyalások és e megállapodás lehetősége változatlanul fennállott a katolikus egyház vezetői számára is.[99]

Míg az iskolák államosításához való viszony kérdésében átmenetileg bizonyos egység látszott létrejönni az egyház különböző körei között, a történtek után ezek ismét más-más magatartást tanúsítottak. A már korábban is fellelhető, alapjában kétféle magatartás egyrészt a Mindszenty nevével fémjelzett reakciós egyházi körök megállapodás-ellenes politikájában, másrészt a mérsékeltebb papi és katolikus társadalmi körök megegyezést óhajtó magatartásában jelentkezett.

Az iskolák államosításával járó politikai kudarc fő tanulsága Mindszentyék számára mindenekelőtt az volt, hogy be kellett látniuk: a tömegek mozgósításában rejlő lehetőség megszűnt számukra. Jóllehet a kívülről jövő változásnak is egyre

[99] Megállapodás jött létre a református, unitárius, izraelita és evangélikus egyházakkal. [*Közzétéve a Magyar Közlöny, 1948. október 9., december 10. és december 16.*] A kormány tárgyaló- és megegyezési készségéről, valamint a tanító szerzetesrendek vezetőivel való tárgyalásáról lásd Szabad Nép, 1948. július 5.

kevesebb realitása volt, mégis Mindszentyék újra a „nyugatra" függesztették várakozó tekintetüket.

1948 nyarán 14 bíborossal titkos konzisztóriumot tartott a pápa Rómában. A vatikáni misszió magyar delegátusának kiadásában megjelenő „Iránytű" című lap szerint „a konzisztóriumon történt megbeszélésekről nem adtak ki jelentést".[100] Ugyanakkor világszerte felkapták a hírt, hogy a pápa a kommunizmus és a népi demokrácia elleni küzdelem fokozása ügyében értekezett bíborosaival. Az egyik szovjet folyóirat cikke szerint ezen a konzisztóriumon szólította fel a pápa az egyházat, hogy „a katolikus pártokra támaszkodva menjen át támadásba a szocializmus, a kommunizmus, a népi demokrácia ellen".[101] Egyes jelek, pl. a Vatikán félhivatalos lapjában megjelent vitacikk a „kommunista doktrína" „elítéléséről",[102] Mindszenty Péterffyhez írt levelének „földalatti" tevékenységgel foglalkozó sorai[103] stb. valóban a Vatikán szovjet- és népi demokrácia-ellenes politikájának megerősödésére utalnak.

A Vatikán a magyar népi demokráciával szemben külön is bizonyítékát adta ellenséges magatartásának azzal, hogy a kormány megkérdezése nélkül új segédpüspököt nevezett ki (utódlási joggal) a pécsi püspökségre.[104] Amikor a római magyar követ e konkrét kérdés tisztázása végett a Vatikánhoz fordult, újabb elutasításban volt része, s tudtára adták, „nem tartják időszerűnek" a tárgyalást.[105] Az ugyanakkor kelt, Mindszenty számára küldött pápai levél viszont a „szent kitartást, az átvé-

[100] Iránytű, 1948. július 26.

[101] *N. V. Zavadszkaja:* A keresztény egzisztencializmus – a halálraítéltek filozófiája. Voproszi Filoszofii, 1948. 2. sz. 279. old.

[102] Osservatore Romano, 1948. szeptember 26.

[103] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 5169/1948. (július 24.)

[104] Művelődésügyi Minisztérium It. VKM iratai. eln. 887/1948. – Mindszenty utólag (június 25.) értesítette a kormányt e kinevezésről. A Minisztertanács úgy határozott, ha a Vatikán a jövőben sem hajlandó tudomásul venni a magyar kormány – 1927-es megegyezéssel rendezett – régi beleszólási jogát, ő sem veszi tudomásul a kinevezést.

[105] Küm. Irattár. 703/1948. pol. res. – Velics római követ szeptember 30-i jelentése.

szelést" hangsúlyozta. A pápa ebben arról is biztosította Mindszentyt, hogy „különös gonddal kíséri figyelemmel... a püspökök tevékenységét és a keresztény hivők súlyos erőfeszítéseit" mindaddig, „míg az imái által ostromolt Isten újra nyugalmas napokat virraszt fel a magyar népre".[106] Feltehetően nem függetlenül az említett konzisztóriumtól az egyes nyugati egyházi méltóságok is „szimpátiájukról", „szolidaritásukról" biztosították és kitartásra ösztönözték Mindszentyt.[107] A vatikáni delegátus római lapja pedig a „közeljövőben" várható hazatérés reményében agitál a reakciós magyar emigránsok és disszidensek Európában maradásáért.[108] Az oktalan bizakodás még a levitézlett Horthyba is lelket öntött. Egy, a pápának küldött levelében arról írt, hogy „minden okom megvan annak feltételezésére, hogy státusunk hamarosan újra rendeződik".[109] Véletlennek tekinthető-e tehát, ha éppen 1948 nyarán veti fel Mindszenty egy javaslat alapján a tervet, hogy: „ha az Úristen átsegíti a mostani vészterhes időkön", egy „fogadalmi" kápolnát építene a püspöki kar valahol a fővárosban.[110]

E várakozásnak megfelelően újjáéléndülés tapasztalható Mindszentyék „információs" tevékenységében. Valóságos tülekedés alakult ki Mindszenty és az időközben kémtevékenységet

[106] Esztergomi Érseki Lt. 7576/1948. – A pápai államtitkárság július 25-i latin nyelvű levele.

[107] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 6453/1948. – Ottawai érsek augusztus 24-i levele. Veszprémi Püspöki Lt. 4600–14/1948. – Dalton ír püspök június 23-i levele. (Másolat.) Veszprémi Püspöki Lt. 4600–32/1948. – Német érsekek és püspökök augusztus 25-i levele. (Másolat.)

[108] Lásd Iránytű, 1948. június 19.

[109] A Mindszenty-bűnügy okmányai. 43. old.

[110] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. augusztus 27. – Azzal kapcsolatban, hogy egyes ellenzéki köröket is foglalkoztatott a változás gondolata, jellemző a Mindszenty kezébe került 1948. július 12-én készített feljegyzés is. Ez olyan kormányváltozást helyez kilátásba, amely szerint Balogh István, Barankovics István, Baranyai Lipót, Peyer Károly kapnák meg a miniszterelnökséget és a fontosabb tárcákat. *[Esztergomi Érseki Lt. 4929/1948.]* Ismét másutt olyan hangokat hallani a berlini helyzet kiéleződése kapcsán, „hogy a háború kitörése küszöbön áll, sőt egyesek az angolok dátumszerű bevonulásáról beszéltek". *[MDP Bács-Bodrog megyei pártbizottságának 1948. november 8-i jelentése. PI Arch. K/6/20–1056.]*

vállaló egyes Barankovics-párti képviselők között. Ezek – mint a püspöki kar részére a pártról készült feljegyzésből kiderül – a párt mérsékelt, ennélfogva posszibilisabb jellegének hangoztatásával „igyekeznek befolyásolni az amerikai követség egyes tagjait".[111] Mindszenty ebben saját terveinek veszélyeztetését látta. Azon fáradozott hát, hogy Barankovicsék használhatatlanságát és saját „megbízhatóságát" bizonyítsa. Vatikáni ágenséhez írt egyik levelében „álellenzéknek", „orosz orientánsnak" nevezte Barankovicséket, s elmarasztalással szólt arról, hogy az „európai országokban... működő egyesült államokbeli *katonai információs* vonal a magyar Barankovics-párt oldalán áll". „Méltóztassék hivatalos helyen a nagy tévedésről felvilágosítást adni – olvashatjuk a befejező sorokat –, és mellőle a *katonai információs* vonalat elállítani."[112]

Ha e levélben nem is mondotta ki újólag Mindszenty a „katonai információs vonalnak" – közönségesen mondva a kémtevékenységre – való dicstelen felajánlkozását, mégis a tények alapján világossá válik, hogy valójában erről volt szó. Elég erre nézve csak Kotzakkal, az Egyesült Államok budapesti követségének titkárával való kapcsolatára utalni, aki 1948 közepétől egyre sűrűbben jelent meg Esztergomban, hogy a prímási titkártól átvegye a most már jól működő organizmus által összegyűjtött információs adatokat.[113] Emellett, természetesen, a személyes kapcsolattól egészen a közönséges levélig számtalan alkalom nyílt arra, hogy titkokat és sokszor rágalmakat adja-

[111] A Demokrata Néppártnak az volt az álláspontja, hogy „változás esetén itt nem jöhet azonnal pl. keresztény vonalon egy esztergomi irányzat, hanem csak egy olyan irányzat, amelyik a baloldalnak is tetszik, tehát egy néppárti keret posszibilisabb feltétlen egy átmeneti rendszernél". *[Esztergomi Érseki Lt. 4910/1948. Feljegyzés.]*

[112] Esztergomi Érseki Lt. 5169/1948. (július 24.)

[113] A Historia Domus (egyházközség története – *O. S.)* vezetését „a nagy időnek megfelelően ... olyan országos szervvel" is kiegészítik, „mely minden egyházmegye területéről egybegyűjtené" a különböző, az „egyházüldözés" címszavával fedett adatokat. *[Püspökkari értekezlet jkv. 1948. július 17.]* A június 17-i püspökkari értekezlet a „katolikus információs kartotékok felállításáról" tárgyalt.

nak a nyugati hatalmak világi vagy egyházi képviselőinek kezére.

Fontos szerepet töltött be e kémtevékenységben a Mindszenty köréhez tartozó, időközben disszidált Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica igazgatója és Boér Miklós, a VKM I. ügyosztályának volt vezetője. Utóbbi prímási titkárhoz küldött leveléből az tűnt ki, hogy felette jó kapcsolatai voltak az amerikai követtel, aki már „otthon megígérte..., hogy Bécstől segít tovább juttatni" a híreket,[114] Mihalovics pedig már közvetlenül disszidálása után beszámolt arról, hogy a vádra, miszerint uszított a népi demokrácia ellen, és hogy „külföldre olyan tájékoztató anyagot" küldött, „amely alkalmas a magyar köztársaság hitelének rontására" – már szökésekor megvoltak a bizonyítékok. Mi több, azt is kibeszélte, hogy emiatt nem mert maradni, és azért sietett megszökni az országból, mert így „hiányzik a koronatanú", aki leginkább ismeri Mindszenty viselt dolgait.[115] Ugyanakkor Mindszentytől és titkárától, valamint más elvbarátaitól is újabb és újabb „anyagot és becses szempontokat" várt, s részben – kapott is.[116]

A várakozást ébrentartó különböző jelek és az élénkülő információs tevékenység együttesen is igen gyéren buzgó forrását képezték reménykedéseiknek. Mégis, a belső feszültség fenntartására irányuló tetteiknek ez volt elsődleges táplálója. Jóllehet Mindszentyék maguk is tapasztalni kényszerültek, hogy a tömegek mozgósításának ideje már lejárt számukra, azonban úgy vélték, hogy a hangulati vagy bármely szervezeti készülődés csak hasznára válhat, megkönnyítője lehet egy kí-

[114] Esztergomi Érseki Lt. 7606/1948. – Boér november 12-i levele Bécsből, amelyben a rendszer iránti „minden utálatáról" és arról ír, hogy „Atyánk" (Mindszenty) kívánságára maradt meg eddig minisztériumi posztján. Ugyanakkor kérte Zakar prímási titkárt, hogy szíveskedjék „Kotzaknak átadni Atyánktól származó ajánló írást az itteni amerikai hatóságokhoz".

[115] *Mihalovics Zsigmond:* Miért menekültem el Magyarországról? Szabad Toll (Brüsszel), 1948. november 10.

[116] Mindszentynek és titkárának írt leveleit lásd A Mindszenty-bűnügy okmányai. 60–62., 65–66. old. – Mindszenty és titkára a rendőrség figyelése miatt nem szolgáltathatott kémadatokat, másoktól viszont sikerült ilyeneket kapnia. *[Lásd Mindszenty József a Népbíróság előtt. 130–131. old.]*

vülről jövő esetleges változásnak. Ugyanakkor az ilyen készülődés lehetősége adva is volt az államosított iskolákban tanítást nem vállaló, katedra nélkül maradt női és férfi szerzetesrendi tanárok, tanítók és óvónők rendelkezésükre álló 2700 főnyi tömegében.[117] (Ehhez még hozzáadható mintegy további 2000 szerzetesnővér is, akik többnyire szintén az előbbiekkel egy időben veszítették el kisegítői vagy más alkalmaztatásukat.)[118]

Ismeretes, hogy bár ezek közül saját elhatározásukból sokan vállaltak volna tanítást az államosított iskolákban,[119] az egyházi felsőbbség szigorúan megtiltotta azt. Kivételezés nélküli hajthatatlanságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy még az állami felkérés visszautasítását is központilag szövegezte meg a szerzetesek részére.[120] Július 30-án – így szól az egyik határozat – „minden nexus megszűnik... augusztus 1-én senki a fizetését fel nem veszi".[121] Arra a kérdésre pedig, hogy egyáltalán „szabad-e állami állást elfogadni", határozott „nem" volt a válasz.[122] Még a „bölcsőde és napközi otthon vezetését" sem engedélyezték, mert „a mai rezsim kreatúráival együttműködni senkinek sem szabad".[123] Egyáltalán „a katolikus nevelőtábor az egyház által nem helyeselt nevelésnek sem tényezője, sem segítője, sem közeli, tehát felelős, akár tevékeny részese, akár tétlen szemlélője nem lehet" – hangzott az ellentmondást nem tűrő állásfoglalás.[124]

[117] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1948. augusztus 27. – Pannonhalmi főapát jelentése.

[118] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1948. július 17.

[119] Ilyeneket említenek pl. a Tolna megyei, Csongrád megyei felügyelők jelentései. *[Lásd Művelődésügyi Minisztérium lt. VKM iratai. IV. 86163.; IV. 86164/1948. (június 25., illetve június 26.) Lásd még Pedagógus Értesítő, 1948. július 15.]*

[120] „Nincs módomban elfogadni a megbízatást, mivel mint szerzetes, csak a rendfőnökömtől fogadhatok el szolgálati beosztást" – írja elő a határozat. *[Lásd pl. Váci Püspöki Lt. 4344/1948.]*

[121] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. július 17.

[122] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. szeptember 8.

[123] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. július 17.

[124] A püspöki kar 1948. szeptember 1-i körlevele.

De aki már a „mai rezsimmel" nem működhet együtt, sőt még csak „tétlen szemlélője sem lehet" az állami oktatásnak, annak vajon mit lehet tennie? Nyilvánvalóan csak azt, hogy ellene működjék mind a kormányzatnak, mind az állami oktatásnak. S valóban, éppen ez volt a szerzetesek tanítástól való eltiltásának célja. A tanítás vállalása azt a veszedelmet rejtette Mindszentyék számára, hogy az iskolák után a többezres szerzetesi gárda egy részét is előbb-utóbb elvesztik. Ennek megelőzésére sikerült legalább azt elérniük, hogy a szerzeteseket megtartják és rajtuk keresztül ezután is kiterjeszthetik befolyásukat az ifjúság egy részére.

Bár ekkor még folyt a kötelező hitoktatás és az átmenetileg engedélyezett óraadás (mind a reguláris állami iskolákban tanulók, mind a magántanulók részére[125]), mégis, túl ezeken, azokat a szervezeti formákat szorgalmazták, amelyek kevésbé ellenőrizhetők, és ugyanakkor alkalmasak a szerzetes tanerők bekapcsolására is. Ilyenek voltak az egyházközségi keretek, amelyek magukba foglalták a még elég nagy számú, többnyire az Actio Catholicához tartozó különböző csoportokat és katolikus egyesületeket. Itt legális fedezéket biztosítottak egy sor tiltott kapcsolat és akció számára is. E keretek felhasználását hangsúlyozta a pápa az iskolák államosítását követő buzdító levelében.[126] Valamennyi szervezet közül ezeket ajánlotta az említett szeptember 1-i püspökkari körlevél is.

Az egyházközség, mint ismeretes, régi forma volt, már a két esztendeje feloszlatott legjelentősebb katolikus tömegszervezetek helyett is ezt állították a szervezkedés központjába, s fontos szerepe volt az iskolák államosítása ellen folyó küzdelemben is. Az új helyzetben azt a feladatot szánták az egyházközségeknek, illetőleg a kereteiben működő egyesületeknek és csoportoknak, hogy „más lehetőségeknek már-már elfogytával", az

[125] Az óraadás engedélyezésének megvonásáról, illetve megszigorításáról, valamint az azt kiváltó politikailag káros klerikális befolyásról lásd pl. Művelődésügyi Minisztérium lt. VKM iratai. III. 53642 és III. 54510/1948. sz. alatti jelentéseket.

[126] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 7576/1948. (július 25.)

„iskolai egyesületek munkájának" „megnehezülése" folytán pótolják az eddig egyházi iskolákban monopolhelyzetben levő katolikus szervezeteket, sőt – legalábbis részben –, magát az egyházi iskolai nevelést is.[127] Ugyanakkor az e keretben végzett tevékenységre soha olyan és akkora gárda nem állt a reakciós egyházvezetés rendelkezésére, mint ekkor. Hogy ennek kizárólagos befolyását biztosíthassák, az Actio Catholica egyik vezetőjének javaslatára még arról is lemondtak, hogy államosított iskolában állást vállalókat alkalmazzanak. Ennek indokolása: „nehogy egy szép napon átvigyék az ifjúsági csoportot a nem kívánatos alakulatba. . ., csak olyan esetben lesz kivétel – hangzik a határozat –, amikor kiváló garancia szól a megtartás mellett".[128]

Mielőtt új beosztásukat elfoglalták volna a szerzetesek, egy kurzuson vettek részt, ahol a javasolt „tananyag" szerint megismerték „a mai körülmények között lehetséges szervezkedési módozatokat".[129] Az eddigi egyesületi módszer ugyanis nem elégséges – írja az Actio Catholica ifjúsági vezetője –, a jövő útja „a személyes kapcsolatokra építendő mozgalom", a „feltűnés nélküli megbeszélések". Csak így lehetséges, hogy e „láthatatlan személyek" „az egyházmegyeileg kiépített és az egyházi hatóság által jogilag fedezett munkához hozzásegítsenek".[130] E kurzusokon a szervezeti és pasztorációs munka tartalmi kérdéseire is előkészítették a hallgatókat. Mindszenty a „marxizmus" és a „modern kórisme",[131] az esztergomi szemináriumi rektor pedig „a hitetlenek pasztorációja", a „materializmus" kérdéseivel kapcsolatos előkészítő előadásokat javasolt.[132] Az ifjúság körében végzendő tevékenység megvizsgálására ki-

[127] Lásd a püspöki kar 1948. szeptember 1-i körlevele.

[128] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. július 17.

[129] Esztergomi Érseki Lt. 5289/1948. – Meszlényi Zoltán segédpüspök július 28-i tervezete.

[130] Váci Püspöki Lt. 5299/b/1948. – Szappanyos Béla Actio Catholica ifjúsági titkár július 15-i jelentése Esztergomba. (Másolat.)

[131] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. július 17.

[132] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 5186/1948. (július 25.) – Tervezet.

küldött püspöki bizottság jelentéséből kiderül: általában „az egyre erősödő ellenhatással szemben", az „elsodrástól" megmentendő, eszmei tekintetben „a természetfelettiben" való hitben kívánták megerősíteni az ifjúságot.[133] Csupán ennek következtetéseit vonták le a mozgalmi tevékenységre beosztott szerzetesek kiképzésére alakult kurzusokon.

Az így kiképzett szerzetesek a legkülönbözőbb helyekre kerültek. Szétosztásuknál természetesen közrejátszottak olyan szempontok, hogy elsősorban városokba, munkástelepülésekre jussanak elegen.[134] Mindszenty pl. Sárisápra három szerzetespapot és három-négy laikus testvért („utóbbiakat fokozatosan") tervezett elhelyezni.[135] Tokodra három „szerzetes-testvért",[136] Tatára pedig, lelkigyakorlatok tartására egy szerzetestanárt[137] és más hasonló helyekre is egy vagy több férfi vagy női szerzetestagot küldtek. Mezőgazdasági vidékek közül különösen az Alföld „ellátását" szorgalmazta Mindszenty. „Éppen olyan helyeken történtek az Alföldön állásfoglalások a fakultatív hitoktatás kérdésének felvetésekor a hitoktatás teljes kiküszöbölése mellett – mondotta indoklásképpen –, ahol nem volt azelőtt hitoktatás", s hozzátette: a „Dunántúlon sok a szerzetes, az Alföldön pedig csak 1920 óta vannak szerzetesek".[138] Végül – mivel a szerzetesrendek mint testületek változatlanul megtartották kereteiket és vezetésüket – általában érvényre juttatták még az elhelyezésnél is, hogy az a „szerzetesközösség lehető megóvásá-

[133] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1948. november 3. – A jelentés augusztus 30-án kelt. A bizottság élén Shvoy Lajos székesfehérvári püspök állt.

[134] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1948. július 17. és augusztus 27.

[135] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 8282/1948. (november 27.) – Mindszenty levele a szalézi rend tartományfőnökének.

[136] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 6646/1948. (szeptember 29.) – Esztergom engedélye a Szent Vince rend tartományfőnöknőjének.

[137] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 8142/1948. (november 17.) – Esztergom engedélye P. Kollár jezsuita atya részére.

[138] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. augusztus 27.

val" történjék.[139] Ezt az elvet a szerzetesnővérek többségénél sikerült is betartaniuk.[140]

Arra nézve, hogy a tanítórendek tagjainak ilyen módon való elosztása mennyire gyors ütemben történt, elég megemlíteni, hogy a közel 5000 szerzetesből október elejére már mindössze 1137 olyan maradt, aki nem jutott elhelyezéshez és ellátáshoz. „Az esztergomi helyzet ismeretében" általánosítva azonban, Mindszenty szerint is „e számok inkább segítségre szorulókat, mint alkalmazhatókat tüntetnek fel".[141] Ez egyben azt is jelentette, hogy amíg a szétosztott rendtagok maguk gondoskodtak ellátásukról, ezekről – részint gyűjtések, részint pedig más juttatások által – az egyháznak kellett gondoskodnia.

Ami a szétosztott rendtagoknak az egyházközségek keretében vagy az egyházközségi élettel kapcsolatos konkrét tevékenységi körét illeti, ezúttal közülük csak a legjellemzőbbekről nyílik mód szólni.[142] Egyik az ún. „falumanréza" volt. Ilyenről már 1947 végén is lehetett hallani. Ezek valójában nem jelentettek többet, mint egy vagy két papot, akik állandó vagy ideiglenes jelleggel valamely helységben letelepedtek és lelkigyakorlat címén foglalkoztak a vallásos lakossággal, annak egyházközségi keretekbe való szervezésével és a klerikális sajtó terjesztésével.[143]

[139] Ezt hangsúlyozza a püspökkari értekezlet. *[Lásd jkv. 1948. július 17.]* Az augusztus 27-i püspökkari értekezlet *[Lásd jkv.]* szerint ez olyképpen módosul, hogy a „nagyobb kommunitások" helyett esetleg hármasával is elhelyezhetők a rendtagok.

[140] Ilyen csoport volt pl. Alsószentiványon. *[Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1948. november 3.]* A kalocsai egyházmegyében pl. Madarason, Várkúton, Soltvadkerten és másutt négy-négy Miasszonyunk Iskolanővérek-rendi tag telepedett le. *[Ezek jóváhagyását lásd Kalocsai Érseki Lt. 5671., 5854., 6289/1948. sz. alatt.]* Például a Szabolcs megyei Geszteréden négy, a Tolna megyei Morágyon három, a Komárom megyei Tokodon három apáca letelepedését jelentik az illetékes megyei pártbizottságok. *[PI Arch. K/6/20–1047., 1048. és 1051. számok alatt.]*

[141] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. november 3.

[142] A lelkészkedés mellett a legismertebb tevékenységi körök voltak még a vándorpasztoráció, misszió, hitoktatás, orgonistaság, műhely-tanfolyam, diáktartás, kifőzés, templomgondozás stb.

[143] Lásd Váci Püspöki Lt. 611/1948. – P. Kollár jezsuita atya, a falumanrézák vezetőjének január 19-i jelentése.

Az iskolák államosítása után mindenekelőtt az ifjúságra tartották fontosnak kiterjeszteni a falumanréza-mozgalmat. Ez derül ki az említett püspöki bizottság beszámolójából, amely egyben arról is tudósít, hogy e lelkigyakorlatokat ministránsképzéssel, vőlegényképzéssel és különböző „órák" tartásával is összekötötték.[144] Arra nézve, hogy milyen sokoldalú tevékenységet fejtettek ki ennek keretében, jellemző, hogy a váci egyházmegyében „vidám lelkigyakorlatot" tartottak,[145] másutt meg zarándoklatot vezettek.[146] Ezek a falumanrézák azután egyre inkább bemerészkedtek az ipari településekre is (pl. bányavárosokba),[147] sőt kifejezetten tervbe vették városi manrézák létesítését, ahol a városi középiskolás ifjúsággal foglalkoznának.[148] E mozgalomra még maga a pápa is felfigyelt, és kifejezte örömét a „szervezés kiválósága", valamint „a mind bőségesebb aratás reménye" felett. Serkentésül „apostoli áldását" küldte reá.[149]

A másik jellegzetes alakulat „egyházközségi nővérek" elnevezéssel vált általánossá. Ez többnyire az iskolák államosítása után az egyes helységekbe szétosztott három vagy több szerzetesnőből állt. Célja az volt, hogy az egyes községek kisebb diákjait és a nők legkülönbözőbb korcsoportjait, rétegeit, lehetőleg feltűnés nélkül, kézben tartsa. A Szívgárda-szervezés mellett nagy szerepük volt a különböző Jézus-szíve asszony- és lánycsoportok, a „Népleányok" elnevezésű klerikális szervezet, az Oltáregylet vezetésében, szükség szerint a család- és beteglátogatás megszervezésében, a „háziapostolok" és egyáltalán az

[144] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1948. november 3.

[145] Váci Püspöki Lt. 5054/1948. – A jelentés szerint ilyen „vidám" lelkigyakorlat volt Kecskeméten az Angolkisasszonyok intézetében liceumi és gimnáziumi tanulók részére.

[146] Lásd Kalocsai Érseki Lt. 5084/1948. – P. Kollár augusztus 2-i jelentése.

[147] Esztergomi Érseki Lt. 8142/1948. – P. Kollár november 17-i jelentése szerint egy piarista pap Tatára ment falumanrézát szervezni.

[148] Veszprémi Püspöki Lt. 1000–92/1948. (november 10.) – E jelentés szerint ilyeneket először megyei városokban, központi jelleggel szerveztek.

[149] Váci Püspöki Lt. 6766/1948. – A Vatikán szeptember 20-i válaszlevele P. Kollár beszámolójára. Fordítás-másolat.

egyházközségi élet irányításában. Például a Miasszonyunk Iskolanővérek a kalocsai egyházmegyében a legtöbb helyen titkos szerződésben vállalták a Szívgárda, a nőegyletek vezetését, a hitoktatás segítését, sőt egyes helyeken az énekkarvezetést, óraadást és családlátogatást is.[150] A Budapest Szentimrevárosi plébánián pedig egyetlen egyházközségi nővér irányította a 22 „körzetapostolt", 95 „csoportapostolt" és 737 „háziapostolt". „Havonként a közös templomi találkozón kívül kisebb csoportokban jönnek össze (átlag 260–280)" – olvashatjuk a Mindszentynek írt jelentésből.[151]

A volt szerzetesrendi tanerők totális politikai mozgósítása mellett a központi támogatás továbbra sem átallotta a fenyegetések és az utasítások módszerét alkalmazni. Így a kihelyezett szerzeteseknek (anyagi vagy presztízsokokból) nem mindenkor örülő alsó papokat bizonyos általános letartóztatás hírével rémisztgették;[152] az iskolák államosításának támogatóit pedig utólagos „jóvátételre" és „visszavonulásra";[153] a szülőket meg a „materialista" és „ateista" iskolák ellen szólították fel.[154] Különösen heves volt az a támadó rágalomhadjárat, amelyet az úttörőmozgalom ellen vezettek. A szülőket nemcsak attól óvták, hogy úttörőszervezetbe, főleg táborba engedjék gyermekeiket,[155] de attól is visszatartották őket, hogy a nagyobbakat egyetemre küldjék.[156] Izgatásaikat egy ideig még a rádió hullámain

[150] Lásd Kalocsai Érseki Lt. 5671/–5854, –6259/1948. – Megállapodások.

[151] Esztergomi Érseki Lt. 7317/1948. (október 22.) – Egyházközségi nővér levele Mindszentyhez.

[152] Lásd Váci Püspöki Lt. 4354/1948. (augusztus 2.) – A püspök ezt „Utasítások papjaimhoz netáni letartóztatásuk vagy internálásuk esetére" című egyoldalas sokszorosításban terjesztette.

[153] Erre bizalmasan szólították fel a plébániavezetőket, akik előtt „az aláírást írásban visszavonják, sajnálkozásukat fejezik ki" az iskolák államosítását aláírásukkal támogató hívek. *[Lásd pl. Kalocsai Érseki Lt. 4529/1948. (július 30.)]*

[154] A püspöki kar 1948. szeptember 1-i körlevele a katolikus szülőkhöz.

[155] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1948. november 3. – Itt Mindszenty odáig megy, hogy úttörőlányok és fiúk legalizált együttlakásával rágalmazza az úttörőtáborokat.

[156] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1948. november 3.

keresztül is terjeszthették,[157] nem is beszélve arról, hogy még mindig napirenden voltak a politikai demonstrációnak szánt Mária-napok, köztük olyan, mint a zalaegerszegi, ahonnan Mindszenty beszéde után azzal tértek vissza falvaikba a résztvevők, „hogy ez a rendszer nem fog sokáig fennmaradni".[158]

Nem kétséges, ilyen energikus szervezkedés a tömegek mozgósítására talán csak 1945 második felében, és – bár kisebb mértékben – 1946–1947 fordulóján volt. Ám, ha első alkalommal ez súlyos károkat okozott és másodszor sem volt eredménytelen, most korántsem váltotta be Mindszentyék ama reménykedését, hogy ezáltal sikerül majd az államosítás körül felszított politikai feszültséget tovább fokozniuk. Az iskolakérdés körüli harc győzelme kedvezően hatott a tömegekre és a tanulóifjúságra is, ez pedig – mint bebizonyult – lehetetlenné tette Mindszentyék további politikai akcióit. Mindez nemcsak abban mutatkozott meg, hogy – mint olvashatjuk – nem sikerült az egyes egyházi demonstrációkon „a hangulatot ellenünk fordítani és egyáltalán . . . a tömegeket aktivizálni",[159] s már panaszkodtak „az egyesületi élet holtpontra jutása", „a gyenge taglétszám" miatt,[160] hanem abban is, hogy tartósan és a legkiélezettebb helyzetekben is lehetett számítani a tömegekre a Mindszenty-féle reakció elszigeteléséért folyó harcban.

A tömegek helyes állásfoglalásában nagy része volt a párt állandó felvilágosító munkájának. Leleplezte Mindszenty megnyilatkozásainak ellenséges politikai tartalmát, és hirdette, hogy a népi demokrácia nem az egyházat, hanem annak egyes reakciós képviselőit tekinti ellenségnek, s míg előbbivel a megegyezést kívánja, utóbbiak elszigetelésére törekszik. Erre „a döntő fegyver az agitáció" – hangsúlyozta a párt.[161] A párt mellé teljes mértékben felsorakoztak a Parasztpárt, a jobboldaltól teljesen megtisztított Kisgazdapárt és a különböző demokratikus tömegszervezetek is. A Parasztpárt lapja rámutatott, hogy Mindszentyék a „pusztulás felé" vezetik az országot.[162] A Kisgazdapárt egyik nagygyűlési szónoka ugyancsak „a magyarországi ellenforradalmi erők gyülekezési gócának" nevezte a „Mindszenty körül kialakult kört".[163]

A közvélemény egyházi reakció-ellenes megnyilatkozásai a különböző rétegekben változatos formákat öltöttek. A tömegek, amelyek még néhány hónapja az iskolakérdés megoldásával segítették elő az állam és az egyház viszonyának rendezését, most a Mindszenty-féle egyházvezetés elszigetelésében látták annak zálogát. Úgyszólván nem találkozni egyetlenegy megnyilatkozással sem, amely a megállapodás sürgetését ne kötné össze Mindszenty figyelmeztetésével vagy éppen felelősségrevonásának, eltávolításának követelésével. Mindez annál inkább eltökéltségre vall, mivel Mindszenty nem sokkal előbb tette közzé újabb fenyegetését, miszerint, aki főpapja ellen nyilatkozik, annak „tettei, határozatai, döntései és ítéletei ellen visszavonást vagy gyűlöletet szít", és aki mindezt figyelmeztetés ellenére sem vonja vissza, „az az ordináriusnak fenntartott kiközösítés alá esik".[164] Az ilyen fenyegetésnek az iskolák államosítása idején sem volt foganatja, most sem igen hökkentett meg senkit. Mi több, Mindszenty, látva a fenyegetés teljes hiábavalóságát, maga kényszerült visszavonni azt.[165]

A határozott hangú követelések szinte napirenden voltak. Az újpesti Wolfner-gyár dolgozói munkájuk eredménye és a

[157] Lásd Világ, 1948. július 17. – A Rádió elnökének nyilatkozata az egyházi adások beszüntetéséről.

[158] PI Arch. K/6/20–1043. – Jelentés az MDP Országos Propaganda Osztályának szeptember 9-én a zalaegerszegi Mária-napokról.

[159] PI Arch. K/6/20–1048. – MDP Tolna megyei bizottságának 1948. október 27-i jelentése a bonyhádi klerikális demonstrációról.

[160] Esztergomi Érseki Lt. 4702/1948. (július 5.) – A budapesti hitoktatási felügyelő jelentése Esztergomnak. Egy, az egyes katolikus szervezetek központjai által összeállított kimutatás szerint elsősorban a falusi nagyleányok, a kisiskolások (Szívgárda) és a falusi legények között volt még befolyásuk. *[Váci Püspöki Lt. 5299/1948. (augusztus.)]*

[161] PI Arch. K/6/1–51. – A párt Központi Vezetőségének feljegyzése a „Mindszenty elleni harccal kapcsolatos tennivalókról".

[162] Lásd Szabad Szó, 1948. december 12. „Két út".

[163] Népszava, 1948. október 9. „Beszámoló a Kisgazdapárt újpesti nagygyűléséről".

[164] Magyar Kurír, 1948. augusztus 6.

[165] Lásd Esztergomi Érseki Lt. 8731/1948. (december 18.) – Mindszenty „megnyugtatásul és eligazításul" szánt körlevele.

haza békéjének védelmére hivatkozva sürgetnek határozott fellépést Mindszenty ellen.[166] A Budapesti Sertésvágóhíd munkásai ugyancsak követelik, hogy „minden eszközzel vessenek véget" Mindszentyék további káros tevékenységének.[167] Ezellen tiltakozik és hasonló követeléssel lép fel a Magyar Pamutipar női dolgozó kollektívája is.[168] A dorogi bányavidék fiataljai, munkások és diákok, az esztergomi prímási lak elé vonulva emelték fel szavukat a Mindszenty által képviselt reakciós egyházi vezetéssel szemben.[169] A Ganz Vagongyár ifjúmunkásainak, a kecskeméti konzervgyár dolgozóinak, a váci bőrgyáriak tiltakozásában egyaránt az ország belső békességéért való aggódás, egyszersmind a bizakodás hangja szól, hogy van erő, mely megálljt parancsoljon Mindszentyéknek.[170]

Sorra felemelték szavukat a falvak lakói is. Nemzeti bizottsági, képviselőtestületi és községi gyűlések sürgették a kormányt, hogy keményen lépjen fel Mindszenty demokráciaellenes tevékenységének megszüntetése érdekében. „A bizottság egyhangú határozattal állást foglal Mindszenty József demokráciaellenes ténykedésével és magatartásával szemben – olvashatjuk a Nagyatádi Nemzeti Bizottság feliratát – elítélve mind az ő, mind a köréje csoportosultak reakciós magatartását. Ennek kapcsán kérik a kormányt, hogy a Mindszenty-féle ellenforradalmi gyűléseket, megmozdulásokat, vallásos színezetbe öltöztetett körmeneteket azonnal tiltsák le."[171] Ajak község képviselőtestülete „méltó büntetést kér" Mindszentyre, azért, hogy utána „a katolikus egyház esetleges kezdeményezésére az egyház és a kormány között a jó viszony megteremtődjön".[172] A tömegek e követelésének adtak hangot októberben és novemberben az egyes városi és megyei törvényhatósági bizottságok feliratai is.[173]

E tömeges tiltakozásban gyakorta részt vettek a különböző katolikus szervezetek, csoportok is. Követeléseik ugyan nem voltak olyan határozottak, mint az előbbieké, azonban a szélsőségesen reakciós egyházi vezetéssel szemben tanúsított kritikus és leleplező állásfoglalásaik hozzájárultak ahhoz a közhangulathoz, amely Mindszenty elszigetelését segítette elő. Mindszenty, utalva a székesfehérvári, egri, budapesti kongregációk és a fábiánsebestyéni „Kalász" tiltakozásaira, ezeket természetesen „alapszabály-ellenesnek" minősítette. Mint mondotta: „hitvallásos egyesület tagja egyházi felsőbbség bírája nem lehet... Ha kevés a megtévedt – hangzik tovább a figyelmeztetés –, csendben lépjenek ki kellő felvilágosítás után. A vezető súlyos esetben kizárandó. Ha sokan vannak, vagy az egyesület vezetőségcserével tovább működik, vagy időlegesen szünetel."[174] Mindez azonban már keveset használt. A műegyetemi katolikus hallgatók és kongreganisták, az egyes középiskolai kongregációk, illetve vezetőik, valamint a különböző egyházközségi ifjúsági csoportok tiltakozásai[175] mind megannyi jele annak, hogy Mindszenty elszigetelődésének már komoly bázisa volt az aktív hívők körében is.

A katolikus társadalmi élet több neves személyisége pedig, egyházának sorsáért aggódva, nyílt levélben kérte Mindszentyt, hogy fontolja meg szavait és tetteit az egyház érdekében.

166 Lásd Váci Püspöki Lt. 7797/1948. – „Tiltakozások" című csomóban.

167 Ugyanott. 24719/1948. (november 23.)

168 Lásd Művelődésügyi Miniszérium It. VKM I. üo. iratai 24846/1948. (november 30.)

169 Lásd Magyar Nemzet, 1948. december 18.

170 Lásd Szabad Nép, 1948. december 1.; Váci Püspöki Lt. 7797/1948. – „Tiltakozások" című csomóban található még több tiltakozás is.

171 Művelődésügyi Minisztérium It. VKM I. üo. iratai 24844/1948. – A felirat november 19-én kelt.

172 Művelődésügyi Minisztérium It. VKM L. üo. iratai. 24729/1948. – A november 15-i ülésről.

173 Lásd pl. Szeged város tiltakozását Szegedi Áll. Lt. Közgyűlési jkv. 1948. október 14.; Szatmár-Bereg megyék tiltakozását Nyíregyházi Áll. Lt. th. bizottság jkv. 1948. október 29.; fővárosi tiltakozást Magyar Nemzet, 1948. november 25.

174 Esztergomi Érseki Lt. 8764/1948. (december 20.) – Mindszenty levele az Actio Catholica igazgatójának.

175 Lásd Szabad Nép, 1948. november 24., 26., december 1.; pécsi, székesfehérvári, budai kongreganisták Mindszenty-ellenes állásfoglalásáról lásd Csanád megyei iskolaigazgatók értekezletének (december 21.) jkv. Művelődésügyi Minisztérium It. VKM iratai. III. 64109/1948.

„E helyzet megváltoztatása kizárólag Eminenciádtól függ" – hangzik a Cavallier József, Katona Jenő, Kodály Zoltán, Szekfű Gyula és mások levelének fő következtetése.[176] „Nem mártírokra és csak azért sem dolgozom és csak azért sem tanítok jelszavakra van szükség – írta még Barankovics is a Mindszentyhez egyik legközelebb álló püspöknek, Péterynek. – Ezen a csatamezőn csak a realitások fegyverével lehet győzni."[177] A demokratikusnak nem mondható Varga Endre néppárti elnök is „szűklátókörű reakciónak" bélyegezte Mindszenty politikáját. „A katolikus politikát a helyes útra visszük, és ki fogjuk kényszeríteni a békét... – írta a székesfehérvári püspöknek – tegyék lehetővé, hogy megmentsük a katolikus jövőt! Nem akarunk hősinek hazudott őrült küzdelemben elpusztulni."[178]

Akár a népi demokrácia, akár az egyház féltése vagy éppen a reakciós „katolikus politika" jövendő lehetőségeinek alakulása késztették a tömegeket, a különböző csoportokat és egyes személyeket megnyilatkozásra, mindenképpen Mindszenty elszigetelését és a megállapodást látták a kivezető útnak. Hasonló volt a helyzet a világi papság körében is,[179] amely nemcsak állami javadalmazását látta bizonytalannak az állam és az egyház rossz viszonyának mesterséges fenntartása esetén, de a szerzetesek vidékre helyezésével immár tekintélyének és anyagi bevételeinek csökkenését is érezte. Ennek adott hangot Czapik érsek is, amikor a szerzetesi plébániák alakításának napirendre kerülésekor megjegyezte, „ha egyes helyeken megcsináltatjuk a plébániát,

[176] Magyar Nemzet, 1948. december 19.

[177] Váci Püspöki Lt. 7564/1948. (november 28.) – Pétery válasza elzárkózó volt, mintegy jelezve, hogy nem ért egyet a megállapodás híveivel.

[178] Esztergomi Érseki Lt. 8442/1948. (november 28.) – A levelet Shvoy elküldte Mindszentynek.

[179] „Megállapítást nyert ... hogy a kléruson belül kettősség ténye áll fenn. A fiatal papság, káplánok sok közösséget vállalnak a demokráciával" – olvashatjuk pl. a kecskeméti klérusról a Központi Vezetőség egyik osztályának jelentéséből. *[PI Arch. K/6/20–1050.]* A Nagybudapesti Pártbizottság 1948. december 14-i feljegyzése szerint egyes papok azt ajánlják, hogy „forduljon a kormányzat Rómához és kérje Mindszenty visszahívását". *[PI Arch. B/6/59/IV–17.]*

lehetetlenné teszünk vele esetleg egy másikat".[180] Az is tudott dolog ugyanakkor, hogy a szerzetesek változatlanul nem az egyházmegye, de a rendfőnökök joghatósága alá tartoztak.[181] E rivalizálás azonban nemcsak a világi, hanem a szerzetespapság egy részében is az ideiglenesség benyomását keltette és „nyugtalanságot" okozott.[182] A megnyugtató megoldást előbbiek és utóbbiak jó része is a megállapodástól várta.

Mindszenty azonban változatlanul nem akart megbékélni. Közbelépésére félbeszakadtak az iskolák államosítása utáni egyezkedési kísérletek a kultuszminiszter és a főbb szerzetesrendek között. Mindszenty ugyanis, amikor a tárgyalások megkezdődtek, olyan értelemben nyilatkozott, hogy a püspöki kar nem áll mögöttük.[183] Márpedig a püspöki kar nélkül nem lehetséges semmiféle egyezkedés. Mint Róma felelősség elhárító instrukciójából kiderül: „mindenki bízza magát a püspöki kar felelősségére, az tudja, hogy az itteni körülmények közt mit tehet és mit kell tennie".[184] Mindszentyék ezt az álláspontot kizárólag negatívan értelmezték, és nem a püspöki kar önálló tárgyalási kezdeményezésére, hanem ellenkezőleg, bármely kezdeményezés püspöki kar által való megakadályozására használták fel. Sőt, mint a püspökkari konferencia által közzétett december 16-i nyilatkozatból kiderül, a püspöki kar illetékességét is tagadták, mondván, hogy a megegyezés „a római Szentszék közreműködését is igényli".[185]

Mindszentyék elzárkózása azonban egyre kevesebb eredménnyel járt. Hiába kísérelte meg Mindszenty bebizonyítani a

[180] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. július 17.

[181] Lásd Egri Érseki Lt. 6863/1948. – Erre utalva írja december 4-én Czapik érsek a belügyminiszternek, hogy csak a papság létszámára vonatkozó kimutatást tud küldeni, mert szerzetesekre és apácákra vonatkozó adatszolgáltatásra a legfőbb szerzetesi elöljárók illetékesek.

[182] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. november 3. – Itt szóba került, hogy „nagy a nyugtalanság a szerzetesek körében".

[183] Lásd Magyar Kurír, 1948. július 12.

[184] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. július 17. – A vatikáni ágens távirata alapján.

[185] Új Ember, 1948. december 26.

püspöki kar előtt, hogy nem ő a feszültség okozója,[186] és a püspöki kar hiába adta ki november 3-án hűség- és egységnyilatkozatát (amely születésének körülményei miatt már eredendően kétes értékű volt[187]), az már csak fügefalevele volt a megállapodás kérdésében történő kettéválásuknak, ellentétes akciójuknak.

Mindszenty nimbusza veszendőben volt. Az általa képviselt és köréje csoportosult elzárkózókkal és halogatókkal szemben, akik a külső reakciós erőkre alapozott irreális tervek beteljesülésére vártak, egyre nagyobb szerepre tett szert a külső és belső fejlődést, valamint az adott politikai erőviszonyokat többé-kevésbé reálisan számításba vevő irányzat.

Az egységes cselekvésre való képtelenség és a Mindszenty-féle egyházvezetés rohamos népszerűtlenné válása következtetéseit a püspöki karon belül Bánáss László veszprémi püspök és Czapik Gyula egri érsek vonták le elsők között és a leghatározottabban. Bánáss püspök már kezdettől nem értett egyet Mindszenty merev elzárkózásával és népi demokrácia-ellenes támadásaival. Legutoljára pedig éleshangú körlevelei miatt – köztük egy olyan miatt, amelyre tudta nélkül rávezette Mindszenty Bánáss aláírását – került szembe Mindszentyvel. Amikor betegsége gyógyítása végett nyugatra utazott, a Vatikánban is megfordult. Ezúttal az volt a terve, „hogy a Szentszéknél keresse meg a módját annak, hogyan lehetne Mindszentyt rábírni arra, hogy a magyar kormánnyal megegyezzen". Eredményt azonban nem ért el, mivel a Vatikán Mindszentyre hivatkozott, aki „úgy állítja be Rómában a magyarországi viszonyt, hogy ő hajlandó a megegyezésre, de a kormány nem hajlandó ... és ezért késik a megegyezés".[188]

Czapik érsek az egyik nyíregyházi kanonok beiktatásánál

[186] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1948. november 3.

[187] Jellemző, hogy az ezzel kapcsolatos határozat így szól: „A püspöki karnak dokumentálnia *kell* egységét ... a vonatkozó nyilatkozatot a püspöki kar minden egyes tagjának alá *kell* írnia." *[Ugyanott.]*

[188] PI Arch. K/6/41–358. – A Veszprém megyei Pártbizottság propagandistájának jelentése egy, az akkor súlyos beteg Bánáss püspök helyettesével folytatott beszélgetés alapján.

hangoztatta, hogy „bár a hatalom Mindszenty kezében van", mégis a „személyében tett cselekedeteiért mindenki maga tartozik felelősséggel".[189] Ezt magára nézve is betartotta. Rómában informálta a Vatikán mérsékeltebb köreit, és olyan segítséget kért, amely a „holtpontról eljuttathatja a helyzetet".[190] Mindszentyt és annak vatikáni ágensét nem avatta be vatikáni tárgyalásaiba. Célja az volt – és ezt el is érte[191] –, hogy a Vatikán vizitátort küldjön Magyarországra, aki a kormány tudtával és támogatásával, Mindszenty kiiktatásával felülvizsgálná a lehetőségeket, és lépéseket tenne az állam és az egyház megállapodásának elősegítésére. Mindez még a végrehajtás előtt illetéktelenek tudomására jutott, és azt mind a Vatikánban, mind itthon lehetetlenné tették. „Ezután ütött be a krach – számolt be Czapik vatikáni megbízottjának. – Az »Osservatore« cikkének hangja miatt a kormány ellenkezik." Majd panaszosan folytatja, hogy a „Láma (ti. Mindszenty – *O. S.)* sokat kellemetlenkedik. El lehetek készülve, hogy Rómában iparkodni fog befeketíteni. Bánt, hogy az egyház helyzetét akarom menteni, és személyes sérelemnek vesz minden lépést."[192]

Kommentár alig kell ehhez, különösen, ha még hozzávesszük Czapik érseknek egy másik levelét is, miszerint Mindszenty közölte vele, hogy azok a tárgyalásai, amelyekkel állami tényezőknél a megállapodás útját egyengeti – „hozzájárulásom nélkül történnek, azért csak magánjellegűek, minden hivatalos vonatkozás nélkül".[193] Czapik érsek válaszolt a figyelmezte-

[189] PI Arch. K/6/20–1050. – A Központi Vezetőség egyik osztályának jelentése.

[190] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. november 3. – Czapik beszámolója.

[191] A római magyar követnek úgy nyilatkozott Czapik, hogy „nagyobb reményekkel távozik, mint amilyenekkel idejött". *[Küm. Irattár. 702/1949. pol. res. – 1948. október 1-i követi jelentés.]*

[192] Egri Érseki Lt. 5901/1948. – Czapik érsek levele Páter Sebesnek Rómába október 28-án. A levél tartalmából, hangjából arra lehet következtetni, hogy a címzett ismerte Czapik érsek terveit, sőt megbízottja lehetett. (Egyébként az „Osservatore Romano" egyik, a magyar kormányt támadó cikkéről van szó.)

[193] Egri Érseki Lt. 5691/1948. – Az október 20-i levél tanúsága szerint az üzenetet Witz Béla érseki helytartó közölte Czapikkal.

tésre: „Az erre vonatkozókat jól tudom... Ha közéleti tényezőkkel beszélek, nem következik, hogy országos jellegű dolgokról beszélek, hiszen mint egri érseknek hivatalos minőségemben saját ügyeim is vannak."[194] Ilyen előzmények után Czapik érsek persze nem habozott a püspöki kar előtt tartott beszámolójában sem megismételni ama Rómában tett kijelentését, hogy a magyar helyzet „holtponton van, megegyezés nem lehetséges: mert arra nem alkalmas sem a hercegprímás, sem a püspöki kar".[195]

Míg Mindszentynek egyetlen konstruktív javaslata nem volt és minduntalan az ellene, szinte népszavazási méretekben kibontakozó tiltakozások, figyelmeztetések jogosságát vitatta és utasította vissza,[196] addig Czapik érsek következetesen sürgette a tárgyalásokat. Amikor a kormány az állami költségvetés egyházi tételeinek és több más függő kérdés tisztázásával kapcsolatban novemberben ismét felhívta a püspöki kart a tárgyalásra, Czapik érsek határozottan azon az állásponton volt, hogy „a tárgyalás elől nem kellene kitérni", mert „a tárgyalással erkölcsi elvet nem sértünk, vele semmit sem kockáztatunk..."[197]

A tárgyalások decemberben meg is indultak, és bizonyos részmegegyezést sikerült is létrehozni az egyházi személyek állami javadalmazásáról.[198] Mindez azonban kevés eredmény volt ahhoz képest, amelyet az egyház részéről Czapik érsek képviselt, és amelyet a kormány a tömegek követelésére december 14-én bejelentett a parlamentben.[199] Egyik is, másik is az állam és az egyház viszonyának teljes rendezését óhajtotta.

A történtekkel az egyház mindszentysta körei súlyos,

[194] Egri Érseki Lt. 5691/1948. – Czapik érsek október 20-i levele.

[195] Püspökkari értekezlet jkv. 1948. november 3.

[196] Külön körlevélben ítélte el a tömegek követeléseit, mert – mint mondja – „nem tudják, mit cselekszenek". *[Esztergomi Érseki Lt. 7820/1948. (november 18.)]*

[197] Egri Érseki Lt. 6433/1948. – Czapik november 18-i levele Mindszentyhez.

[198] Lásd Hazánk, 1948. december 31.

[199] Dobi István miniszterelnök beszéde. – Lásd Nemzetgyűlési Napló, 1948. december 14.

addig még nem tapasztalt helyzetbe, teljes elszigeteltségbe kerültek. Ennek most már nem csupán a tömegek állásfoglalása, más egyházaknak az állammal való megállapodása volt az oka, hanem a hierarchián belüli egység hiánya is, amelyet még súlyosabbá tett az a körülmény, hogy az egyik legtekintélyesebb főpap, Czapik érsek körül bontakozott ki és lépett akcióba a megállapodás híveinek tábora. Mindez végső soron Mindszenty csoportjának teljes politikai vereségét jelentette.

Ezt a politikai vereségét csak betetőzte Mindszentynek és környezetének eltávolítása az egyház éléről. Azok az államellenes cselekmények, amelyek Mindszenty eltávolítását szükségessé tették, ugyanazon reakciós politikai talajból fakadtak, mint amelyből a megegyezéssel szembeni merev elzárkózása is táplálkozott. Jól példázza ezt, hogy mind az előbbiek, mind az utóbbi egyidejűleg erősödtek, egyszersmind az is, hogy Mindszenty politikai elszigetelődése és rendőri leleplezése úgyszólván egyidejűleg következett be.

Mindszentyt és néhány társát hűtlenség, kémkedés, továbbá a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés és valutaüzérkedés gyanúja alapján vették őrizetbe 1948 december végén.[200] Az 1949 február elejéig tartó vizsgálat, valamint a február 3-án kezdődő, több napon át tartó nyilvános bírósági tárgyalás bebizonyította a gyanú alaposságát, Mindszenty és társai bűnösségét. A bírósági per nyomtatott anyagát itthon, a vizsgálati anyag legfontosabb dokumentumait pedig itthon is, külföldön is közzétették.[201] Ugyanakkor a bírósági tárgyalásokról nagyszámú külföldi (szocialista és kapitalista országbeli) sajtó-

[200] Lásd Szabad Nép, 1948. december 29. – Belügyminisztérium sajtóosztályának közleménye. Őrizetbe vették még Baranyai Jusztin teológiai tanárt, Zakar András prímási titkárt, Eszterházy Pál földbirtokost és több más, a kémkedésben és a valutaüzelmekben részt vett papi és világi személyt.

[201] Lásd a Mindszenty-bűnügy okmányai. – A Vatikánban levő Péterffy Gedeon és Mihalovics Zsigmond az őket is kompromittáló adatokkal együtt voltak kénytelenek egy sajtókonferencián elismerni a „dokumentumok hitelességét", miért is a „római klerikális sajtó sem emlékezett meg a konferenciáról". *[Küm. Irattár. 725/1949. pol. res. – A római ügyvivő február 8-i jelentése.]*

tudósító számolt be, sőt a rádió magát a tárgyalást is közvetítette.

A per napvilágra hozta Mindszentyék bűnösségét. Írott dokumentumok és vallomások alapján bebizonyosodott, hogy Mindszenty és társai a nyugati hatalmak politikai, majd fegyveres közbelépésére várva, azt sürgetve, a népi demokratikus rendszer megdöntésére számítottak. A köztársasági államformát monarchikus királyi államformával akarták felváltani, azaz a Habsburg-ház restaurálására törekedtek és szövetkeztek. Ugyanakkor, hogy a külföld beavatkozását elősegítsék, rendszeres kémtevékenységet folytattak mindenekelőtt az Egyesült Államok számára. Fény derült arra, miért nem vette figyelembe Mindszenty a hazai közvéleményt, miért zárkózott el oly mereven a tárgyalástól, a megállapodástól. A vádlottak valamenynyien beismerő vallomást tettek és elismerték bűnösségüket. Mindszenty az utolsó szó jogán elhangzott mondataiban maga is megvallotta, hogy „az állami törvényekkel" „összeütközött": „Összeütközés történt, azt, mint mondottam, megvallottam."[202] A bűnösök, ki-ki érdeme szerint, el is nyerték méltó büntetésüket.

Kiderült, hogy a varázs, amelyet Mindszenty tulajdonított saját személyének, képzelt volt. Az igazságszolgáltatás, amelytől töredelmes vallomásáért és megbánásáért kivételezést kért cserében, nem alkudozott.[203] De a hivők, a tömegek sem tettek lépéseket érte, hanem megnyugvással és helyesléssel fogadták a pert és a törvényesen kiszabott büntetéseket.[204] Más egyházak vezetői is úgy nyilatkoztak, hogy Mindszenty megérdemelte és saját maga kereste sorsát. „Az esztergomi érsek nem a vallásszabadságért harcolt, mert ilyen harcra nem is volt szükség, hanem politikai küzdelmet vívott" – hangzik a protestáns egy-

[202] Mindszenty József a Népbíróság előtt.

[203] Állására való tekintettel kérte ügyének „kiemelését a február 3-i tárgyalásból". [*Mindszenty József a Népbíróság előtt. 35. old.*]

[204] A hangulatról szóló jelentéseket lásd PI Arch. K/6/41–356., 357. – Budapesten gyakori, hogy „az üzemi dolgozók enyhének tartják az ítéletet". [*Lásd PI Arch. B/6/122–14. – A Nagybudapesti Pártbizottság Propaganda Osztályának 1949. február 9-i hangulatjelentése.*]

házak vezetőinek nyilatkozata.[205] Még a katolikus papok között is akadtak olyanok, akik bátran hangot adtak egyetértésüknek.[206] A papság többsége lojális álláspontot foglalt el és ugyanakkor a megegyezést illetően várakozással tekintett a Vatikán vagy a püspöki kar felé.[207] Maga a püspöki kar is a passzivitás és a várakozás álláspontjára helyezkedett és mellőzte minden olyan egyházi fenyíték kiadását, amely Mindszenty korábbi exkommunikációs fenyegetéseire emlékeztetett.[208] A szolidaritásnak még nyoma sem volt abban a közös körlevélben, amelyet Mindszenty eltávolítása után adtak ki. „Nyugalomra", „tartózkodásra" és a „közjó készséges előmozdítására" int, imát pedig csak általában, az egyház békéjéért rendel el.[209] Sőt, Rómában még azt is tudni vélték, hogy a püspöki kar egy része kifejezetten a „kormánnyal való megegyezés mellett foglalt állást".[210]

A „bátor ellenállók" tógája, amelyet Mindszenty a prímási szék felé közeledve, főképpen protektorai jóvoltából ölthetett magára, most egyszerre lehullott, és ott állt a Serédi által erőszakosnak és szeretetlennek, Czapik által dölyfös „Lámának" nevezett főpap; az általa is ideálként vallott kegyetlen rekatolizátor és nyájas Habsburg-barát padányi Bíró méltó, de anakron utódja. Szertefoszlóban volt az a glória is, amelyet a nyugati propaganda szőtt az „üldözöttnek" és „mártírnak" mondott Mindszenty feje köré. „A bíboros sohasem volt hős – nyilatkozott a tárgyalásokon megfigyelői minőségben résztvevő Stanley Evans anglikán lelkész. – Rögeszméjévé vált az a becsvágya,

[205] Szabad Nép, 1949. január 6.

[206] Tartós Békéért, Népi Demokráciáért, 1949. február 8. – Nemes Dezső írásában idézi a hódmezővásárhelyi lelkészek nyilatkozatát.

[207] Ilyenekről számol be a párt Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztályának 1949. január 4-i jelentése. [*PI Arch. K/6/41–357.*]

[208] 1949. január 10-i püspökkari értekezlet határozata, lásd Kalocsai Érseki Lt. 195/1949.

[209] Lásd Váci Püspöki Lt. 270/1949.

[210] Küm. Irattár. 1621/1948. pol. res. – A római követ 1948. december 30-i távirati jelentése, melyben az „Osservatore Romanó"-ra hivatkozik.

hogy ő lesz az a történelmi alak, aki saját kezével megkoronázza az új Habsburg-uralkodót. Minden tekintetben elszámította magát. Tévedett a harmadik világháború, a bíborosi sérthetetlenség, Róma hatalma és az Egyesült Államok beavatkozási képességének tekintetében... Büszke tiltakozásai elnémultak, mert a kormány túl sokat fedezett fel."[211]

Nem így viselkedtek azonban a nyugati kapitalista országok – különösképpen a perben súlyosan kompromittált Egyesült Államok – vezető körei. Anglia és az Egyesült Államok kormányai jegyzékekben és nyilatkozatokban egyaránt kifejezésre juttatták, hogy nem a magyar kormánnyal, hanem az összeesküvőkkel értenek egyet. Az Egyesült Államok – amelyet a perben kompromittált követségi tisztviselők Magyarországról való kiutasításával komoly presztízsveszteség ért – az ENSZ elé vitte a „Mindszenty-kérdést".[212]

Bizonyos élénkülés volt tapasztalható a Mindszentyt hazai patrónusuknak valló jobboldali emigránsok és disszidensek körében is. Az éppen akkor Olaszországon átutazó Horthy pl. – az egyes olasz lapok szerint – ugyancsak „megrótta" a magyar kormányt Mindszenty letartóztatásáért. Ámde mégsem a legszerencsésebben „védte" őt, amikor úgy nyilatkozott róla, hogy: „barátom volt, egy szilárd, bátor, jó ember, aki égett a szabadságvágytól".[213] S mint mindig, ha valami „szenzációs" esemény történt, most is újra a hamari változások reményét terjesztették az egyes emigráns és disszidens lapok. „Valami nagy jelentőségű dolog fog történni..., ez a tárgyalás kondította meg a

[211] A „Daily Worker"-ben megjelent nyilatkozatot idézi: Mindszenty József a Népbíróság előtt. 10. old.

[212] Az Egyesült Államok próbálkozásáról és Visinszkij ENSZ-ben tartott leleplező beszédéről lásd Pravda, 1949. október 24. Idézi: *M. Sejnman:* A Vatikán ideológiája és politikája az imperializmus szolgálatában. Szikra 1950. 110. old.

[213] Küm. Irattár. 1623/1949. pol. res. – A római követ január 1-i távirati jelentése a milanói „Corriere d'Informazione" és a genovai „Secolo Venti" interjú-cikkeiről.

lélekharangot az istentagadó kommunizmus pusztulása jelzésére."[214]

A perben kompromittált Mihalovics Zsigmond és Péterffy Gedeon nemcsak sajtókonferenciát tartottak Mindszenty védelmében, de utóbbi még levelet is írt a magyar igazságügyminiszterhez. Ebben anélkül, hogy saját információszerző tevékenységét tagadta volna, azt követelte, hogy Mindszentytől azt ne „kérjék számon".[215] Ismeretes, a jobboldali emigránsok egész sora (Fábián Béla, Kovách Aladár, Boér Miklós és mások) ezúttal írta könyvét Mindszenty „hőstetteiről".

A magyar püspöki kar állásfoglalásának alakulása szempontjából mindenekelőtt a Vatikán véleménye volt jelentős. A pápa első megnyilatkozása e kérdésben a tiltakozás és Mindszenty tulajdonságainak feldicsérése volt, midőn arról írt, hogy neki „ez az ellenállás valóban nem szégyenére, hanem dicséretére válik".[216] Ebben a hangvételben a püspöki kar nem követte Rómát, de abban, hogy nem kívántak megegyezni a kormánnyal,[217] nemcsak annak volt szerepe, hogy a történtek dermesztőleg hatottak mind a megállapodás híveire, mind pedig a perben kompromittált püspökökre (Pétery váci, Shvoy székesfehérvári püspök), hanem mindenekelőtt a Vatikánra.

A Vatikán legreakciósabb körei számára a Mindszenty-ügy nemcsak presztízskérdés volt. Mindszentyben a népi demokrácia, a szocializmus elleni harc avatott és pótolhatatlan letéteményesét veszítették el, és számolhattak azzal, hogy a magyar püspöki kar egyszer s mindenkorra megszűnik a Vatikán érdekeit hazája ellen is szolgálni. Éppen ezért, ha voltak is olyan körök, amelyek a Mindszentyt terhelő bűnlajstrom láttán bizo-

[214] Tárogató, 1949 március. „Mindszenty kardinális."

[215] Küm. Irattár. 725/1949. – A római ügyvivő február 8-i jelentése.

[216] Kalocsai Érseki Lt. 281/1949. – A pápa január 2-i levele a magyar püspökökhöz.

[217] Czapik érsek is a halasztás álláspontján volt, bár kérte az illetékeseket, hogy ebből ne vonjanak le „semmiféle következtetést". *[Egri Érseki Lt. 164/1949.]*

nyos óvatosságot tanúsítottak ebben az ügyben,[218] a Vatikán alapvetően visszautasítóan viseltetett a magyar kormány közeledésével és a megállapodással szemben. A magyar kormány azon óhajára, hogy Mindszenty ügyétől függetlenül szeretne megállapodást kötni az egyházzal, a Vatikán azt válaszolta, hogy az „nem egyeztethető össze" egymással (ti. Mindszenty letartóztatásával).[219] Ugyanakkor a Szent Kongregáció deklarációt bocsátott ki arról, hogy a „bűntény" (ti. Mindszenty letartóztatása) előmozdítói a Szentszék „kiközösítése" alá esnek, „becstelenné válnak" és „bűnözők minősége szerint" kezelendők.[220] A per befejezését, illetve Mindszenty elítélését követően pedig titkos konzisztóriumon,[221] majd nyilvánosan, a Vatikánba akkreditált követek előtt bélyegezte meg és rágalmazta a pápa a magyar népi demokráciát.[222] Egyidejűleg körlevelet adott ki, amelyben – nem kétséges, igen gyakorlatiasan – az Atlanti Egyezmény támogatásának céljából kijelentette, hogy az „ateista offenzívával" szemben szívesen látja „azokat a kezdeményezéseket, amelyek a fenyegetések elhárítása céljából mind szorosabb szövetségbe igyekeznek tömöríteni a nemzeteket".[223]

[218] Tanulságos ebből a szempontból a római magyar ügyvivő február 15-i jelentése, amelyben megállapította, hogy rendkívül feltűnő volt, hogy a nagy várakozás ellenére is csak kevés külföldi bíboros volt jelen a Mindszenty-üggyel foglalkozó titkos konzisztóriumon: „a külföldi bíborosok eszerint állítólag nem kívántak túlságosan konkrét állásfoglalás kényszere elé kerülni". Ugyanakkor arra is utal, hogy az „óvatosabb" vatikáni irányzat „Mindszenty ügyét ... politikai baklövései, feudális és klerikális túlzásai miatt nem tartotta alkalmas terepnek a nagy kommunistaellenes csata számára". Végül arról is beszámol, hogy a Vatikánban „ejtették" a kompromittált Péterffy Gedeont és Mihalovics Zsigmondot is, és szolgálataikat még a külön vatikáni sajtókampányban sem vették igénybe. *[Küm. Irattár. 929/1949. pol. res.]*

[219] Kalocsai Érseki Lt. 271/1949. – Péterffy január 13-i távirata a magyar kormánynak. (Másolat.)

[220] Osservatore Romano, 1949. január 3–4. száma alapján közli: Mindszenty József bíboros esztergomi érsek, Magyarország hercegprímásának pere. Róma 1949. 27. old.

[221] Váci Püspöki Lt. 1554/1949. – Tájékoztató a február 14-i titkos konzisztóriumon tartott pápai beszédről.

[222] Lásd Váci Püspöki Lt. 1554/1949. – Tájékoztató a Vatikánba akkreditált követek előtt február 16-án mondott pápai beszédről.

[223] *P. Togliatti:* Válogatott cikkek és beszédek. Szikra 1952. 140–141. old.

Mindazonáltal lényeges változásról beszélhetünk, mert ha a történtek közvetlenül nem is jelentettek többet, mint a püspöki kar defenzívába szorulását, nagyobb távon alapvetően elősegítették az állam és az egyház közeledését, amennyiben a legfőbb kerékkötő kiiktatásával egyházi oldalon is általában létrejöttek a feltételek a megállapodáshoz. A megegyezés azonban mégsem egyszerűen idő kérdése volt, megvalósítását elősegítette az új helyzet új tényezőinek kedvező összjátéka is.

3. A PAPSÁG ZÖMÉNEK KÖZELEDÉSE A NÉPI DEMOKRÁCIÁHOZ ÉS A MEGEGYEZÉSI TÖREKVÉS FELÜLKEREKEDÉSE

A párt és a kormány a Mindszenty-ügy lezárulása után nem sürgette a megállapodást. Tudta és joggal várta, hogy a püspöki kar levonja a Mindszenty-féle vezetés kudarcának következtetéseit, és előbb-utóbb belátja, hogy nincs más lehetőség, mint a megállapodás. Ez az egyház érdeke is, ha nem akar „nyáj nélküli pásztorrá" válni. Egyes jelekből arra is következtetett a kormány, hogy a Vatikán sem fogja végleg elzárni a megegyezés útját a püspöki kar elől.[224]

Mindez annál inkább várható volt, mert a nemzetközi és hazai helyzet alakulása is ilyen irányú lépésekre serkentette a püspöki kart. A kínai forradalom győzelme és a Kínai Népköztársaság megalakulása, a Német Demokratikus Köztársaság létrejötte, valamint a népi demokratikus országokban a proletárhatalom megszilárdulása mind megannyi jelei voltak a szocialista tábor kialakulásának, erősödésének. Magyarország is népköztársaság lett. A gazdasági fejlődés iramát pedig igen jól mutatta, hogy 1949 végére sikeresen befejeződött a hároméves terv és útjára indult az első ötéves terv.

[224] A Vatikán párizsi nunciusának bizonyos felsőbb utasításra történő barátságos közeledéséről tett említést a párizsi magyar követ egyik, 1949 végi jelentésében. A közeledés kérdésével kapcsolatos beszélgetésük végén a nuncius a következő félreérthetetlen célzást tette: „Tudja, kérem, Párizs egy nagy vásár. Az egész világon itt lehet a legjobban alkudni." *[Küm. Irattár. 951/1949. pol. res. – 1949. november 20-i követi jelentés.]*

Valóban, a püspöki kar okult a történtekből. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy minden egyes püspök leszámolt a múlttal. Többségük világosan látta, hogy a megállapodás elől nem lehet tartósan kitérni, és hogy tevékenységüket sem folytathatják már a régi módon. Következtetéseiket abban vonták le, hogy a fő súlyt az ideológiai harc területére helyezték, politikai kérdésekben pedig általában defenzív magatartást tanúsítottak, és egységes politikai front híján hajlandónak mutatkoztak bizonyos – egyre jelentősebb – kompromisszumok kötésére.

Ismeretes, az ideológiai harc nem volt új. Ez az egyház, a vallás lényegéből következően mindenkor jelen volt és különösen láthatóvá vált a népi demokrácia fejlődésének egyes állomásain. Amikor az egyházi reakció politikai érveinek fogytán volt, vagy éppen politikai szembenállását akarta elfedni (választásoknál, korábban a megbékélés, később az iskolák államosítása körül), egy pillanatig sem habozott, hogy a nyílt politikai küzdelem helyett az ideológiai harc sündisznóállásaiból támadjon és védje magát. Ugyanakkor, ahogy az egyházi reakció sorra veszítette el tömegszervezeteit és intézményeit, úgy hozta létre az ideológiai harc új meg új szervezeti formáit.

1949-ben azonban nemcsak egyszerűen arról volt szó, hogy mennyiségileg és új formákkal gyarapodott az egyház ideológiai tevékenysége, hanem e tevékenység feltételei is alapvetően megváltoztak a korábbiakhoz képest. E változások hűen tükröződnek a Népköztársaság Alkotmányában. Az Alkotmány 54. §-a kimondja, hogy „a Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát", továbbá, „a lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól".[225]

Az egyház elválasztását az államtól – a népi demokratikus forradalmi átalakulása jellegéből következően – egyrészt mint megtörténtet, másrészt mint megvalósítandó programot szögezte le az Alkotmány. Az egyház és az állam elválasztása már

[225] A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Szikra 1949.

olyan fontos intézkedésekben érvényesült, mint az egyház korábban állami oldalról biztosított politikai és gazdasági privilégiumainak, továbbá némely egyházi ünnep állami megtartásának, a felekezeti hovatartozás állami okmányokba bejegyzésének[226] megszüntetése, valamint az iskolák államosítása. Ugyanakkor viszont megoldásra vártak még a hitoktatás állami kötelezettségének felszámolása, a teológiai képzésnek a tudományegyetemtől, a vallásügynek a közoktatásügyi kormányzattól való elválasztása. Amiképpen az előbbiek, éppen úgy az utóbbiak is önmagukban jellemzően burzsoá demokratikus követeléseknek tekinthetők. De a proletárdiktatúra feltételei között, egy alapjában szocialista alkotmányban ezeknek mégis más, nagyobb jelentőségük van.

Ismeretes, hogy Lenin Szovjet-Oroszországban már 1919-ben mint gyakorlati célt kitűzte „a kizsákmányoló osztályok és a vallási propaganda szervezetei közötti kapcsolatok" teljes felszámolását, a „tudományos-felvilágosító és valláselleness propaganda" megszervezését.[227] A Magyar Népköztársaság Alkotmánya nem konkretizálta ugyan az egyház elszakítását a kizsákmányoló osztályoktól és a valláselleness propaganda szabadságát sem deklarálta, mégis a hatalom és az alkotmány jellegéből természetszerűen következett mind az egyik, mind a másik követelmény. Az egyház és a kizsákmányoló osztályok elszakítása gyakorlatilag már korábban megkezdődött, 1949-től kezdve pedig kibontakozóban volt a vallásos előítéletek elleni harc is.

1949-ig rendszerint a demokrácia kitért minden, az egyház reakciós körei által felvetett, a tömegek politikai akcióegységének megbontására irányuló ideológiai kérdés elől, legalábbis nem élezte ki azokat. Most, miután a tömegek politikai egysége a proletárdiktatúra megteremtéséért vívott harcban megszilár-

[226] A vallásfelekezet hivatalos okmányokba való bejegyzésétől már 1948 végétől eltekintettek, az 1952-es anyakönyvi törvény szerint pedig egyszerűen mellőzendő.

[227] Lásd Lenin: Az OK(b)P programjának tervezete. *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 125. old.

dult, és komoly tapasztalatokat szereztek az egyházi reakció elleni küzdelemben, a párt nemcsak nem tért ki az ideológiai kérdések elől, de maga kezdett kifejezetten frontális támadást a klerikalizmus ellen. Természetesen ezt mindenekelőtt a párttagság soraiban szorgalmazta. Ugyanakkor általában is sürgette a természettudományos tömegpropaganda, a materialista tudományos irodalom és művészeti termékek terjesztését.[228] De maga a proletárdiktatúra állama – mely ugyan változatlanul biztosította a vallásszabadságot és teljesen közömbös volt a tekintetben, hogy egyes polgárai egyik vagy másik felekezethez tartoznak-e, nem volt közömbös a vallási ideológia elleni harcban, hanem támogatta ezt. Így a természettudományos világszemlélet térfoglalását elősegítendő elrendelte a hitoktatás fakultatívvá tételét.[229] Hasonló céllal oszlatta fel 1949 végén a kormány a Katolikus Népszövetséget, valamint az egyéb, hitbuzgalmi címen működő politikailag és eszmeileg káros szervezeteket.[230]

A nyílt ideológiai küzdelem új mezőnye nehéz helyzetbe hozta az egyébként is defenzívába szorult és megtépázott tekintélyű egyházi vezetést. Éppen ezért fokozott figyelmet és erőt összpontosított e területre. Harci skálája igen széles volt, és magába foglalta a képtelen csodák hirdetésétől, a materialista szemléletű irodalmi termékek ellen folytatott vitákon át a „Vigilia" katolicizmus és marxizmus „rokonságát" bizonyító írásait. E sokszínű harci forma azonban nem egy esetben azt mutatta, hogy nem lehet a presztízsveszteség veszélye nélkül

[228] Lásd az MDP PB 1949. november 10-i határozatát; a pártvezetés megnyilatkozásait a klerikális reakció elleni ideológiai harc elindításáról. *[Rákosi Mátyás: A békéért és a szocializmus építéséért. Szikra 1951. 164–165., 203., 286. old.]*

[229] 1949. évi 5. sz. törvényerejű, a Népköztársaság Elnöki Tanácsának rendelete. Törvények és törvényerejű rendeletek. Budapest 1949. 102. old.

[230] A Katolikus Népszövetség feloszlatásáról lásd Magyar Közlöny, 1949. december 8. Budapesti Központi Oltáregylet feloszlatásáról lásd Magyar Közlöny, 1949. november 17. – A különböző politikai és ideológiai céllal működő szakosztályai miatt szóba került az Actio Catholica feloszlatása is. Ennek megelőzésére a püspöki kar maga intézkedett e szakosztályok látszólagos megszüntetéséről. *[Püspökkari értekezlet jkv. 1949. december 15.]*

nyílt színen támadni. „Ne essünk abba a tévedésbe, hogy mindennek vakon az ellenkezőjét állítsuk" – olvashatjuk a „Vigilia" egyik írásában, mely azt is lehetőnek tartja, hogy az ember „a dolgoknak nagy részét és a történelem által létrehozott rendjét megváltoztassa".[231] Más helyen a „marxista történetkritikát és a hajlékony dialektikus módszert" méltányolták.[232]

A végső soron azonos érdekből, a tudományellenes, vallásos ideológia védelmében árnyalt világnézeti állásfoglalásaikat eltérő politikai következtetések kísérték. Míg a „Vigilia" úgy látta, hogy lehetséges a politikai együttműködés a népi demokráciával, sőt egyesek még az ideológiai ellentétek kiélezettsége mellett is lehetőnek látták egynémely politikai kérdésben a közös hang megtalálását,[233] addig mások e kiélezett ellentéteket mereven átvitték a mindennapi politikai élet területére. Így pl. abból kifolyólag, hogy a középiskolákban, de különösen az egyetemeken egyre nagyobb befolyást gyakoroltak a diákifjúságra a marxizmus–leninizmus eszméi, határozottan felléptek az akkor igen fontos politikai feladatként tekintett továbbtanulás, különösen a munkás-paraszt fiatalok továbbtanulása ellen. „Értessék meg végre az otthon lelkipásztorai a szülőkkel – olvashatjuk az „Egyházi Körirat" egyik instruktív írásából –, micsoda céltalan a leányokat egyetemre felküldeni, és milyen borzalmas nagy elkallódási veszedelem fenyegeti őket itt."[234] Egy, a vidéki tanügyi hatóságok jelentései alapján készült minisztériumi összegezésből szintén az derült ki, hogy a klérus több egyházmegyében is élénk ellentevékenységet fejt ki az ifjúság demokratikus szervezetekbe lépése ellen, s azt a rágalmat terjeszti, hogy „a munkás- és parasztszülők gyermekei továbbtanításának az a célja, hogy a gyermekeket elszakítsák a szülői háztól".[235]

[231] Vigilia, 1949. 79. old. Henry de Lubac: Az új embertípus és a keresztény embereszme.

[232] Vigilia, 1949. 331. old. „Mi a perszonalizmus."

[233] Az esztergomi egyházmegyei hitoktatás irányítója pl. 1949. augusztus 8-án úgy nyilatkozott, hogy a földreformot elismeri és Mindszentyt is „a leghatározottabban elítéli". *[PI Arch. B/6/122–296.]*

[234] Egyházi Körirat, 1949. 22. old. „A lelkipásztorkodás lágusai".

[235] Művelődésügyi Minisztérium It. VKM iratai. IX. 201800/1949.

A vallásos tömegek eszmei felvértezésének a templomi és búcsúi prédikációk[236] mellett igen elterjedt módja volt az ez időben kibontakozó, főképpen szerzetesek által szervezett „bibliamozgalom". A mozgalom „promotorja" vezetésével működő „moderátorok", valamint az általuk illegálisan kiadott „Verbum" című propagandafüzet mindenhová eljutottak, hogy a tudománytalan bibliai világképet terjesszék és a természettudományos materialista szemlélet ellen a tömegeket beoltsák.[237] Előadássorozataikban olyan témák szerepeltek, mint a „szentírás és materializmus", a „származástan elméletei" és hasonlók. 1949 tavaszán már nyolc püspökség, hét szerzetesrend és egy sor budapesti plébánia területéről jelentették, hogy e tevékenység részint katolikus egyesületek fedezésével, részint tiltott formákban kiterjedten folyik.[238]

Az ideológiai harc különösen jellemző ütközési pontja volt a fakultatív hitoktatás bevezetése. A párt és a kormány, tiszteletben tartva a szülők szabad elhatározását, nem befolyásolta őket, hogy gyermekeiket a hitoktatástól tartsák vissza, és propagandát sem fejtett ki a hitoktatás ellen. A rendelet tárgyilagosan leszögezte, hogy „azok a szülők, akik gyermekeik vallásos oktatását kívánják, legkésőbb szeptember hó 15-ig szóban vagy írásban az iskolában ezt a szándékukat bejelentik".

Másképpen járt el azonban a püspöki kar. A rendelet megjelenése után néhány nappal agitatív hangú körlevélben szólított fel minden szülőt, hogy gyermekeit hitoktatásra írassa be.[239] E körlevél nem volt mentes bizonyos fenyegetéstől sem, idézve az Egyházi Törvénykönyv vonatkozó kánonját, amely „a szülőknek és gyámoknak szigorú kötelességévé teszi . . ., hogy

[236] E lehetőségek fokozott kihasználását regisztrálják a fővárosban és a Nagybudapesti Pártbizottság Propaganda Osztályának 1949–1950-es jelentései. *[Lásd PI Arch. B/6/122–280., B/6/161–20.]*

[237] Kalocsai Érseki Lt. 3426/1949. (június 2.) sz. alatt mellékelve a „Verbum" egyik száma.

[238] Váci Püspöki Lt. 2602/1949. – A Katolikus Bibliamozgalom Központjának (Sigmond Ernő promotor) májusi jelentése Pétery püspöknek.

[239] A püspöki kar 1949. szeptember 8-i körlevele. Lásd Kalocsai Érseki Lt. 3140/1949. – Az utasítás szerint a körlevél mindenhol felolvasandó.

gyermekeik hitoktatásáról gondoskodjanak. Isten a szülőt felelőssé teszi gyermeke lelkiüdvéért!" Miután az „érvek" hosszú sorát hozza fel, „nyílt színvallásra" és arra szólítja a szülőket, hogy a „két évvel ezelőttihez hasonlóan" (az akkor felmerült fakultatív hitoktatás elleni tiltakozásra céloz – *O. S.)* most is „álljanak helyt". Emellett még egyik-másik püspök, mint Pétery váci püspök is, külön leírt a plébánosoknak, hogy „egyházközségi képviselőtestületek összehívása, hitbuzgalmi egyesületek gyűlése, Actio Catholica, családokkal, egyesekkel való megbeszélés" által tájékoztassák és vegyék rá a szülőket arra, hogy kérjék „gyermekeik vallásoktatását".[240] Egyszóval a klérus viszszaélt a helyzettel, és ellenakciót indított a fakultatív hitoktatás ellen. Hatására – bár tiltakozó mozgalom nem indult – olyanok is beíratták hittanra gyermekeiket, akik különben nem tették volna.

A reakciós egyházi vezetés azonban ezután sem nyugodott meg. Egyrészt – bibliai idézetek nyelvén – továbbra is „állhatatosságra" és „cselekvésre" szólította a hitoktatás híveit,[241] másrészt „szankciókat" készített elő azok ellen, akik nem részesítették hitoktatásban gyermekeiket.[242] Nem szólva ezúttal arról az ideológiai és politikai kárról, amelyet a természettudományos alapon nyugvó iskolai oktatással szemben a vallástanítás – különösen némely lelkiismeretlen hitoktató esetében[243] – okoz, előbbinek és utóbbinak is igen káros eszmei és politikai következményei voltak. Hogy csak példát említsünk, sok helyen szították a hangulatot és a megvetést azokkal szemben, akik

[240] Váci Püspöki Lt. 4069/1949. – Szeptember 8-i levél a plébánosoknak. Apácák és papok hittanra iratkozó gyűjtéséről lásd Nagybudapesti Pártbizottság Propaganda Osztályának 1949. szeptember 9-i feljegyzése. PI Arch. B/6/122–328.

[241] Püspöki kar 1949. szeptember 29-i körlevele; Kalocsai Érseki Lt. 6161/1949. – Volt olyan pap is, aki nem olvasta fel e körlevelet. *[Váci Püspöki Lt. 4657/1949. – A tápiósülyi pap október 5-i levele a váci püspökhöz.]*

[242] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1949. november 22.

[243] A természettudományos oktatást a hittanórákon kigúnyolták, az iskolai fegyelmet rombolták stb. *[Szabad Nép, 1950. június 25., július 5. Lásd még Köznevelés, 1950. július 15. 413. old.]*

nem jártak hitoktatásra, másutt a demokratikus ifjúsági szervezetektől tartották vissza a hittanra járókat.[244] Különösképpen veszélyes volt a szankciókkal való fenyegetés nyomán elterjedt, minden ellenőrzéstől mentes iskolán kívüli hitoktatás.

Az MDP Központi Vezetőségének 1950 júniusi határozata felfedte az egyház egyes köreinek reakciós tevékenységét, különösen a fakultatív hitoktatás elleni támadását. A határozat a kommunisták feladatává tette, hogy leleplezzék az egyházi agitáció tarthatatlanságait, a klérus hitoktatás mellett szóló érveit és a felvilágosítás eszközével érjék el, hogy minél kevesebb szülő írassa be gyermekét vallásoktatásra.

Ami az egyes egyházi körök politikai magatartását és ezzel kapcsolatban politikai kompromisszumait illeti, a kérdés nyitja végső soron a tömegek, köztük a vallásos tömegek politikai magatartásának alakulásában volt. A tömegek politikai magatartása egyrészt közvetlenül, másrészt az alsó papságon keresztül közvetve is hatott a felső klérus politikai vonalvezetésére. Nem kell külön hangsúlyozni, hogy e hatás igen pozitív volt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy a számításba jöhető klerikális színezetű pártok és tömegszervezetek felbomlásával az egyházi reakció szervezett politikai bázisa úgyszólván teljesen megszűnt.[245] Mindehhez a végső lökést a Mindszenty-csoport lelepleződése adta. A tömegek politikai állásfoglalását tükrözték a Népfront jegyében lezajló 1949 tavaszi választások.

Az egyház egyes vezetőivel alkalmasint kapcsolatot létesítő katolikus színezetű Barankovics-féle Demokrata Néppárt, amilyen hirtelen feltűnt 1947-ben a jelentéktelenségből, éppen olyan gyorsan, tiszavirág módjára le is tűnt. Különösen kiábrándítóan hatott a párt több jobboldali képviselőjének lelepleződése a Mindszenty-per kapcsán, és a párt Barankovics-körének felemás állásfoglalása. Barankovics már 1948 végén, egyik

[244] Derekegyházán pl. a pokollal fenyegették azokat, akik nem jártak hittanra, Szentesen az úttörőmozgalmat és a vallásoktatást állították szembe. *[Lásd Köznevelés, 1950. július 15. 409. old.]*

[245] Jellemző, hogy még az egyházközségi választások megtartásába sem mertek belemenni. *[Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1949. november 22.]*

parlamenti beszédében, nem kevés reménytelenséggel szólt a párt nehéz helyzetéről, és bizonyos „következtetések" levonására célzott.[246] A történtek után csakugyan le kellett vonni a baljós következtetéseket. Barankovics, a párt főtitkára külföldre szökött, majd ezt követően néhány napra, 1949. február 4-én, maguk a párt vezetői oszlatták fel e jobbára már csak vezetőségből álló pártot.[247] Egyidejűleg megszűnt a párt „Hazánk" című lapja is, képviselői pedig a továbbiakban mint pártonkívüliek vettek részt az országgyűlésben, vagy éppen a „jobb időkre" várva passzivitásba vonultak.

Sok tekintetben hasonló sorsa volt a Mindszenty legitimista programját nyíltan valló, de tömegbázist kezdettől nélkülöző Slachta-féle katolikus női pártnak. Slachta indulni akart a választásokon, és 1949 márciusában még támogatást kért a püspöki kartól. Kérését azzal indokolta, „hogy már csak a Női Tábor van a keresztény küzdőtéren, és hogy a mostani választás szó szerint kereszteshadjárat lesz", tehát mindenképpen indulnia kell.[248] Ugyanitt egy propagandaanyagnak szánt mellékleten még azt is írja: „kérünk imádkozókat is beállítani, mert kegyelmi segítség nélkül nem győzhetünk". A püspöki kar azonban sokkal reálisabb volt annál, mintsem hogy „a kegyelmi segítségtől" tette volna függővé a Slachta által hirdetett „keresztesbadjárat" győzelmét. Különben is ismeretes volt a püspöki kar előtt e párt jelentéktelensége és Slachta többszöri ostoba politikai szereplése. Ezek már önmagukban is arra figyelmeztették, hogy nem érdemes a párt támogatásával járó kockázatot vállalni. Nem támogatják – olvasható a kalocsai érsekhez benyújtott kérés felzetén –, mert „ő először is főnöknő, tehát kormányozza a társulatát, másodszor egy pár szereplése (Szent Ko-

[246] Lásd Hazánk, 1948. december 17.

[247] A feloszlatásról szóló okmányt a párt vezetői írták alá és terjesztették be az országgyűlésnek. *[Országgyűlési Napló, 1949. március 10.]*

[248] Kalocsai Érseki Lt. 2453/1949. – Slachta március 18-i levele Grősz érsekhez.

rona, Himnusznál nem állt fel) elég szerencsétlen volt".[249] A püspökkari konferencia pedig egyáltalán „nem foglalkozott" Slachta választási és egyéb javaslataival.[250]

Olyan javaslat is felmerült az egyik püspökkari konferencián, hogy tárgyalni kellene Balogh páterrel, illetve a Független Magyar Demokrata Párttal, azonban a püspöki kar napirendre tért efelett is.[251] Hiszen a Balogh-párt ekkor már a Radikális Pártszövetséggel együtt csatlakozását kérte a Népfronthoz.[252]

Bár a püspöki kar minden „külön megnyilatkozástól óvta papjait a választások előtt",[253] mégis mint a többi egyházak, a katolikus papság részéről is sorra jelentek meg olyan felhívások, amelyek helyeselték a Népfront programját – az ötéves tervet, a békét –, és a mellette való szavazásra szólították fel. Az egyes papokon kívül több megye vagy egyházmegye papjai csoportosan is megnyilatkoztak. Nógrád-Hont megyének 21 papja fejezte ki együttesen bizalmát a Népfront és az általa képviselt program mellett, „amit csak úgy tudunk biztosítani és létrehozni – hangzik a felhívás –, ha szilárdan kiállunk a magyar nép felemelkedése, a béke megvédése érdekében ... minden becsületes dolgozó kötelessége, hogy a Népfrontra adja le szavazatát".[254] Hasonló tartalmú „Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye katolikus egyházi személyiségeinek felhívása a vármegye katolikus híveihez", „Bács-Bodrog megyében a katolikus egyházi személyiségek" nyilatkozata stb.[255] Az alsó papság kiállását or-

[249] Kalocsai Érseki Lt. 2453/1949. – El nem küldött válasz Slachta március 18-i levelére. (A zárójelben a köztársasági törvényjavaslattal szemben elhangzott parlamenti beszédéről van szó, amelyben a „Szent Koronára" hivatkozott és a királyság mellett érvelt, valamint az iskolák államosítását elhatározó parlamenti ülés befejezésére utal.)

[250] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1949. április 6.

[251] Ugyanott.

[252] Lásd Világ, 1949. február 25.

[253] Váci Püspöki Lt. 2015/1949. – Egy feljegyzés a püspöki kar értekezletének határozata alapján.

[254] Ugyanott. – Nyomtatott felhívás mellékelve.

[255] A nyilatkozat hangsúlyozza, hogy a „népfront programjának 8. pontja kimondja a vallásszabadság biztosítását" és a mellette szavazók „nemcsak

szágos hírű egyházi és világi vezető személyiségek, tudósok (Öveges József, Szentpétery Imre, Klemm Antal professzorok stb.) választási felhívása követte.[256]

A helyzetet tehát a küzdőképes klerikális párt teljes hiánya és egyes papi körök pozitív kiállása jellemezte. Mit és hogyan cselekedjen hát? – meredt a kérdés a püspöki kar elé. Megoldásként semmiképpen sem akarta megismételni korábbi választási körleveleinek ellenséges hangját, sem a bizalmas utasítások módszerét, de egyértelmű támogató megnyilatkozásra sem tudta elszánni magát. Így történt aztán, hogy végül egy, úgymond, jó szándékú, semleges hangú nyilatkozatot adott ki a püspöki kar. Ebben – bár nem szeplő nélkül[257] – a választást a hívek „lelkiismereti felelősségére" bízta, és általánosságban készségét fejezte ki azon törekvések támogatására, „amelyek az ország igazi javát" és a nép „életszínvonalának emelését szolgálják".[258]

Helytelen lenne a püspöki kar magatartásának a kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonítani a feltűnően jó eredményekkel záruló választások kimenetelében. Viszont a választások eredménye sokkal inkább hatott a klérusra. Jól látható ez a hierarchia magatartásán 1949–1950 fordulóján, s amikor napirendre került az állami eskü letétele.

Az eskütétel szorosan összefüggött az egyházi személyek javadalmazásával. Ismeretes, az egyház, a papság fő javadalma

állampolgári kötelességüknek ... hanem egyházuknak is szolgálnak". A nyilatkozatot a kalocsai papok kivételével többen (40-en) aláírták. *[Kalocsai Érseki Lt. 2876/1949.]*

[256] Katolikus egyházi és világi közéleti személyiségek felhívása a Népfront-választás mellett. Röplap. Országos Széchenyi Könyvtár. Aprónyomtatványtár. 1949.

[257] Mint a kalocsai érsek egy későbbi leveléből kiderül, voltak olyan papok, akiket a Népfront melletti kiállásukért felfüggesztettek. *[Váci Püspöki Lt. 4576/1950. (október 21.)]* Ugyancsak a Népfront Országos Tanácsa Titkárságának kellett fellépni, hogy olyan „barátságtalan gesztusok", mint pl. a bérmálás választási napra tétele, ne keresztezzék a választásokat. *[Egri Érseki Lt. 2029/1949. (április 23.)]*

[258] Levél a püspökkari értekezletről (1949. május 5.) a Magyar Függetlenségi Népfront Választási Bizottságának.

az államtól származott. A kormány az 1948. december 28-án aláírt pénzügyi megegyezésben – hogy kifejeződjék a különbség a megállapodást kötött egyházak és a megállapodást mindeddig nem kötő katolikus egyház között – 15 százalékkal mérsékelte a katolikus lelkészek pénzjárandóságát. Ennek ellenére ez maradt a papság legbiztosabb jövedelme.[259] A korábbi gyakorlattól eltérően most már nem az egyházi főhatóságon múlott a kifizetés, hanem közvetlenül az állam eszközölte azt. Sem a stóladíj, sem a hívek belátására bízott egyházi párbéradó nem csordogáltak oly gazdagon, és a megmaradt papi birtokok sem voltak oly rentábilisak a munkabér- és haszonbérleti viszonyok miatt,[260] hogy közömbösek lehettek volna a havonkénti pénzjárandóság sorsával szemben.[261] Éppen azért érdekükben állt, hogy a hat hónap után (1949. június 30.) lejáró megegyezést a tárgyalásokra illetékes püspöki kar megújítsa. A püspöki kar nem is tért ki a tárgyalás elől. Ennek eredményeként a megegyezést hat hónappal (1949. december 31-ig) újra meghosszabbították.[262]

Az elkövetkező hat hónap után azonban a kormány, azon a jogos alapon, hogy aki állami fizetést élvez, az állami esküt is tegyen, esküh öz kötötte a fizetés további folyósítását. „Aki fizetést kap, köteles az esküt letenni ..." – ismertették a közoktatásügyi miniszter december 2-i levelét a püspöki kar előtt.[263] A püspöki kar tehát ismét dilemmába került, mert sem az esküt nem akarta letenni, sem a pénzjavadalmat nem óhajtotta elveszíteni, és kiváltképpen nem szeretett volna e kérdésben szem-

[259] A megegyezést közli: Hazánk, 1948. december 31. – A nyugdíjas hitoktatók illetményét nem csökkentették.

[260] Az egyházi birtokokon levő ipari üzemeket 1948-ban államosították, és a birtokok sorsa is tárgyalást kívánt. *[Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1950. május 31.]*

[261] A püspöki kar is nehezményezte, hogy a Mindszenty-bűnügybe belekeveredett négy püspök 1949. január 1-től nem kapta a járandóságot. *[Püspökkari értekezlet jkv. 1949. február 18.]*

[262] A meghosszabbítás okainak indokolását lásd „Pro memoria." 1949. július 4. Kalocsai Érseki Lt. 4440/1949.

[263] Püspökkari értekezlet jkv. 1949. december 15.

bekerülni azzal a kb. 3500 főnyi alsó papsággal, amelynek ez a havi juttatás képezte jórészt létalapját.

A püspöki kar azonban ezúttal is talált felemás megoldást. Annak előrebocsátásával, hogy „nem akarják állampolgári kötelességüket megtagadni", határozatilag közölték, hogy ők „az egyház gyakorlata szerint állameskütt csak a Szentszék hozzájárulásával tehetnek". Ugyanakkor viszont hozzájárultak ahhoz, hogy „a többi egyházi személy a kívánt esküt" letegye. Az eskütételre 1950 január közepén került sor. Ilyenformán a püspöki kar, bár az esküt nem tette le, átmenetileg mégis kapta a fizetését. Ugyanakkor elejét vette annak is, hogy az alsó papsággal szembekerüljön. „Előnye határozatainknak – hangzik a püspökkari értekezlet jegyzőkönyve –, a papság leteszi az esküt, de a püspöki kar engedélyével teszi le. Nem állapithatnak meg tehát ellentétet a papok és püspökök között. A püspöki kar egyöntetűen megtagadta ..., és így nincs szakadás a püspöki karban sem."[264]

Ismét hangsúlyozni kell, hogy bár e megoldás lényeges előrehaladást jelentett,[265] csak átmeneti és látszatmegoldás volt a püspöki kar számára. Néhány hónap múlva ugyanis kilátásba helyezte a kormány, hogy amennyiben nem teszik le az esküt, a tiszteletdíj folyósítását kénytelen „újból megfontolás tárgyává tenni".[266] De ennél lényegesen többről volt szó. Avagy növelte-e a felső papság hitelét és tekintélyét az ilyen felemás intézkedés, hogy azt amit a Vatikánra hivatkozva magára nézve tiltottnak mondott, megengedte a papságnak. Hogy az alsó papság és a püspöki kar külön törvények szerint – előbbi az állampolgári eskü szerint, utóbbi pedig anélkül – élt, továbbra is magában rejtette az elkülönülés veszélyét. Nyilvánvaló, e kérdéseket egy-

[264] Püspökkari értekezlet jkv. 1950. január 16.

[265] Igen jellemző, hogy esztendő múltán, Beresztóczy Miklós esztergomi kanonok, a papi békemozgalom egyik vezetője e lépést úgy tekinti, mint amelyben „az elismerés – ha nem is ilyen kifejezetten – már benne foglaltatott". (A Kereszt, 1950. november 15.) .

[266] Egri Érseki Lt. 109/1950. A közoktatásügyi miniszter február 1-i levele. – Ez annál inkább elgondolkoztatta a püspöki kart, mert 1949 végén a kormány beszüntette a kispapok tartásdíjának folyósítását.

készségét nyilvánította, hogy segíti és támogatja azokat, akik a béke és a megegyezés politikáját vallják.[273]

E határozott fellépés megfontolásra késztette a felső papság egy részét. Késlekedniük annál kevésbé lehetett, mivel az alsó papság körében kialakulóban volt az a mag, amely helyesen vonva le a helyzet következtetéseit, hozzákezdett azok megszervezéséhez, akik készek voltak nyíltan is demonstrálni békeakaratukat, és megegyezési szándékukat. Ez a csoport, amely akkor mintegy 35 főből állt, még júniusban elhatározta, hogy augusztus 1-re országos értekezletre hívja össze a néphez hű, békét akaró és az állam és egyház megegyezését kívánó papokat.[274] A püspöki kar ilyen helyzetben, hogy kenyértörésre ne kerüljön sor, s hogy a kezdeményezést teljesen ki ne engedje kezéből, döntő lépésre, tárgyalásokra határozta el magát.

Kedvezően hatott a püspöki kar egyik-másik tagjára bizonyos katolikus társadalmi körök és személyiségek ösztökélése is. Czapik érseknek, a tekintélyes főpapnak, akire különösképpen várakozással tekintettek az állam és egyház rendezetlen viszonya miatt aggódó körök, így írt egyik barátja: „Nagyon kérlek Tégedet, amíg nem késő, lépjél fel erélyesen . . ., hogy végre meglegyen a minden józan katolikus ember által hőn óhajtott megegyezés."[275] Ebből a levélből kiderül, hogy egyidejűleg mások a „kalocsai érsek urat" is felkeresték „hasonló kérés előadása céljából".

Végül volt egy további körülmény is, amely szintén a tárgyalások megkezdésére serkentette a püspöki kart: a szerzetesrendek helyzetének rendezetlensége. Ha a kormány tett is bizonyos intézkedéseket a szerzetesek ügyében, mindezek messze elégtelenek voltak az általános és megnyugtató megoldáshoz. Ezt – ha másképpen is – egyaránt látták és igényelték állami és egyházi oldalról is.

[273] Lásd A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1950 júniusi határozata. Szikra 1950.

[274] Szabad Nép, 1950. augusztus 2.

[275] Egri Érseki Lt. 2928/1950. – V. K. budapesti lakos június 10-i levele.

Az ország területén 23 férfi szerzetesrend, 40 apácarend volt (2582 illetve 8956 taggal), 636 kisebb-nagyobb rendházzal.[276] S mindezek teljes haszontalanul, sőt kifejezetten károsan élősködtek, tevékenykedtek. A néphatalom különböző (közoktatási, szociális, egészségügyi stb.) intézményeinek kifejlődésével ugyanis megszűntek konkrét funkcióik, vagy maguk mondottak le róluk, vagy azok éppen feleslegessé, sőt kifejezetten károssá váltak. Az iskolákból kivált szerzetesek már ismert tevékenysége alapján még talán azt sem volna túlzás állítani, hogy belőlük állt össze az egyházi reakció „mobilgárdája". Ez a „mobilgárda" mindenütt jelen volt, ahol népi demokrácia-ellenes tevékenység folyt. Joggal vethette tehát a kormány egyik megbízottja a püspöki kar kiküldötteinek szemére – ezúttal már a megállapodás tárgyalásán –, hogy alig fordul elő olyan kémügylet vagy határátlépés, amelyben szerzeteseknek ne lenne részük, és hogy nem véletlen a nyugati sajtó dicsérő hangja ezekről.[277] Ugyanekkor még a kalocsai érsek is kijelentette: „Meg tudja érteni, hogy egyes személyek kitiltása bizonyos helyekről indokolt."

E reakciós „mobilgárda", mivel tagjai sem polgári foglalkozást nem vállaltak, sem családjaikhoz nem térhettek vissza (külön egyházi főhatósági engedély nélkül[278]), egyáltalán nem csökkent. Ugyanakkor a helyhez kötött és a hívőktől, valamint az államtól egzisztenciálisan is függő világi lelkészkedő papságtól eltérően ezek többnyire ellenőrizhetetlenül tevékenykedtek, s minthogy nagybirtokaikat felszámolta a földreform és állami fizetést sem kaptak, nagyrészt gyűjtésből vagy más bi-

[276] Lásd A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1950. június 1-i határozata. Szikra 1950. – Révai József beszámolója nyomán.

[277] A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának megbízottjai és a római katolikus püspöki kar küldöttsége között folytatott megbeszélés. 1950. június 29-i jkv. (Továbbiakban: Megbeszélések jkv.)

[278] A püspökkari értekezlet (1948. szeptember 8.) jkv. szerint a visszatérést illetően „egyelőre negatíve" foglaltak állást, „ha csak érseki engedély nincs".

zonytalan, nemegyszer törvénytelen juttatásokból éltek.[279] Csodálkozni lehet-e tehát azon, hogy az állami szervek nem tűrték ezt a végletekig, és lépéseket tettek a szerzetesek üzelmeinek korlátozására. Bár, e helyzetnek végső soron maga a Mindszenty-féle vezetés volt az okozója, amikor kezdettől nemet mondott arra, hogy a szerzetesek a dolgozó társadalomba beilleszkedjenek, mégis most mindannyian a népi demokratikus államot okolták. Szinte egymást érték a szerzetesek ügyében a kormányhoz írt beadványok, mígnem a párt ebben a kérdésben is határozottan állást foglalt, amennyiben a szerzeteskérdést az egyház és az állam általános viszonya rendezésének egyik kérdéseként fogta fel, és mint ilyen, kész volt megoldani azt.

A szerzetesek helyzetének rendezetlensége tehát valójában sürgette a tárgyalások megindítását az állam és az egyház között. Mindazonáltal feltűnik, hogy a püspöki kar – az előbbiekben felsorolt okokat nem említvén – elsősorban a szerzeteskérdés megoldására kérte a tárgyalásokat. A nevezetes, 1950. június 20-án kelt levél ugyanis, miután egyoldalúan és általánosságban említést tesz a sajtó és propaganda támadó hangjáról, „a szerzeteseket ért bántalmakat és sérelmeket" feltárandó és orvosolandó, kijelenti, „alkalmasnak látná olyan tárgyalás megindítását, amelynek folyamán ... mindkét rész (ti. állami és egyházi – *O. S.*) egyetértésével a sérelmek orvoslásának módját megtalálnók és az annyira szükséges és óhajtott békét belföldi vonatkozásban is előmozdíthatnók".[280] Ha ez látszott is közvetlen indítéknak, valójában mégsem ez volt a fő oka annak, hogy a püspöki kar tárgyalásokat kért. Ez csak szemérmes takargatása volt annak, hogy a néphatalom és a béke mellé álló tömegek, hívők és az egyes alsó papi körök magatartásának hatására a püspöki kar is kezdte belátni: a „pásztor" csak addig „jó

[279] Állami fizetés felvételének megtiltása a szerzetestanároknak. Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1948. július 17.; Gyűjtésről lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1948. november 3. Pálosok borkiméréséről, jogtalan helyiségfoglalásáról, sikkasztásáról panaszokat lásd Prímási Lt. 1426/1948.

[280] Kalocsai Érseki Lt. 2928/1950. – A levelet a püspöki kar nevében a kalocsai érsek írta alá.

pásztor", míg – ha távolról is, de – követi a „nyájat". Erre vallanak a június 28-án megindult tárgyalások, és e tárgyalások eredménye: a megállapodás is.

4. AZ ÁLLAM ÉS AZ EGYHÁZ MEGÁLLAPODÁSA

A tárgyalások kimenetele és a megállapodás eredménye harci kérdés volt mindegyik fél részéről. Méghozzá nem is csak amolyan zöld asztal melletti szóharc kérdése, hanem a tárgyalóterem falain kívül zajló harc kérdése is. Ez azonban most már nem azon az alapon indult, mint 1948-ban: hogy vajon a Népköztársaságot és annak legfontosabb intézkedéseit (földreform, államosítások) elismeri-e – és milyen feltételekkel – a katolikus püspöki kar. Ezt a kiindulási alapot, azzal, hogy a püspöki kar tárgyalni kívánt a kormánnyal, magától értetődően – legalábbis formálisan – tisztázottnak tekintették.

A harc tárgya most már az volt, hogy egyrészt az állam és az egyház viszonyának mely kérdéseire, és az egyes kérdések milyen széles körére terjesztik ki a megállapodást, másrészt pedig mennyire tudják a megállapodás egyes pontjait konkréttá tenni. Míg a kormány azt szorgalmazta, hogy minél jobban kitágítsa a megállapodás körét, és konkrétak legyenek mind az állam, mind az egyház kötelezettségeire vonatkozó megállapításai, addig a püspöki kar éppen az ellenkezőjét akarta elérni. A püspöki kar, valamint küldötteinek állásfoglalása meglehetősen egyöntetű volt e kérdésekben. Ha korábban különböző nézeteket is vallottak a megállapodásról, most, amikor az már bizonyossá kezdett válni, mindannyian egységesek voltak abban, hogy a megállapodás a lehető legtöbb előnyt és minél kevesebb kötelezettséget jelentsen az egyház számára. Ebből kifolyólag már a tárgyalandó kérdések sorrendjében is komoly nézeteltérések merültek fel a tárgyalófelek között.

Az 1950. június 28-ától két hónapon át tartó tárgyalási időszak nagyjából két szakaszra bontható.

Az emlékezetes levél kézhezvételét, majd a kalocsai érsek

személyes bejelentését egy öttagú kormánybizottság kiküldése követte Darvas József közoktatásügyi miniszter vezetésével.[281] A kormánybizottság teljes meghatalmazást kapott a minisztertanácstól az állam és a katolikus egyház között fennálló kérdések megtárgyalására és a megállapodás megkötésére. A püspöki karral szemben csupán néhány alaki feltételt támasztottak a tárgyalások előtt. Pl. azt, hogy a küldöttek rendelkezzenek a püspöki kar részéről írásos meghatalmazással, továbbá az első főpap, a kalocsai érsek is vegyen részt a tárgyalásokon, és végül, hogy írásos formában nyújtsák be tárgyalási pontjaikat. Az első feltétel kivételével ennek eleget is tettek, és küldötteik, Grősz József kalocsai érsek vezetésével, meg is jelentek a június 28-i első tárgyaláson.[282]

Minthogy a püspöki kar küldöttsége e tárgyalásra nem hozott mást tarsolyában, mint „a szerzetesek ügyében előterjesztendő pontokat", még csak arra sem nyílott alkalom, hogy e kormánybizottság megismerkedjék az egyháznak a megállapodás egészére vonatkozó álláspontjával, terveivel. Ebből úgy látszott, hogy a püspöki kar küldöttei – talán taktikai okokból vagy talán egyszerűen felkészületlenségből – kezdetben csak a szerzetesügy megoldására szerették volna korlátozni a tárgyalásokat, hogy azután az eredményektől függően tovább mehessenek egy lépéssel. Ámde e pontok még ilyen értelemben sem jelenthettek tárgyalási alapot, mert valójában nem megoldási javaslatokat, hanem kívánságokat sorakoztattak fel ezekben a szerzetesek tevékenységének védelmére.

Ilyenformán a kezdeményezés a kormánybizottság kezébe került, amely többször leszögezte, hogy a szerzetesek ügye nem tekinthető a tárgyalások fő kérdésének, és megoldása csak az általános megállapodás „mellékterméke" lehet. Ugyanakkor, bár közelebbről nem részletezte, de hivatkozva az egyház és az

[281] A kormánybizottság tagjai voltak: Bognár József, Rákosi Mátyás és egy-egy vallásügyi szakértő a Közoktatásügyi, illetve a Belügyminisztériumból.

[282] Küldöttek voltak még a püspöki kar részéről: Czapik Gyula egri érsek, Hamvas Endre csanádi püspök, a bencés, a piarista és a ferences rend részéről Sárközy Pál, Sík Sándor, illetve Schrotty Pál szerzetesrendi vezetők. (*Megbeszélések. 1950. június 28. jkv.*)

állam viszonyára a Szovjetunióban, valamint a nem sokkal korábbi lengyelországi megállapodásra, nagy vonalakban megjelölte azt az utat, amely a megállapodással Magyarországon is járható lenne. Hangsúlyozta, hogy a püspöki kar Rómára hivatkozása, mint korábban, most sem elfogadható.

Az első tárgyalás tehát alig hozott eredményeket, hacsak azt nem, hogy a püspöki kar küldötteit sikerült olyan irányban befolyásolni, hogy a következő alkalomra ne csak a szerzetes, de valamennyi kérdésre kiterjedő tervezettel jöjjenek, és néhány javaslat született az arra rászoruló szerzetesek létfenntartási kérdéseinek megoldására.[283]

A július 5-i, második tárgyaláson már olyan püspökkari meghatalmazás birtokában jelentek meg a küldöttek, melyben megbízást nyertek „a szerzetesi kérdésen kívül egyéb kérdések megtárgyalására is". Azonban „konkordátum vagy diplomáciai értelemben vett modus vivendi tárgyalására" nem lettek feljogosítva, mert – mint szólt a püspöki kar határozata – „a nagyob ügyek a Szentszékhez tartoznak".[284] Ennek megfelelően megállapodási tervezetük tematikája is mintegy 21 pontra bővült ki. Mindez, első pillantásra, jelentős előrelépésnek látszott. Közelebbről szemlélve a dolgot azonban kiderül, hogy mindössze négy pont volt olyan, amelyben ők tettek igen általános ígéretet arra, hogy nem kívánnak ártani a Népköztársaságnak és támogatják „a békét", az „anyagi boldogulást". Ugyanakkor viszont 15 pont szólt arról, hogy mi minden kötelezettsége lenne az államnak a „vallásszabadság" biztosítása terén (köztük olyan visszafelé lépést jelentő, az egyház és az állam elválasztásával össze nem egyeztethető biztosítékok, mint a hívek korlátlan egyházi adóztatása, az egyházi ingatlanok kedvezményes adóztatása stb.). A megmaradt két pont egyike a „kölcsönös be nem avatkozást", a másik meg a szerzetesek tevékenységének szabadságát kívánta garantálni.[285]

[283] Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1950. július 4.

[284] Püspökkari értekezlet jkv. 1950. július 5.

[285] Lásd Megbeszélések. 1950. július 5. jkv.

A kormánybizottság ezt a megállapodási tervezetet természetesen nem fogadhatta el. Nem fogadhatta el a szerzeteskérdés javasolt megoldását és a „kölcsönös be nem avatkozásról" szóló pontot sem, mert itt ki nem mondva, arról az alapvető kérdésről volt szó, hogy a kormány gyakorolhatja-e a főkegyúri jogot, és beleszólhat-e abba, hogy az egyik vagy másik főpapi széket kivel töltik be. Nyilvánvaló, hogy a népi demokratikus kormány – mint már annak többször tanújelét adta – nem lehetett közömbös e kérdésben. És bár a küldöttek ebben Rómát tartották döntésre illetékesnek, a kormánybizottság nem engedett. Rómát javasolta kiiktatni a megállapodásból, magára a főkegyúri jog gyakorlására pedig, a kinevezéseknél, teljes mértékben igényt tartott.

Ami az egyházi küldöttek részéről változatlanul központi kérdésként kezelt szerzeteskérdést illeti, egyelőre az is nyitott maradt. A kormánybizottság a radikális létszámcsökkentés híve volt, a küldöttek viszont ezt a természetes elhalálozásra akarták bízni, valamint a nyugati országokba és a gyarmatokra való kivándoroltatással segítették volna elő. Ez természetesen elfogadhatatlan volt.

Ha nem is sikerült egyetértésre jutni, e tárgyalás már alkalmat nyújtott az álláspontok megismerésére. Ugyancsak ez alkalommal ismételten tapasztalhatta a kormánybizottság, hogy sem a főkegyúri jog gyakorlásáról folyó vita, sem pedig a szerzeteskérdés megoldásával kapcsolatos viták nem vezethetnek eredményhez, s csak arra jók, hogy elvegyék a teret más, fontos kérdések megtárgyalásától. Éppen ezért, az előbbit a következő alkalommal le is vette a napirendről, azzal, hogy arra majd a megállapodás létrejötte után visszatér. Utóbbinál pedig elhatározó lépésre szánta el magát.

A harmadik, július 12-i tárgyaláson bejelentette, hogy a szerzetesrendek többségének feloszlatását látná egyedül célravezetőnek. Magával a feloszlatással szemben a püspöki kar küldöttei ugyan végig tiltakoztak, de annak a kérdésnek megbeszélésére, hogy miképpen rendezzék a feloszlatott szerzetesrendek tagjainak sorsát, már hajlandónak mutatkoztak.[286] Eleinte a szerzetesek kivándorlása mellett kardoskodtak, és azt akarták elérni, hogy az itthonmaradottak is „tetszés szerint" (a szerzetesruha megtartásával, csoportosan és lehetőleg plébániákon) helyezkedhessenek el. A kormánybizottság azonban az előbbit egyáltalán nem fogadta el, és utóbbit sem bízta teljesen a szerzetesek „tetszésére". Azt viszont kilátásba helyezte, hogy 3–4 rendet 6–8 iskolával, valamint a rendi igazgatáshoz és tanításhoz szükséges létszámmal megtarthatnak. Ami pedig a feloszlatott rendek tagjait illeti, a kormánybizottság nem zárkózott el attól, hogy a tanítani akaró szerzetestanárok és a betegápolást továbbra is folytatni kívánó szerzetesnővérek az állami iskolákban, illetve kórházakban, megfelelő feltételek mellett állást kaphassanak. További 400–500 szerzetesnek lehetőséget kívánt nyújtani ahhoz, hogy mint lelkészek helyezkedjenek el. Az öreg és rokkant szerzetesek számára külön, e célra rendszeresített otthonok felállítását helyezte kilátásba. Végül nem maradtak volna megélhetés nélkül a többiek sem, mivel a kormánybizottság ígéretet tett, hogy számukra is megfelelő munkaalkalmat fog biztosítani.[287]

E javaslatok és tervek elhatározássá is lettek. Az egyház a végleges megállapodás alapján nyolc középiskolát és négy tanító szerzetesrendet tarthatott meg. Lelkészi állásba több mint 500, pedagógus pályára pedig (októberig) 116 volt szerzetesrendi tag került. Még nagyobb volt azoknak a száma, akik kórházi ápolói beosztáshoz jutottak. A kb. 500 agg és rokkant szerzetes otthonokba került. Voltak, akik egyéb munkát is vállaltak, ezek száma azonban nem volt túlságosan nagy. Végül azoknak a száma sem jelentéktelen, akiknek sorsa továbbra sem volt ellenőrizhető.[288]

[286] Lásd Megbeszélések. 1950. július 2-i és augusztus 3-i jkv.

[287] Egyébként ezeket 1950. augusztus 9-én levélben is közölte a kormány a püspöki karral. *[Kalocsai Érseki Lt. 5228/1950.]*

[288] Erre, valamint a szerzetesek működési engedélyét megvonó rendelet után fennmaradt függő ügyek elintézésére lásd a Paritásos Bizottság 1950. szeptember 19-i, 26-i, október 4-i, 18-i és november 15-i ülésének jegyzőkönyveit.

Bár magát a „szerzetesrendek működési engedélyének" megszüntetésére vonatkozó törvényerejű rendeletet csak a tárgyalások befejeztével (augusztus 30. után) hozták nyilvánosságra és természetesen végrehajtására is csak azután került sor,[289] ez a kérdés alapjában már a kormány egyoldalú elhatározásának (a feloszlatás) bejelentése és a szerzetesek sorsának közös megbeszélése után lekerülhetett a tárgyalások napirendjéről. Mindez igen jótékonyan hatott a tárgyalások további menetére, amennyiben a megállapodás tényleges kérdései kerülhettek a megbeszélések központjába. Ám a tárgyalások menetében bekövetkezett fordulatban mégis igen jelentős része volt egy másik tényezőnek, mégpedig a katolikus békepapok 1950. augusztus 1-i gyűlésének.

Az alsó papság egy részének béke melletti kiállásáról és az augusztus 1-re összehívott országos értekezletének előkészületeiről, amely előzményeivel együtt fontos tényezője volt a megállapodási tárgyalások elindításának, a tárgyalások során kezdetben szemérmesen hallgattak a püspöki kar küldöttei. Legelőször a július 20-i tárgyaláson esett csak róla szó, miután híre terjedt annak, hogy egyes püspökök, mindenekelőtt Pétery váci püspök megtiltotta, hogy egyházmegyéjének papjai részt vegyenek ezen az értekezleten.[290] E tárgyaláson is csak azt történt, hogy a kormánybizottság figyelmeztette a küldötteket arra, hogy az ilyen akciók semmiképpen sem erősíthetik a püspöki kar helyzetét, hanem inkább rontják a megállapodás esélyeit.[291] Bár a küldöttek erre bizonyos rosszallással reagáltak, mégsem lehet mondani, hogy a püspöki kar tagjai általában akadályozták volna papjaikat az augusztus 1-i értekezleten való megjelenésben. Mindenképpen igaza volt tehát az értekezlet egyik felszólalójának, aki azt mondotta, hogy „vannak főpapok, akik a

[289] 1950. évi 34. sz. törvényerejű rendelet. Lásd Törvények, törvényerejű rendeletek és minisztertanácsi rendeletek. Budapest 1950. Kihirdetve 1950. szeptember 7-én. A végrehajtási idő 3 hónap volt.

[290] Szabad Nép, 1950. augusztus 10. – Darvas József közoktatásügyi miniszter nyilatkozata.

[291] Lásd Megbeszélések. 1950. július 20. jkv.

legsúlyosabb fenyegetésekkel próbálják visszatartani papjaikat attól, hogy ebben a mozgalomban (ti. a békemozgalomban – *O. S.)* részt vegyenek. Ugyanakkor a főpapok nagyobb és tekintélyesebb része a papságnak teljesen szabad kezet adott."[292] Czapik érsek pl. a hozzá beérkezett kérelmekre többnyire azt a választ adta, hogy a kérelmezőknek „szabadságában áll" vagy „szabad tér" adatik az augusztus 1-i országos papi értekezleten megjelenni. Ilyen légkörben a papság természetesen szabadabban vitathatta meg és dönthette el a békemozgalom e szervezett formájához, az országos papi értekezlethez való csatlakozását. Jóllehet nem egy ellenséges megnyilatkozás ismeretes ebben az egyházmegyében, ezúttal mégis a helyzet jellemzésére egy öreg paptanár levelét idézzük, aki bátran kiállt és másokat is bátor kiállásra ösztönzött a béke, a megegyezés mellett. „Megnyugtatlak, a felhívást annak idején mint lelkiismeretem parancsszavát valóban aláírtam – hangzik a hajdani növendékéhez, most az országos papi értekezletre készülő plébánoshelyetteshez írt levele. – Természetes is, hisz minden törekvésem az, hogy vessünk már egyszer véget ennek a ránk és híveinkre nézve is káros és áldatlan állapotnak... Jöjjön, de jöjjön mielőbb a megegyezés! A többi aláíró mind kifogástalan egyházi személy – folytatódik a biztató levél –, akiket, pár kivételével, személyesen is ismerek... Édes Öcsém, ha úgy gondolod, hogy szíved ügye a megegyezés, írd alá a felhívást, csak jót cselekszel!" – hangzik a befejező felszólítás.[293] És Czapik érsek „szabadságában áll" válasszal nyugtázta a levélmelléklettel ellátott utazási kérelmet.

Közel 300 pap gyűlt össze a budapesti Tudományegyetem dísztermében megtartott országos értekezletre. A felszólalók mindannyian bírálták az egyházi „felsőbbséget", amely korábban az alsó papság helyes kezdeményezését „valami egész konok és elmaradott politikai felfogással szerencsétlenül, magá-

[292] Katolikus papok a békéért. Budapest 1950. 21. old. Balogh István plébános felszólalása.

[293] Egri Érseki Lt. 3530/1950. – M. L. plébánoshelyettes július 28-i kérése. A mellékelt levelet Láng Alán premontrei pap július 25-én küldte el volt növendékének.

nak szinte csalhatatlanságot követelő öntudattal – még politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális kérdésekben is – elnémította vagy legalábbis elnémítani törekedett".[294] Hangsúlyozták, hogy ezt a magatartást meg kell változtatni; ha az egyház a „katasztrófát" el akarja kerülni. Azt javasolták, hogy a lengyel püspöki kar példájára, akár a Vatikán hozzájárulása nélkül is, meg kell egyezni az állammal. Ugyanakkor örömmel üdvözölték a tárgyalást, amelyhez az értekezlet „a maga részéről is – úgymond – erkölcsi hátteret ad . . ., és szép sikert kíván". Határozataikban pedig kifejezésre juttatták az egyház és az állam megegyezésére irányuló követelésüket, és leszögezték hűségüket a Népköztársaság iránt, valamint támogatásukról biztosították azt a népgazdasági tervek megvalósításában. Továbbá elítélték az imperialista háborús uszítást, és részvételüket ajánlották fel a magyar nép béke harcához. Végül pedig kimondták a Katolikus Papok Országos Békebizottságának megalakulását.

A történtek szemmelláthatóan kedvezően hatottak a két nappal utána tartott megállapodási tárgyalásokra.[295] Jóllehet a kormánybizottság nem hivatkozott harsányan erre az értekezletre, és a püspöki kar küldöttei is tartani akarták a látszatot, hogy amit tesznek, azt a békepapok állásfoglalása nélkül is megtennék, mégis a fordulat és a történtek összefüggése nyilvánvaló volt. Most már egyrészt mentegetőztek azzal kapcsolatban, hogy ők nem akadályozták az alsó papság békemegmozdulását, másrészt egyértelműen kinyilvánították, hogy a megállapodást őszintén akarják, és távolról sem gondolnak „átmenetiségre". „Ha mi átmeneti időre gondolnánk – mondotta Czapik egri érsek –, akkor nem egyeznénk meg és nem tárgyalnánk." A történtek nyomán lefolyt tárgyalás tehát végső soron lényegesen jobb eredménnyel zárult, mint az előzőek. Ezzel függött össze, hogy a konkrét megállapodási tervezet kidolgozását és napirendre tűzését már a következő tárgyalásra javasolták.

[294] Horváth Richárd cisztercita tanár felszólalása. Lásd Katolikus papok a békéért. 2. old.

[295] Lásd Megbeszélések. 1950. augusztus 3. jkv.

Az augusztus 10-i békésnek ígérkező tárgyalásba Pétery váci püspök időközben békepapok ellen foganatosított intézkedései még disszonáns hangokat kevertek. Pétery ugyanis négy papja ellen eljárást indított (áthelyezéssel, felfüggesztéssel és kiközösítéssel való fenyegetés), mert azok részt vettek az augusztus 1-i országos értekezleten.[296] De mert a kormány – és a tárgyalásokon a kormánybizottság is – határozottan fellépett ezek ellen, nem akadályozhatták meg a továbbhaladást.[297] Sőt, lehet mondani, a fordulat valójában csak ezen a tárgyaláson mutatkozott meg teljesen. Egyesek igyekeztek ugyan magyarázni Pétery tetteit, szolidaritást vállalni azonban senki sem akart. A kalocsai érsek pl. arról írt egyik levelében, „hogy a püspöki kar az augusztus 1-i papi gyűléssel kapcsolatban eddig semmiféle közös intézkedést nem tett".[298] Mindez azt jelenti – és ezt maga az érsek is így állította az augusztus 10-i tárgyaláson –, hogy Pétery „önállóan" intézkedett.

Ahogy a Pétery-ügy lekerült a tárgyalás napirendjéről, nyomban hozzákezdtek a püspöki kar tervezetének figyelembevételével készített, a kormánybizottság által benyújtott megállapodási tervezet tárgyalásához.[299] Ennek során jelentős közeledést lehetett tapasztalni a két tárgyaló fél között, amelynek eredményeit igen jól jelzi, hogy a kormánybizottság elfogadta a küldöttek által javasolt, a megállapodás végrehajtására hivatott „paritásos bizottság" tervét. Ugyanakkor a küldöttek is kinyilvánították, hogy a kormánybizottság megállapodási tervezete néhány módosítás és egyháziasabb szövegezés után számukra is elfogadhatónak mutatkozik.

Ilyenformán a két utolsó tárgyaláson a vita központjában elsősorban már a végső megszövegezés állt. Ám, egy utolsó közjáték még itt sem hiányozhatott. A Pétery-ügy hullámai még

[296] Lásd Szabad Nép, 1950. augusztus 11.

[297] Szabad Nép, 1950. augusztus 10. – A közoktatásügyi miniszter nyilatkozata arról, hogy a reakciós püspökökkel szemben védelmet nyújt a kormány a békepapoknak

[298] Kalocsai Érseki Lt. 5040/1950. (augusztus 5.) – Levél a közoktatásügyi miniszterhez.

[299] Lásd Megbeszélések. 1950. augusztus 10. jkv.

el sem csendesedtek, amikor a püspöki kar egy újabb intelmet közölt a papsággal. Ennek oka pedig a Katolikus Papok Országos Békebizottságának az az elhatározása volt, miszerint a papsággal együtt augusztus 20-án megemlékezik a Népköztársaság Alkotmányáról. Sőt még a püspököknek is levelet írt, amelyben a lengyel püspöki kar példájára hivatkozva kérte őket, hogy csatlakozzanak a stockholmi békefelhíváshoz.[300] A püspöki kar arra gondolt, hogy ha már a béke melletti megnyilatkozást úgysem kerülheti el a küszöbönálló megállapodásban, akkor ezt miért ne használná ki pl. egyben arra, hogy az alsó papokból álló békebizottságot – amelynek befolyása egyre inkább féltékennyé tette – leintse, felszámolja. Ezért tartotta oly fontosnak „miheztartás végett" közölni papjaival, hogy többi között a békére vonatkozó állásfoglalás „anyagát képezi a kormány és a püspöki kar között folyó tárgyalásoknak", és „igehirdetés tárgyában" (ti. az augusztus 20-i megemlékezésről van szó) rajtuk kívül senki nem adhat irányítást.[301]

Csakhogy a figyelmeztetés végül is visszájára fordult, mert sem a felszólított papok nem hátráltak meg, sem pedig a kormány nem késett figyelmeztetni a püspöki kart, a papság alkotmány által biztosított állampolgári politikai jogainak tiszteletbentartására.[302] Egyelőre a püspöki kar vonult vissza a papi békemozgalom felszámolását célzó terveivel. Küldöttei már az utolsó, augusztus 24-i tárgyaláson olyanformán nyilatkoztak, mintha ezt a figyelmeztetést nem is ők, hanem a Szent István Társulat adta volna ki, és nem is körlevél, hanem csak afféle prédikációs vázlat vagy ismertetés lett volna. Ilyenformán e tárgyalások alatti utolsó közjáték már alig zavarhatta a megállapodás végső megszövegezésének vitáját, sőt inkább a kormánybizottság helyzetét erősítette.

Miután a küldöttek bejelentették, hogy a püspöki kar nagy-

[300] Lásd Egri Érseki Lt. 3531/1950. (augusztus 11.)

[301] Váci Püspöki Lt. 3817/1950. – Kiadta augusztus 17-én a „Magyar püspöki kar".

[302] A közoktatásügyi miniszter nyilatkozata. Szabad Nép, 1950. augusztus 27.

jából, azaz bizonyos javításokkal elfogadta a megállapodás tervezetét, nyomban hozzá is láttak a munkához. Minthogy a Vatikánra való utalást, annak folytán, hogy az a megállapodásban nem illetékes és ugyanakkor a megállapodás nem érinti annak jogait, elhagyhatónak tartották, a vita két kérdéscsoport körül zajlott. E kérdéscsoportok sorrendileg azonosak a megállapodás szövegének két részével. Az első, a püspöki kar államrenddel, az alkotmánnyal, az ötéves tervvel, a termelőszövetkezeti mozgalommal és a béke kérdésével kapcsolatos állásfoglalásának és kötelezettségeinek írásba foglalása; a második a Magyar Népköztársaságnak a vallásszabadság kérdésében elfoglalt álláspontja, valamint kötelezettségeinek felsorolása az egyház működési szabadsága, az iskolák, a szerzetesek és az anyagi támogatás vonatkozásában. A megállapodás végrehajtására hirdetett Paritásos Bizottság megalakításáról szóló záradék ugyancsak nem képezte vita tárgyát.

Ami az első kérdéscsoportot illeti, a kormánybizottság a püspöki kar által az állásfoglalásról és kötelezettségekről javasolt, többnyire tűrőlegességet vagy gyenge aktivitást kifejező megfogalmazásokat a nagyobb aktivitás irányába kívánta fejleszteni, így pl., hogy a Népköztársaság államrendjét és alkotmányát ne csak „elismerje" és „támogassa" a püspöki kar, de „védelmezze" is. Vagy, ne csak „óhajtsa" az építés eredményeit, hanem „hívja" is fel híveit a részvételre ebben. Ugyancsak nem tartotta elégségesnek a háború általános elítélését sem. Mindezekben, ha nem is így szó szerint, végül a kormánybizottság által javasolt fogalmazás lett a végleges. Viszont a „felforgató tevékenység" elítéléséről szóló kitétel kormánybizottság által kívánt részletezése helyett, egyszerűen „bárhonnan jövő" jelző; a termelőszövetkezet „támogatása" helyett pedig, hogy „ne fejtsen ki ellenállást" kifejezések maradtak a szövegben a küldöttek kívánságára.

A kérdések második csoportjánál már nem annyira a másmás jelentést tartalmazó – és mint az látható volt, más-más politikai tartalmú – szavak állottak egymással szemben, hanem az, hogy miképpen értelmezi az egyik és miképpen a másik fél a

vallásszabadságot és annak biztosítékait. A püspöki kar küldöttei ezt igen tág körű értelmezésben fogták fel, és ennek megfelelően külön „függelékben" szerették volna felsorolni kívánságaikat. Mivel a kormánybizottság az előbbiekben nem ragaszkodott ilyen függelékszerű felsoroláshoz, ez esetben sem volt hajlandó elfogadni azt. Mindazonáltal a vallásszabadság biztosításának általános megfogalmazásán belül helyesnek tartotta konkretizálni annak biztosítékait: a katolikus egyház „működési szabadságát", nyolc egyházi iskola és a „megfelelő számú" szerzetesrend „működését", valamint a „18 éven át", de „csökkenő mértékű anyagi gondoskodást.

A tárgyalások ezzel be is fejeződtek, és a végleges szöveg példányai is elkészültek. Soron következett a megállapodás aláírása, amelyre a kormány részéről Darvas József közoktatásügyi miniszter, a püspöki kar részéről pedig Grősz József kalocsai érsek kapott felhatalmazást. Az aláírás 1950. augusztus 30-án történt meg, és másnap a sajtóból már a lakosság is megnyugvással tájékozódhatott az eredményről.[303]

Természetesen a megállapodás híre nem mindenütt talált egyöntetűen szíves fogadtatásra. Míg a tömegek és a lelkészkedő papság egy részének véleményét kifejező Katolikus Papok Országos Békebizottsága, valamint az egyes lelkészek, sőt más egyházak lelkészei is örömmel üdvözölték az állam és az egyház megállapodását,[304] a hazai és a nemzetközi reakció rosszallását fejezte ki fölötte és a püspöki kar „fegyverletételéről" beszélt.[305] „Többek nevében" írt névtelen levelek „figyelmeztetik" és oktatják ki pl. Czapik egri érseken keresztül a püspöki kart, hogy a megállapodásban vállalt kötelezettségek miért nem tekinthetők a „hívekre" nézve érvényesnek.[306] A Vatikán Államtitkársága pedig „fájdalommal közli, hogy ez a hír (ti. a megállapodásé – *O. S.*) nem középszerű fájdalmat okozott a Szentatyának", mert a megállapodás nemcsak hogy „meghaladja a püspöki kar hatáskörét", de ugyanakkor „nem könnyű terheket ró" a püspöki karra. A szerzetesrendek feloszlatása mellett különösképpen azt rosszallja, hogy a püspöki kar bízik „a vallásszabadság fenntartásának bizonytalan ígéretében". De, mert e dorgálással nem szerette volna magára haragítani a magyar püspöki kart, végül is „apostoli áldását" küldte – nem a megállapodásra – az egyházra.[307]

[303] Szabad Nép, 1950. augusztus 31. – A Népköztársaság kormánya és a katolikus püspöki kar megállapodása.

[304] Szabad Nép, 1950. szeptember 3. – A Katolikus Papok Országos Békebizottsága üdvözli az állam és egyház megállapodását. Egyes katolikus lelkészek, valamint a bányai evangélikus egyházkerület lelkészei évi rendes értekezletén is – táviratban üdvözölték a megállapodást.

[305] Az egyes, nyugaton napvilágot látott írásokban e megállapodásról általában úgy szóltak, mint az egyház állami szolgálatba kényszerítéséről és ugyanakkor a keleti orthodoxiába, a pravoszláv egyházba való átmenet előkészítő lépéséről. Erre nézve lásd pl. *Matthyas Annabring:* Die katolische Kirche im kommunistischen Ungarn. *[Südost-Stimmen, Zeitschrift für Probleme des südosteuropäischen Raumes. III. Jhg. Nr. 8.]; Heinz Horst Schrey:* Die Generation der Entscheidung. Staat und Kirche in Europa und im europäischen Russland 1918 bis 1953. *[München 1955.] Gary MacEóin:* Der Kampf des Kommunismus gegen die Religion. *[Aschaffenburg 1952. Angolból fordítva.]* Ezek szerint mintha nem is a változó idők követelményei, hanem a népi demokrácia rászorultsága sürgette volna a megállapodást, és mintha a Szovjetuniónak a Nagy Honvédő Háborúban nem a fasizmus megsemmisítése, a magyar népi demokráciának pedig nem a szocializmus, a kommunizmus felépítése és általa a vallás társadalmi gyökereinek megszüntetése, hanem az egyik vallásnak a másikkal való felcserélése képezné gondját. Gondolkodásukra jellemző: aki győz, azé a vallás. Ez fenn is állt a második világháború éveiben. Róma azt várta a német fasizmus győzelmétől, hogy az orthodoxia beleolvad a római katolicizmusba. Ezt szolgálta az ún. „uniós egyesülés", amelyet XI. Pius „Rerum orientalium" című enciklikája tűzött ki. Az ezzel kapcsolatos missziós tevékenység ellátására a római „Keleti Intézetben" vagy „Russicumban" is képeztek ki papokat. Erre, valamint magyarországi vonatkozásaira bővebben lásd *Orbán Sándor:* A szovjetellenes háború klerikális támogatói. Művelt Nép Könyvkiadó 1954. 40–41. old.

[306] Egri Érseki Lt. 3820/1950. – Keltezés és névaláírás nélküli levél.

[307] Őszentsége Államtitkársága 6990/1950. Kelt Vatikán 1950. – A bevezetésben idézett, nyugaton megjelent írások ugyancsak támadólag lépnek fel a megegyezés ellen.

Egyébként a Vatikán nemcsak tudomásul venni kényszerült a megegyezést, de egyes körei maguk is szívesen terjesztették a hírt, hogy ez a Vatikán titkos helyeslésével történt. Erre, valamint a hosszú idő után megjelent pápai körlevélnek a megegyezéssel kapcsolatos mérsékelt hangjára utal a római magyar ügyvivő 1950. augusztus 22-i jelentése is. *[Küm. Irattár. 25771/1950. pol. res.]* Az ügyvivő október 5-i jelentésében pedig már ez áll: „... az a vélemény alakult ki, hogy a megegyezésre a felhatalmazást Grősz kalocsai érseknek Montini államtitkárhelyettes (ti. a Vatikánban – *O. S.*) adta szóbeli üzenet formájában". *[Küm. Irattár. 27911/1950. pol. res.]*

A megállapodás hazai és külföldi visszhangjában meglevő kettősség, végső soron a püspöki karon és a papság egy részén belül is nyomon követhető. S mindez persze, nem csupán a kettős visszhang hatása, de következménye annak a többé-kevésbé tudatos óvakodásnak is, amellyel a püspöki kar egyes tagjai még a megállapodás után is nyíltan kimutatták, hogy nem akarják a múltba vezető hidat teljesen felégetni. Egyáltalán nem tartható véletlennek, hogy a Katolikus Papok Országos Békebizottsága, már a megállapodás létrejöttét követő napokban, az üdvözlő szavak mellett azt is szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy „nagyon tévedne az, aki azt hinné, hogy minden maradhat a régiben, és mindez nem más, mint csak egy taktikai sakkhúzás".[308] Néhány hónappal később pedig már állítás formájában olvashatjuk ugyanennek a szervezetnek a lapjából, hogy vannak olyanok, akik „az egyezményt, mintha nem vennék komolyan, vagy akik az egyezményt magukra nézve nem tartják kötelezőnek".[309] A püspöki karon belül valóban voltak olyanok, akik csupán ideiglenes visszavonulásnak tekintették a megegyezést.

Már a megállapodás előtti napon kiadott és szeptember 17-én felolvasott püspökkari körlevélben is bizonyos mentegetőző hangokat hallattak arról, mintha a megállapodás egyedül a kormány „óhaja" lett volna és a püspöki kar éppen csak „hajlandónak nyilvánította magát", hogy arról tárgyaljon. De az sem felelt meg a megállapodás szellemének, hogy nemcsak tiltakoztak a „szerzetesek működésének megvonása" ellen, de gyűjtést is rendeltek el azok számára, „hogy az új viszonyok közt is a régi hűséggel" tevékenykedhessenek.[310] Nem sokkal volt jobb a hangja annak a körlevélnek sem, amely egy hónappal később az 1950 őszi tanácsválasztásokkal kapcsolatban látott napvilágot, s amelynek értékét nagyban csökkenti egy külön „belső"

[308] Szabad Nép, 1950. szeptember 3.

[309] A Kereszt, 1950. december 1. – Belső emigráció helyett tevékeny munka.

[310] A Magyar Püspöki Kar körlevele. 1950. augusztus 29.

körözvény is, amelyben a papságot a tanácstagság vállalásától óvták.[311]

A püspöki kar latolgató határozatlansága és Janus-arca mégis a békemozgalom és a Katolikus Papok Országos Békebizottságának megítélésével kapcsolatos kérdésekben mutatkozott meg leginkább. Bár időközben az országgyűlés törvényt hozott a béke védelméről, mégis a püspöki kar a békemozgalom megítélésében szemmel láthatóan visszacsúszott a megállapodás előtti álláspontjára. Míg a megállapodásban konkrétan állást foglalt a háborús uszítással szemben, a békemozgalom mellett, valamint azellen, aki először használ atomfegyvert, addig az azt követő időben kerülni igyekezett az ilyen konkrét megnyilatkozásokat. 1951 tavaszán ki is fejtette, hogy korábbi álláspontfoglalásaihoz képest változatlanul „tisztán valláserkölcsi téren óhajtott maradni és különösen nem akart országos vagy nemzetközi vonalra áttérni".[312] Arról meg hallani sem akart, hogy valamely nemzetközi vagy hazai békekezdeményezést aláírásával is támogasson. Ugyanakkor, mint akinek minden rendjén van a háza táján, az alsó papság önálló békemozgalmának kiiktatására törekedett.

Az alsó papság békemozgalmát összefogó Békebizottság határozottan védekezett e törekvés ellen. Lapjában leszögezte, hogy amíg „egyházi és juris-dictionális kérdésekben" alárendeli magát az egyházi felsőbbségnek, a püspöki karnak, addig „állampolgári kötelességeinek teljesítésében a lelkiismeretünk és meggyőződésünk vezet".[313] Sőt, másutt azt is kijelentette, hogy „éberen fog őrködni" a megállapodás végrehajtásán. „Mi akarunk lenni megvalósulásának egyik fontos és nélkülözhetetlen segítő- és szolgálatkészsége."[314] A Katolikus Papok Országos

[311] A körlevélre lásd Paritásos Bizottság 1950. október 4-i ülés jkv. A belső körözvényt lásd Kalocsai Érseki Lt. 6346/1950. (október 7.)

[312] Kalocsai Érseki Lt. 2088/1950. – Püspökkari nyilatkozat. 1951. április 3.

[313] A Kereszt, 1950. november 1. „Mi útunk."

[314] A Katolikus Papok Országos Békebizottsága üdvözli az állam és az egyház megállapodását. Szabad Nép, 1950. szeptember 3.

Békebizottsága, ha nem is mindig következetesen, beváltotta ezt az ígéretét.[315]

E feszült helyzeten végül is a püspöki kar azon lépése enyhített, hogy elhatározta: aláírja a Béke Világtanácsnak az öt nagyhatalom békeegyezményére vonatkozó berlini felhívását.[316] Ezt az elhatározást nem sokkal később újabbak, a püspöki kar ismételt hűségnyilatkozata és a Magyar Népköztársaság Alkotmányára letett esküje is követték.[317]

A püspöki kar különböző politikai kérdésekben tanúsított magatartásával kapcsolatos problémák mellett megoldásra várt néhány olyan, többnyire az állam és az egyház elválasztásával összefüggő feladat is, amelyeket, bár így vagy úgy összefüggésben voltak a megállapodással, mégis annak keretében nem tudtak vagy éppen nem akartak rendezni. Rendezésük viszont elmulaszthatatlan volt ahhoz, hogy megszűnjenek a súrlódások az állam és egyház érintkezésében. Jóllehet e kérdéseknek is voltak igen fontos politikai vonatkozásai, mégis az általános politikai helyzet megérett arra, hogy az állam egyoldalú elhatározással rendezze ezeket. Ha ellentétes állásponton volt is e kérdésben a püspöki kar, ezek mégsem képezték már a szoros értelemben vett napi politikai harcok tárgyát és végrehajtásuk sem feltétlen függött azok kimenetelétől.

Ilyen volt 1950 szeptemberében a hittudományi kar elválasztása a budapesti egyetemtől,[318] majd rá félesztendővel az Állami Egyházügyi Hivatal felállítása, amellyel megszüntették a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megfelelő ügykörét.[319]

[315] A tanácsválasztásnál és más állami feladatok végrehajtásánál tevékenyen vette ki részét a feladatokból. Lásd Katolikus Békenaptár, Budapest 1951. 50. old. Többek tanácstagságot is vállaltak. (A Kereszt, 1950. november 1.)

[316] Lásd Váci Püspöki Lt. 1799/1951. (május 10.) – Levél a közoktatásügyi miniszternek.

[317] Előbbire lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1951. július 30. Utóbbira lásd Szabad Nép, 1951. július 18.

[318] A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi 23. sz. törvényerejű rendelete. Törvények, törvényerejű rendeletek, miniszteri rendeletek. Budapest 1950.

[319] 1951. I. tc. Törvények, törvényerejű rendeletek, miniszteri rendeletek. Budapest 1951.

Minthogy ez utóbbit az állam és a vallásfelekezetek közötti ügyek intézésére, valamint a megállapodás végrehajtására, illetve az egyes egyházak támogatására hívták életre, megbízták később az állami támogatásból, az egyes egyházak által felajánlott ingatlanok ellenértékéből és egyéb forrásokból létrehozott és az egyházi feladatok ellátásának anyagi biztosítására szolgáló Vallásfelekezeti Alap vagyonának kezelésével is.[320]

Mindezeket soron követte, a megállapodásban ismert okból nem rögzített legfontosabb kérdések egyikéről, a főkegyúri jog gyakorlásáról, illetve az egyes egyházi állások betöltéséről szóló törvényerejű rendelet meghozatala is.[321] Eszerint főpapi állásokat Magyarországon csak a Népköztársaság Elnöki Tanácsának előzetes hozzájárulásával lehet betölteni. Mindez érvényes 1946. január 1-ig visszamenőleg és mindaddig, míg e kérdésben kétoldalú szerződéssel megfelelő rendelkezés nem jön létre.

Íme, a megállapodás és az elválasztás korábbi aktusai mellett lényegében ezeken az intézkedéseken nyugodott esztendőkön keresztül – lehetne mondani több-kevesebb módosítással, mind a mai napig – az állam és az egyház viszonya.

*

Az a küzdelem, amely az állam és az egyház viszonyának rendezéséért folyt, igen fontos állomáshoz érkezett az állam és az egyház elválasztásával és megállapodásával. Ezzel az aktussal teremtődtek meg azok az alapok, amelyekre e viszony a továbbiakban bizton helyeződhetett.

[320] 170/1951. Mt. sz. rendelet. Ugyanott. – A megállapodás alapján létrehozott Paritásos Bizottságban történt közös megbeszélések alapján a katolikus egyház kb. 75 000 kh javadalmi földet adott át az államnak, amelynek ellenértéke szintén a Vallásfelekezeti Alap vagyona lett. Lásd Püspökkari értekezlet jkv. 1954. március 9.

[321] A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi 20. sz. törvényerejű rendelete. Uo. – Megjegyzendő, hogy egyebek mellett e rendeletnek igen fontos szerepe volt abban, hogy a püspöki kar a régi eskü „rációjaként" emlegetett „javadalom" és „felsőházi tagság" nélkül is sürgősen letegye az esküt.

Mindez egyszersmind egy évszázados küzdelem sikerét is jelentette. A népi demokratikus átalakulás mindazt pótolva, amelyet az állam és egyház különválasztásának, viszonyának rendezése terén a magyar burzsoá átalakulás, különösen az ellenforradalmi rendszer elmulasztott, az utolsó több mint egy évszázad legjobb hagyományait, példáit követte és tetőzte be. Betetőzte olyan formában, hogy az egyház, állam különválasztásának, viszonyának rendezése alapjában burzsoá demokratikus kérdéseit úgy oldotta meg, hogy az egyben emeltyűjévé vált a népi demokrácia, a proletárdiktatúra továbbfejlesztésének is.

Valójában az egyház hatalmas lépést tett meg afelé, hogy szervezetileg és politikailag elszakadjon a kizsákmányoló osztályoktól, s helyettük, ha nem is minden területen, de a fő kérdésekben a dolgozó tömegekkel, a néphatalommal való együttműködést vállalja. Eme vállalás komolyságát csak aláhúzzák létrejöttének körülményei is: minthogy azt egyrészt az egyházi reakció nyílt politikai küzdőtéren elszenvedett veresége, másrészt a tömegek megnyerése, politikai öntudatának fejlődése előzte meg. Mi több, megelőzte egy kedvező irányú erjedés a hierarchiában is, amelynek folytán nemcsak az alsó papság egy része ismerte el és vallotta magáénak a népi demokráciát, de a püspöki kar tagjai közül is egyesek – akik korábban még ellenfelei voltak annak – komoly átalakuláson mentek keresztül, és megértő közeledést mutattak a népi demokráciához. Ugyanakkor e vállalás komolyságát tanúsítja kölcsönössége is, amelyet sikerült úgy és anélkül biztosítani, hogy bármelyik fél is engedett volna ideológiai álláspontjából, és hogy az ugyanakkor kizárta volna a vallással, az egyházzal szemben folytatott ideológiai harcot. Sőt, e harc számára egyenesen kedvezőbb, nyíltabb terep jött létre, mivelhogy a politika kérdéseinek pozitív elhatárolásával egyre kevesebb lehetőség nyílt az egyház számára a kettő tudatos összekeverésére. Mondhatni, a kifejezett ideológiai harc is csak azután vehette kezdetét és emelkedhetett magasabb színvonalra, miután az állam és az egyház politikai viszonya új alapokra helyeződött.

Az állam és az egyház viszonyának rendezése az e kérdésben követett marxista politika helyes alkalmazásának eredménye, egyszersmind igazolása volt. A munkásosztály és pártja reálisan értékelte a felszabadulás után kialakult politikai helyzetet, a népi demokratikus fejlődés perspektíváját és sajátosságait, valamint az egyház történelmi szerepét, helyzetét a népi demokrácia viszonyai között. Éppen ezért nem tévedt súlyos útvesztőkbe, hanem céltudatos fokozatossággal, bizton haladt az állam és az egyház különválasztása és megállapodása, egyáltalán a kettő viszonyának rendezése felé. A népi demokratikus fejlődés egyes fázisaival szoros kapcsolatban, azoknak alárendelve, lépésről lépésre, politikai harc során megfosztotta az egyházat gazdasági, politikai és kulturális privilégiumaitól, és ugyancsak főképpen politikai harcban szétbomlasztva – jórészt meg is nyerve – annak szervezett politikai bázisát, elszigetelte a szélsőségesen reakciós egyházvezetést. Mindez – ha volt is közben visszaesés – fokról fokra egyre többeket bírt arra a következtetésre a hierarchia különböző köreiben, hogy nem lehet tartósan és az egyház kára nélkül a népi demokráciában a népi demokrácia ellen létezni. Ugyanakkor egyre többen belátták azt is, hogy lehetséges a megegyezés a népi demokratikus állammal.

Az állam és egyház viszonya rendezésének, az együttműködésnek a népi demokrácia megszilárdulása volt a legfőbb feltétele. Amint e hatalom nem mutatkozott szilárdnak vagy akárcsak lanyhult az egyházi reakció elleni küzdelem, e viszonyban is nyomban lazulás következett be. Jól példázzák ezt az 1956-os ellenforradalom idején történtek, amikor is az ellenforradalom által szabadjára engedett Mindszenty köré csoportosulva a hierarchiának nemcsak olyan reakciós körei támadtak a néphatalom ellen, akik korábban sem tartották magukat a megállapodáshoz, de olyanok is, akik azelőtt lojálisak voltak.

A szocialista rendszer megingathatatlan, és hazánkban is véglegessé vált. A népi demokratikus állam az egyháztól elvárja, hogy levonja ennek következtetéseit és a még egyes köreiben fellelhető taktikai számításoknak, népi demokrácia-elle-

nes terveknek búcsút mondva, egyszer s mindenkorra beleilleszkedjék e rendszerbe. Az állami oldal mindent megtesz ennek érdekében, és szakadatlanul – de nem elvtelenül – az együttműködés javítására törekszik. Csupán az egyházon múlik az együttműködés eredményessége.

TARTALOM

20.— Ft

ORBÁN ... 1950

O R B Á N   S Á N D O R

Egyház és ÁLLAM

1945–1950